

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

Історія України

8

Видано за державні кошти. Продаж заборонено

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

8 клас

Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів

Редактор *Н. М. Томашко*
Технічний редактор *І. І. Копейкін*
Коректор *О. О. Капустянова*

Підписано до друку 25.05.2008. Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 20,64.
Обл.-вид. арк. 23,74. Наклад 137500 прим.

ПП «АН ГРО ПЛЮС». Свідоцтво ДК № 2615 від 15.09.2006.
61052 Харків, пров. Сімферопольський, 6.

Вступ

Пригадайте: 1. Що таке історія? 2. Який період історії України ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі. 3. Які події середньовічної історії України вам запам'яталися найбільше?

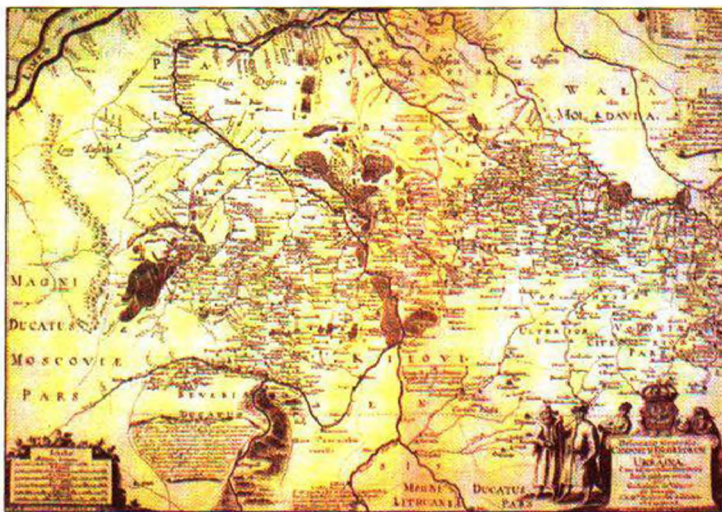
Як працювати з підручником. У 8 класі ви продовжите вивчати курс історії України. Запорукою успішної роботи на уроках і вдома є вміння працювати з підручником. Перед цим необхідно за змістом підручника познайомитися з його структурою. Матеріал підручника поділено на шість тем, кожна з яких містить від шести до восьми параграфів, що, у свою чергу, складаються з декількох пунктів. У текстах ви зустрінете слова й дати, виділені чорним шрифтом. На них необхідно звертати особливу увагу. Історія України, як ви вже знаєте, має власну термінологію, яку необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, портрети історичних діячів. Працюючи з матеріалом параграфів, необхідно обов'язково перевіряти себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали історичну хронологію, прізвища діячів, нові поняття і терміни.

Важливе значення для засвоєння матеріалу мають історичні документи, ілюстрації і схеми. Працюючи з параграфом, необхідно обов'язково прочитати включений до нього документ. Запитання, що його супроводжують, допоможуть вам краще зрозуміти зміст історичного джерела. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Схеми розкриють вам зв'язки між складовими історичних явищ, пояснять їх особливості тощо.

Після кожного параграфа розміщені запитання й завдання. Звертайте увагу на умовні позначки поряд із ними. Вони підкажуть вам, що і як необхідно виконувати.

Замок XIV—XVII ст., село Меджибіж. Сучасний вигляд

Фрагмент карти
Г. Л. де Боплана
із зображенням
українських земель

Завершивши вивчення теми, ви зможете підсумувати її матеріал за допомогою наведених у підручнику узагальнюючих запитань і завдань. Тестові завдання до теми дозволять вам здійснити самоперевірку рівня набутих знань.

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, необхідно звертати увагу на розміщені на його сторінках рубрики та позначки.

«Пригадайте» — запитання, подані в цій рубриці на початку параграфа, допоможуть вам пригадати вивчений раніше матеріал і краще зрозуміти новий.

«Цікаво знати» — у цій рубриці ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом матеріалу параграфа.

«Постать в історії» — під такою рубрикою розміщена інформація про видатних історичних діячів, яка допоможе вам зрозуміти їх внесок в історію.

«Висновки» — ця рубрика, розміщена наприкінці кожного параграфа, містить стислий виклад провідних думок, розкритих у їхньому тексті.

«Запитання та завдання» — ця рубрика містить запитання та завдання до параграфів, які поділяються на чотири групи:

«Перевірте, як ви запам'ятали»

«Подумайте і дайте відповідь»

«Виконайте завдання»

«Завдання для допитливих»

2 Нова доба в історії України. Розглядаючи особливості розвитку суспільства на території нашої держави, ви познайомитесь із подальшою історією українського народу, його боротьбою за свою незалежність і пов'язаними з нею подвигами, тріумфами та трагедіями.

Історія України, як ви вже знаєте, поділяється на певні *історичні періоди* — етапи її політичного, суспільного й культурного розвитку, що характеризуються визначними подіями, явищами, процесами тощо. У попередніх класах ви вивчали давню й середньовічну історію України.

Періоди історії України

Давня історія	Середньовічна історія	Нова історія		Новітня історія		
6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас	12 клас
Близько 1 млн років тому — IV ст. н. е.	V ст. н. е. — кінець XV ст.	XVI—XVIII ст.	XIX ст.	Початок XX ст. — 1920 р.	1921 р. — початок 50-х рр. XX ст.	1953 р. — початок XXI ст.

Підручник, який ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися багато нового з історії України. Період, який ви вивчатимете, називають козацькою добою в історії нашої держави. Саме українське козацтво стало визначальним чинником суспільного розвитку цього часу. Одним із головних здобутків означеного періоду було виникнення Української козацької держави — Гетьманщини, що постала внаслідок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Ви матимете також можливість познайомитись із багатьма непересічними історичними особистостями цього часу — козацькими ватажками, діячами церкви, ученими, митцями тощо. Усі вони були творцями історії України цієї доби.

3 Політичне становище українських земель у першій половині XVI ст. Наприкінці XV — у першій половині XVI ст. українські землі перебували у складі різних держав. Переважна більшість, а саме Подляшшя, Волинь, Східне Поділля (Брацлавщина) і Київщина, входили до складу Великого князівства Литовського. Галичина, Белзщина, Холмщина і Західне Поділля належали Польському королівству. Від середини XIV ст. Буковина належала Молдавському князівству. У 1514 р. Молдавське князівство разом з українськими землями потрапило в залежність до Османської імперії. Турецька влада створила на Буковині військово-адміністративну одиницю —

Хотинську райю. Закарпаттям із XIII ст. володіло Угорське королівство. Унаслідок поразки від турків-османів під Могачем у 1526 р. Угорщина втратила свою незалежність, а Закарпаття поділили Австрійські Габсбурги (західна частина) і залежне від турків-османів Трансільванське (Семиградське) князівство (східна частина).

У Криму та частині Північного Причорномор'я від середини XV ст. існувала держава татарського народу — Кримське ханство, яке з 1475 р. було васалом Османської імперії. Чернігово-Сіверщина внаслідок московсько-литовських війн кінця XV — початку XVI ст. увійшла до Великого князівства Московського.

Висновки

- У 8 класі вивчається перша частина Нової історії України, що охоплює події XVI—XVIII ст.
- Цей період української історії називають козацькою добою, підкреслюючи тим самим визначальну роль козацтва в його подіях.
- Українські землі впродовж першої половини XVI ст. входили до складу кількох різних держав, що обумовлювало певні особливості їхнього розвитку.

Залитання та завдання

1. Яку назву має період історії України, що вивчається у 8 класі? 2. Якими є хронологічні межі цього періоду? 3. На які дві частини поділяється Нова історія? 4. Чому період кінця XV—XVIII ст. в українській історії називають козацькою добою? 5. У складі якої держави перебувала в першій половині XVI ст. більша частина українських земель?

6. Що ви знаєте про періодизацію історії України? 7. Схарактеризуйте політичне становище українських земель наприкінці XV — у першій половині XVI ст.

8. Визначте за картою, у складі якої держави перебували в першій половині XVI ст. землі, де ви живете. 9. Складіть таблицю «Державна приналежність українських земель у середині XVI ст.».

Держава	Які українські землі належали

10. Поясніть, як ви розумієте висновки, наведені наприкінці параграфа. Свою відповідь підтвердьте прикладами з його тексту. (Надалі таку вправу доцільно виконувати після кожного параграфа з метою перевірки своїх знань.)

ТЕМА І. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI СТ.

§ 1. Соціальна структура українського суспільства та економічне життя

Пригадайте: 1. Що таке соціальна структура суспільства? 2. Якими були основні верстви населення українських земель у другій половині XIV—XV ст.? 3. Які верстви населення українських земель другої половини XIV—XV ст. були привілейованими, а які — ні? Чим відрізнялося їхнє становище? 4. Що ви знаєте про розвиток господарства, міст, ремесел та торгівлі в другій половині XIV—XV ст.?

1 Привілейовані стани. У першій половині XVI ст. соціальна структура українського суспільства мала *становий характер*. Основними станами в тогочасній Україні були *шляхта, духівництво, міщани й селяни*. За своїми правами стани поділялися на *привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані*.

Вершину панівного стану — *шляхти* — посідали удільні князі Рюриковичі і Гедиміновичі. Вони становили замкнену групу, до якої не можна було увійти завдяки заможності чи найвищим державним посадам. Князівські роди поділялися на «княжат головних», до яких належали Острозькі, Заславські, Сангушки, Чарторийські, Корецькі, Гольшанські, Дубровицькі, і «княжат повітовників». Перші не підлягали дії місцевої адміністрації, мали право входити до великокнязівської ради й вирушати у військові походи зі своїми загонами під родовими гербами. Їм належали спадкові землеволодіння, де вони мали право судити своїх підданих, установлювати податки й повинності, надавати підлеглим землю за умови несення служби. Другі таких прав і привілеїв не мали, а їхні збройні загони виступали у складі повітового ополчення, підпорядкованого місцевій адміністрації.

До панів належала заможна шляхта, яка не мала князівських титулів, але вирізнялася давністю походження, спадковим землеволодінням і певними привілеями.

До середньої і дрібної шляхти належали зем'яни, панцирні слуги й бояри. Це була залежна від князів і панів верства, представники якої здобували шляхетство й право на володіння землею, відбуваючи військову (боярську) службу зі своїми загонами кіннотників або особисто.

Соціальні стани — великі групи людей, що мають закріплені законом права та обов'язки, відрізняються своїм політичним становищем і наявністю привілеїв.

Українська шляхта

Становий поділ українського суспільства на початку XVI ст.

У 1528 р. було проведено «попис земський» (перепис шляхти). Посилання на цей «попис» стало від цього часу доказом шляхетства. Водночас терміни «зем'янин», «панцирні слуги» і «боярин» замінили на єдиний — «шляхтич». Ті, за ким шляхетство не було визнано, утратили права на привілеї і злилися із селянством.

Шляхта — привілейований панівний стан у Польщі, Литві, на українських та білоруських землях, які в XIV—XVIII ст. належали Великому князівству Литовському чи Речі Посполитій.

Привілей — пільга, право, надане володарем окремим особам, групам людей, станам.

Права і привілеї шляхти були закріплені прийняттям збірок законів — Литовських статутів. Перший Литовський статут 1529 р. узаконив поділ шляхетства на шляхту, яка отримувала землі за службу, і магнатів — князів і панів, що володіли містами, містечками й величезними землями за спадковим правом, підпорядковувалися лише великому князю

і мали власні військові загони. Другий Литовський статут 1566 р. збільшив обсяг прав службової шляхти, зрівнявши її з магнатами. Шляхта отримала можливість брати участь в управлінні державою завдяки участі в роботі повітових сеймиків (місцевих станово-представницьких органів) і великому Вальному (загальному) сеймі.

Привілейованим станом українського суспільства було *духівництво*, що становило майже десятину всього населення. Воно поділялося на вищих церковних ієрархів (митрополит, єпископи, архієпископи та ін.), які обіймали свої посади лише за дозволом великих князів литовських і польських королів, та нижче парафіяльне

духівництво. Становище нижчого духівництва було залежним від шляхти й магнатів, на землях яких розташовувалися їхні парафії.

2 Напівпривілейовані й непривілейовані верстви населення. До напівпривілейованого стану належало *міщанство*, що мало привілеї на міське самоврядування, окремий становий суд, заняття ремеслами й торгівлею. Проте міщани були також зобов'язані сплачувати податки, виконувати повинності на користь приватних власників міст або держави. Найзаможнішою частиною населення міст був патриціат, що складався з найбагатших купців, лихварів і ремісників. До бюргерства, або середньої за рівнем заможності частини міщанства, належали цехові майстри й більшість купецтва. Основою соціальної піраміди міського населення був плебс, який складався з дрібних ремісників і торговців.

Переважну більшість населення українських земель (близько 80 %) складало *селянство*, що було непривілейованим станом. За своїм правовим становищем воно поділялося на «непохожих» (або «отчичів») і «похожих» (або «вільних») селян. Правом безперешкодного переходу від одного землевласника до іншого користувалися лише останні. «Непохожі» селяни примусово й безоплатно працювали в господарстві пана.

За характером виконуваних повинностей селяни поділялися на три групи. *Слуги* були особисто вільними селянами, які за службу своєму володарю отримували землю і звільнялися від інших повинностей. Від селян-слуг походили деякі дрібні шляхтичі. Більшість селянства становили *данники*. Це були вільні селяни, які сплачували державі данину (чинш) натурою або грошима. *Тяглими* селянами називали тих, які не мали власної землі й за користування землею пана відбували повинності на користь держави або землевласників зі своїм «тяглом» (робочою худобою). Вони були як вільними, так і прикріпленими до своїх наділів.

Литовський статут

Українське панство

Українські селяни

Із представників різних верств населення формувався міждержавний соціальний прошарок козацтва, яке займалося степовими промислами і боролось з татаро-турецькими нападниками.

3 Розвиток сільського господарства. Основою сільського господарства на українських землях було землеробство. На Галичині, Волині, Поділлі та в центральних районах Київщини переважала трипільна система землеробства, а на Поліссі, півдні Київщини і Переяславщині зберігалися менш продуктивні двопільна й перелогова системи. Поступово поширюються більш досконалі знаряддя праці. Поряд із сохою стали використовувати плуг із залізним лемешем, у який запрягали волів. Трипільна система й плугова оранка здебільшого застосовувалися в господарствах магнатів і шляхти.

Крім землеробства, розвивалися тваринництво, городництво, садівництво і бджільництво. Не втрачали свого значення в господарському житті також рибальство й мисливство.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського сільське господарство мало переважно натуральний характер. Сільськогосподарські продукти вироблялися в основному для власних потреб. Торгівля ними, особливо з іншими країнами, майже не велася.

Сільське господарство українських земель у складі Польського королівства поступово переорієнтовувалося на потреби європейського

ринку, де зростав попит на продукцію промислів і сільського господарства. Шляхта почала створювати *фільварки*, збільшувати панщину й відбирати землю в селян. Одночасно з цим зростала кількість «непохожих» селян.

Поширенню фільваркової системи господарювання на українських землях у складі Великого князівства Литовського сприяло здійснення заходів за «Уставою на волоки», підписаною польським королем і великим князем литовським Сигізмундом II Августом (1557 р.). Згідно з документом усі земельні володіння великого князя вимірювалися й ділилися на однакові ділянки — волоки. Найкращі орні землі відводилися під великокнязівські фільварки, решта розподілялась між селянами. Тяглові селяни з усіма дорослими членами своєї родини за користування волокою мали відпрацьовувати два дні панщини у фільварку.

Волочна реформа зруйнувала давню форму користування землею сільською громадою й замінила її на подвірну. Збільшилися повинності селян, обмежилися їхні права переходу. Селян фактично

Фільварок — хутір, маєток, велике шляхетське господарство, орієнтоване на ринок. Був багатопрофільним господарством, у якому вся земля належала панові і яке базувалося на праці селян, що відробляли тяглову службу або панщину.

позбавили права користуватися лісами, зменшили площу земель спільного користування (пасовиська, луки). У другій половині XVI ст. волочна система землекористування була поширена на землі шляхти і церкви.

4 Розвиток міст, ремесел і торгівлі. У XVI ст. на українських землях зростали й розвивалися міста. Найбільше міст було на західноукраїнських землях. На Східному Поділлі та Київщині їх стало набагато менше через постійну загрозу татарських набігів. Найбільшим містом був Київ, населення якого складало близько 6 тис.

осіб. Великими й середніми містами (200—700 будинків) вважалися Брацлав, Кременець, Вінниця, Житомир, Луцьк, Острог, Львів тощо.

Чимало міст перебувало в залежності від магнатів і церкви. Існували також міста, підпорядковані польським королям і великому князеві литовському. Державна влада намагалася сприяти їхньому розвитку, оскільки міста сплачували великі податки й захищали від нападів татар. Наприкінці XV — на початку XVI ст. на українські землі стало поширюватися магдебурзьке право.

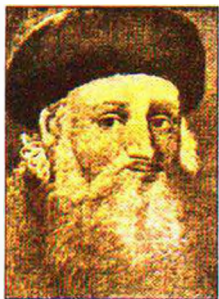
Магдебурзьке право надавали містам польський король, великий князь литовський, а пізніше й великі магнати. Протягом XV — першої половини XVI ст. таке право отримала більшість значних міст України.

Міста, що мали магдебурзьке право, управлялися *магістратом* — становим виборним органом самоврядування, що складався з *ради* (адміністративного органу й суду в цивільних справах) та *лави* (суду в кримінальних справах). Раду очолював бурмістер, а лаву — вїйт.

“ Магдебурзьке право — середньовічне право, за яким міста звільнялися від управління й суду великих землевласників і створювали органи місцевого самоуправління.

Києво-Печерська лавра. Художник В. Христофоров

Князь
К. Острозький

Герб князів
Острозьких на
мурованій вежі
замку в Острозі

Міста були осередками ремесла й торгівлі. У середині XVI ст. налічувалося вже понад 130 різних спеціальностей, із них близько 80 були безпосередньо ремісничими. Водночас більшість жителів міст також не припиняли займатися сільським господарством.

На українських землях у складі Польського королівства переважна більшість міських ремісників об'єднувалися в цехи. При цьому для православних міщан доступ до цехів ускладнювався. Позацехових ремісників, що не мали можливості вступити до цехів, називали партачами. Цехи всіляко боролися з ними. В українських містах на території Великого князівства Литовського цехи були менш поширені.

У XVI ст. тривав подальший розвиток торгівлі. Основними формами торгівлі були ярмарки, що відбувалися кілька разів на рік у великих містах, торги, які проходили кілька разів на тиждень, і щоденна торгівля в міських крамницях. Купці в містах створювали об'єднання на зразок ремісничих цехів.

У цей період також активно розвивалася міжнародна торгівля. Через українські землі проходили торговельні шляхи, якими східні й московські товари, а також продукти місцевого виробництва везли до країн Центральної та Західної Європи. З українських земель на захід везли віск, мед, зерно, шкіру, худобу, солону рибу, сіль, деревину. Натомість завозилися одяг, ремісничі вироби, вина, залізо, папір, зброя, західноєвропейські тканини (атлас, оксамит, сукно, полотно) тощо. Центрами міжнародної торгівлі стали Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський.

Висновки

- Населення українських земель поділялося на стани. У першій половині XVI ст. відбулося завершення оформлення правового статусу шляхти. Найчисленнішим і найбільш безправним станом українського суспільства було селянство.
- Утягування українських земель у європейський ринок сприяло зростанню попиту на продукцію сільського господарства й появі фільварків.
- Українські міста в XVI ст. зростали, багатіючи на розвитку ремесла й торгівлі. Розгортався процес набуття містами магдебурзького права.

Зопитання та завдання

Є 1. Що таке соціальний стан? 2. Коли було прийнято Перший та Другий Литовські статuti? 3. На які групи за рівнем заможності поділялося міщанство? 4. На які групи поділялося селянство за виконанням повинностей? 5. Що таке фільварок? 6. Коли було прийнято «Устави на волоки»? 7. Які форми торгівлі існували в XVI ст. в Україні?

? 8. Схарактеризуйте становище основних станів українського суспільства. 9. Чим відрізнялося становище привілейованих і непривілейованих станів? 10. Які зміни відбувалися в розвитку сільського господарства? 11. Визначте характерні риси розвитку міст, ремесел і торгівлі в XVI ст. 12. Визначте за картою атласу й запишіть українські міста, які отримали магдебурзьке право до кінця XVI ст.

А 13. Складіть таблицю «Становий поділ українського суспільства на початку XVI ст.».

Стан	Правове становище

?! 14. У XVI ст. вважали, що поділ на стани є боговстановленим і походить від біблійного Ноя, що поділив обов'язки між своїми синами Симом, Хамом і Яфетом. Його відображало тогочасне латинське прислів'я: «Ти, Симе, молися, Хаме — працюй, Яфете — управляй і захищай». Якою, на вашу думку, була роль станового поділу для розвитку українського суспільства XVI ст.?

§ 2. Люблінська унія та її вплив на розвиток українських земель

Пригадайте: 1. Які українські землі на середину XVI ст. перебували під польською владою? 2. Які українські землі на середину XVI ст. входили до Великого князівства Литовського? 3. Порівняйте становище українських земель під польською та литовською владою.

1 **Передумови укладення Люблінської унії.** 60-ті рр. XVI ст. стали періодом важливих змін для українських земель, пов'язаних з об'єднанням Польського королівства і Великого князівства Литовського в єдине державне утворення.

Якими були передумови цього об'єднання? У цей час Велике князівство Литовське дуже послабилося. Литва, зазнавши поразки в московсько-литовських війнах кінця XV — першої половини XVI ст., утратила значну частину своєї території. Із 1561 р. Литва брала участь у Лівонській війні проти Московської держави. Унаслідок отриманих поразок литовська сторона опинилася в стані глибокої кризи і прагнула отримати воєнну допомогу від Польщі. Зі свого боку Польське королівство сподівалося скористатися ослабленням Литви, щоб реалізувати свої плани просування на слов'янський Схід.

Люблінська унія. Художник Я. Матейко. Кінець XIX ст.

Ідея об'єднання Литви та Польщі мала прихильників в обох державах, проте відрізнялася за змістом. Литовські магнати, що мали панівне становище в державі, були прихильниками незалежності й погоджувалися на об'єднання «двох рівних» за умови існування окремого сейму й забезпечення свого привілейованого становища в державі. Натомість середня і дрібна шляхта, незадоволена пануванням магнатів, сподівалася, що внаслідок об'єднання здобуде такі ж привілеї, якими користувалася у своїй державі польська шляхта.

Польські магнати і шляхта в цілому підтримували ідею об'єднання обох держав. Вони вбачали в ньому можливість отримати нові землі й залежних селян. При цьому польська сторона керувалася ідеєю давньої приналежності українських земель до Польщі, від якої вони начебто були відірвані, і, відкидаючи пропозиції литовських магнатів, виступала за включення Литви до складу Польщі.

Українське шляхетство також мало свою позицію. Воно в цілому схвально ставилося до об'єднання Литви та Польщі, розраховуючи, що це допоможе надійно захистити південні рубежі від турецько-татарських нападів і припинить шляхетські наїзди (збройні напади) у польсько-українському прикордонні. Об'єднання двох держав відповідало також економічним інтересам української шляхти, оскільки через Польщу проходили торговельні шляхи до країн Західної Європи. При цьому українські князі висували пропозицію об'єднати Польщу, Литву й Україну в одну державу на рівних засадах, наполягали на збереженні свободи віросповідання й місцевих звичаїв. Українська дрібна й середня шляхта, що не мала таких привілеїв, як князі й магнати, виступаючи за об'єднання, сподівалася перш за все здобути рівні права з магнатською верхівкою та набути впливу на перебіг справ у державі.

2 Люблінський сейм 1569 р. Для вирішення питання об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського в польському місті *Любліні* в 1569 р. зібрався спільний сейм представників привілейованих станів обох держав. Гострі суперечки щодо форми об'єднання тривали півроку. Литовська сторона виступала за створення *федеративної держави*, а польська — за *інкорпорацію* (включення) Литви до складу Польщі.

Переконавшись, що польська сторона не збирається зважати на її пропозиції, литовська делегація залишила сейм, щоб зірвати його роботу. У відповідь на це польський сенат закликав готуватися до війни з Литвою і зажадав від короля Сигізмунда II Августа прийняти рішення про включення до Польщі Волині й Підляшшя. Оголосивши про приєднання цих земель, польський король зажадав від шляхти, яка мала там маєтки, прибути до Любліна і присягнути Польщі, погрожуючи тим, хто цього не зробить, конфіскацією володінь. Пізніше король видав привілей про повернення під свою владу Брацлавщини й Київщини, стверджуючи, що «вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами до Польської корони».

“ Федеративна держава — союзна держава, що складається з кількох державних утворень, кожне з яких, зберігаючи власні органи влади, підпорядковується загальнофедеративним органам влади.

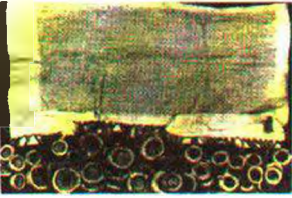
Герб Речі Посполитої

ІЗ РІШЕННЯ ЛЮБЛІНСЬКОГО СЕЙМУ ПРО ОБ'ЄДНАННЯ ПОЛЬЩІ ТА ЛИТВИ В ОДНУ ДЕРЖАВУ — РІЧ ПОСПОЛИТУ

Польське королівство і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одне, нерозрізнюване, неподільне тіло, (у якого) на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один — король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і Литви буде обиратися в Польщі... Що ж до обрання, уведення його на стіл Великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися... Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб... Монета повинна бути одноманітна й однакова по вазі й пробі... Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита й побори... Віднині й на вічні часи не слід брати ніяких мит із духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих...

? 1. Хто очолював Річ Посполиту? 2. Які привілеї отримувало шляхетство внаслідок об'єднання? 3. Чим об'єднання Польщі та Литви було вигідне купецтву?

Акт Люблінської унії

Литовська делегація змушена була підкоритися польській стороні, повернутися на сейм і погодитися на вилучення зі складу своєї держави зазначених українських земель.

1 липня 1569 р. в Любліні було укладено унію про об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського у федеративну державу «двох народів» Річ Посполиту (дослівно — республіку).

Короля Речі Посполитої спільно обирала на сеймі польська й литовська шляхта. Польща й Литва зберігали окреме законодавство, судову систему, центральний і територіальний уряди, військо і фінанси. Проте в Литві власний сейм був ліквідований, і вона втратила право на окремі зовнішні відносини з іншими державами.

3 Суспільно-політичні зміни на українських землях після Люблінської унії.

На українських землях, які внаслідок Люблінської унії відійшли до Польщі, було запроваджено польський адміністративно-територіальний устрій. Вони поділялися на *воєводства*, очолювані призначеними урядом воєводами. Воєводства поділялися на повіти, де адміністративна й судова влада зосереджувалася у призначуваних королем старост. У воєводствах і повітах для вирішення місцевих питань, обрання депутатів на загальнодержавний Вальний (загальний) сейм періодично скликалися шляхетські сеймики.

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Речі Посполитої

Було створено систему шляхетських станових судів. У гродських судах цивільні й кримінальні справи розглядали старости. У підкоморських судах суддя-підкоморій вирішував суперечки, пов'язані з розмежуванням шляхетських володінь. Земські суди склалися із судді, підсудка й писаря та обиралися на сеймиках шляхтою. Вони діяли тимчасово, під час роботи сеймиків і розглядали справи місцевої шляхти.

Для України Люблінська унія мала як позитивні, так і негативні наслідки. Так, більшість українських земель були об'єднані в межах однієї держави, що сприяло національно-культурному розвитку українського народу. На приєднаних до Польського королівства українських землях було збережено судочинство за нормами Литовських статутів, існуючий адміністративний устрій та ведення діловодства руською мовою. Представники українських князів і шляхти отримали виключне право обіймати посади в місцевій адміністрації незалежно від віросповідання. Завдяки Люблінській унії українські землі залучилися до нових форм суспільного життя: «*шляхетської демократії*», місцевого самоврядування, станового судочинства тощо. Через Польщу на українські землі поширився західноєвропейський культурний вплив, збільшувалася кількість навчальних закладів.

«Шляхетська демократія» — назва, що використовувалась стосовно устрою Речі Посполитої, за якого провідна роль у державі належала привілейованому стану, який управляв країною від імені всього народу.

Водночас необхідність брати участь у роботі сеймиків, Вального сейму, спілкування з польськими урядовцями спричиняли полонізацію й денаціоналізацію української шляхти. Люблінська унія відкрила можливість наділяти маєтками на новоприєднаних територіях польську шляхету. Виникнення на українських землях володінь польських магнатів спричинило закріпачення селянства і значне посилення його визиску. Третій Литовський статут 1588 р. запровадив для різних категорій залежних селян кріпосне право. Унаслідок цього було закріплено законом створення єдиного стану кріпосних селян. Унія призвела до втрати Україною державності, яка, хоч і обмежено, зберігалась, коли вона перебувала у складі Великого князівства Литовського. Водночас переважна більшість українського населення стала зазнавати дедалі більше національно-релігійних утисків унаслідок полонізації й покатоличення. Не виправдалися також розрахунки на те, що в новій державі українські землі будуть захищені від турецько-татарських нападів і шляхетських наїздів.

Висновки

- У 60-х рр. XVI ст. сформувалися передумови для об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського в єдину державу. Проте бачення форми і змісту майбутнього державного об'єднання в його учасників суттєво відрізнялося.
- Унаслідок укладення Люблінської унії на карті Європи з'явилась нова держава — Річ Посполита. Більшість українських земель, за Люблінською унією, опинилися під польською владою, що спричинило чимало змін у становищі їх населення.

Заяпитання та завдання

1. Із якою державою воювало Велике князівство Литовське з 1561 р.? 2. Якою була позиція українських князів щодо можливого об'єднання Польщі й Литви? 3. Що таке федеративна держава? 4. Коли було укладено Люблінську унію? 5. Які українські землі, за Люблінською унією, перейшли під польську владу? 6. Назвіть воєводства, утворені польською владою на українських землях.

7. Якими були передумови укладення Люблінської унії? 8. Визначте основні відмінності в позиції польської, литовської та української сторін щодо об'єднання Польщі та Литви. 9. Як було укладено Люблінську унію? 10. Схарактеризуйте адміністративно-політичний устрій українських земель у складі Речі Посполитої.

11. Визначте за картою назви й центри воєводств, створених польською владою на українських землях, отриманих за Люблінською унією. 12. Складіть таблицю «Наслідки Люблінської унії для українських земель».

Позитивні наслідки	Негативні наслідки

13. Польський король Сигізмунд II Август у виданому 6 червня 1569 р. привілеї про повернення до складу Польщі Київщини наголошував: «Київ був і залишається головою і головним містом Руської землі, а вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами (Підляшшям, Волинію і Брацлавщиною — авт.) до Польської корони». Чи поділяєте ви висловлену точку зору? Наведіть факти, які підтверджують вашу думку.

§3. Церковне життя

Пригадайте: 1. Яким було становище православної церкви на українських землях у складі Польського королівства й Великого князівства Литовського в другій половині XIV—XV ст.? 2. Коли єдина для східнослов'янських земель Київська митрополія розділилася на Московську й Київську?

Становище православної церкви. XVI ст. дослідники називають темною епохою в історії української православної церкви. У цей період церковне життя на теренах України розвивалося під іноземною й іновірною польсько-литовською владою. І хоча проголошувалося терпиме ставлення до православ'я, забезпечення прав і привілеїв православної церкви, існували істотні причини, які викликали глибоку кризу церковного життя, деморалізували й дезорганізували його. Водночас саме в цей період розвинулися такі характерні особливості українського православ'я як активна участь у житті церкви світських осіб та зближення церковного життя, духовної освіти й школи, змушених протистояти наступу латинської культури, католицизму та реформаційним рухам.

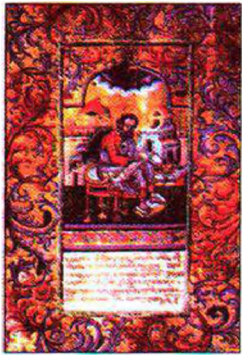
Замок М. Потоцького,
збудований для захис-
ту від татар. 1579 р.
Костьол та доміні-
канський монастир
у Летичеві. Малюнок
Н. Орди. XIX ст.

Негативно впливало на становище православної церкви існуюче в Польському королівстві й Великому князівстві Литовському *право патронату*, або «право подавання». Відповідно до нього питання призначення на митрополичу і єпископську кафедри залежало від великого князя литовського та польського короля. Після Люблінської унії ситуація погіршилась. Польські королі за правом патронату стали, «подаючи хліби духовні й роздаючи столиці духовні», призначати на посади єпископів і архімандритів (настоятелів монастирів) за гроші. Фактично посаду отримував той, хто більше за неї заплатив. Королі надавали посади в православній церкві світським особам (шляхті, військовим) за борги держави цим людям, різноманітні послуги на прохання наближених до королівського двору осіб тощо.

Правом патронату стосовно православних церков і монастирів користувалися на приватних землях магнати та шляхта. Воно полягало в праві власності на засновані ними церкви й монастирі у їхніх маєтках, селах та містах. Священники в таких парафіях не обиралися простим людом, а призначалися патронами-шляхтичами за «правом подавання». Завдяки цьому життя церковної громади залежало від віросповідання власника маєтку або міста та його ставлення до православ'я. Магнати і шляхта розпоряджалися церквами й монастирями на підставі права власності: закладали, міняли, продавали, здавали в оренду, віддавали як посаг тощо.

Польська влада надала православній церкві набагато менше прав порівняно з католицькою. Православних єпископів, на відміну від католицьких, не допускали до участі в роботі сенату — верхньої палати сейму. Православне духовництво, на відміну від католицького, мало сплачувати податки. Хоча з 1573 р. польські королі зобов'язалися дотримуватися політики релігійної віротерпимості, фактично польська влада й католицьке духовництво негативно ставилися до православ'я, убачаючи в ньому перешкоду для просування католицизму на Схід.

Евангеліст Марк.
Мініатюра з Пере-
сопницького Єван-
гелія.
1556–1561 рр.

Гербова печатка
Львівського брат-
ства

Титульна сторінка
книги, надруко-
ваної у Львівській
братській друкарні

2 Реформаційні та контрреформаційні рухи в Україні. У XVI ст. Європу охопила Реформація — церковно-релігійні й суспільно-політичні течії, спрямовані проти католицької церкви. Із поширенням у Європі реформаційних ідей пов'язаний початок пробудження національної свідомості, розвиток культури окремих народів та виникнення протестантизму.

У 30—40-х рр. XVI ст. із Європи через Польщу на українські землі стали поширюватися реформаційні вчення. Одним із таких учень був *кальвінізм*. Засновник учення Жан Кальвін вважав, що доля людини заздалегідь визначена Богом, закликав працювати, бути ощадливими й накопичувати багатства. На теренах України громади кальвіністів виникали у великих панських маєтках або містах, що належали магнатам. Першими прийняли кальвінізм магнатські родини *Потоцьких* і *Радзивіллів*. До них долучилися представники знатних православних родів (Вишневецькі, Хоткевичі, Сапегі). Громади кальвіністів виникали також на Закарпатті, Холмщині, Підляшші, Перемишльській і Белзькій землях. Інша течія протестантизму, *лютеранство*, на теренах України поширення не набула.

У другій половині XVI ст. на Галичині, Волині, Поділлі та Київщині поширилося *аріанство* — протестантський напрям, прихильники якого визнавали лише Бога Отця, заперечуючи цим християнське вчення про Святу Трійцю.

Особливістю реформаційних рухів було те, що вони не поширювалися на значні верстви українського населення. За підрахунками історика М. Грушевського, на українських землях було близько 100 невеликих протестантських громад, створених, як правило, шляхтою, і далеко не завжди українською.

Поширення протестантизму на певний час загальмувало проникнення католицизму в Україну. В основних засадах Реформації (звільнення з-під влади Риму, наближення церкви до народу, переклад Біблії народною мовою) українське православне населення вбачало засіб протидії католицизму, пристосовуючи реформаційні ідеї до своїх власних потреб.

Боротьба протестантів із католицькою церквою ставала для православних зразком для оновлення власної церковної організації. Вплив реформаційних ідей проявлявся в діяльності *православних братств*, які намагалися сприяти оновленню церковного життя.

Важливим наслідком поширення ідей Реформації на українських землях стала поява перекладів Святого Письма. Зокрема, у 1556—

1561 рр. на Волині українською мовою було видано *Пересопницьке Євангеліє*.

У 60-х рр. XVI ст. в Україні набуває поширення *Контрреформація* — рух, розпочатий католицькою церквою для боротьби з Реформацією. У 1569 р. за підтримки польської влади на теренах України розпочало діяльність «Товариство Ісуса» (орден єзуїтів). Завдяки наполегливій діяльності єзуїтів, підтримуваних польською владою, їх прибічниками стало чимало магнатів і шляхти, яких вони навернули на католицизм (Радзивілли, Хоткевичі, Сапегі). У 70—80-х рр. XVI ст. на українських землях єзуїти відкривали свої школи, де поєднували досить високий рівень викладання з поширенням католицизму.

3 **Православні братства.** У XV—XVII ст. на українських землях розгортався братський рух, пов'язаний із діяльністю створюваних православними міщанами братств.

Спочатку православні міщани, створюючи за зразком ремісничих цехів братства, керувалися благодійницькою метою — дбати про побудову й обслуговування церкви, улаштовувати благодійницькі обіди для бідних, готувати церковні урочистості, організовувати допомогу хворим тощо.

У XVI ст. в умовах розгортання насильницького покатоличення й національного гноблення православних українців діяльність братств зазнала змін. Вони стали виступати захисниками прав православного населення. Члени братства зверталися зі скаргами на дії польської адміністрації до судів, посиляли делегації з проханнями до короля. Водночас братства прагнули очистити церкву від осіб, не гідних духовного звання, й оновити її. Вони також займалися просвітницькою діяльністю: відкривали школи, друкарні, збирали бібліотеки.

Перші братства — *Благовіщенське* (1542 р.) та *Миколаївське* (1544 р.) — виникли у Львові. У другій половині XVI ст. найвпливовішим стало *Успенське ставропігійське братство* у Львові. За правом ставропігії воно безпосередньо підпорядковувалося константинопольському

Протестантизм — один із найбільших (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямків у християнстві, який виник у період Реформації в XVI ст. Його початковими формами були кальвінізм, лютеранство та англіканство.

Братства — релігійні та культурно-просвітницькі товариства, створювані православними міщанами при церковних парафіях (приходах) України в XV—XVII ст.

Руїни будівлі
Луцького братства.
Малюнок XIX ст.

патріарху, а не місцевим православним єпископам. Львівське братство мало право зверхності над іншими братствами та контролю над духівництвом. Йому належала Львівська братська друкарня, у якій працював московський друкар Іван Федоров. Близько 1585 р. в місті з'явилася Львівська братська школа для дітей міщан і священників. Вона утримувалася на кошти братчиків. Братство організувало у Львові шпиталь-притулок для непрацездатних, спорудило Успенську церкву.

Діяльність Львівського Успенського братства стала прикладом для православних українців інших міст. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. православні братства діяли в Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Луцьку, Кременці, Судовій Вишні, Києві та багатьох інших українських містах.

4 **Передумови укладення Берестейської церковної унії.** Європейські державні та церковні діячі неодноразово обговорювали питання відновлення єдності християнської церкви. Інтерес до цього питання особливо посилювався в умовах розгортання Контрреформації. Католицька церква активізувала свої намагання розширити вплив на Сході з метою об'єднання католиків та православних під егідою папського престолу. У Речі Посполитій ідею об'єднання (унії) православної й католицької церков пропагували єзуїти. У 1577 р. польський проповідник-єзуїт Петро Скарга видав книгу *«Про єдність церкви Божої під одним пастирем...»*, у якій доводив необхідність об'єднання двох церков.

Питання церковної унії обговорювалося представниками Папи Римського з україно-білоруською православною знаттю. Загалом вона прихильно ставилася до можливого об'єднання за умови, що воно відбудеться на засадах рівноправності. Завдяки унії вони прагнули оновити православну церкву, наблизити її до потреб часу.

Україно-білоруські православні єпископи, які поділяли унійні настрої, убачали в об'єднанні шлях до подолання кризи православної церкви й оздоровлення церкви в цілому. Вони вважали, що завдяки цьому позбудуться принизливої для духовництва залежності від торгово-ремісничого люду, об'єданого в братства. Унія сприятиме досягненню православними фактичної рівності в правах із католиками в Речі Посполитій, дозволить православним ієрархам, як і католицьким, отримати місця в сенаті.

Польська влада всіляко підтримувала унійні прагнення православних ієрархів, вважаючи, що єдина віра є чинником зміцнення держави. Церковна унія розглядалася, по-перше, як шлях до остаточного закріплення українських і білоруських земель, по-друге, перехідний етап до чистого католицизму і, нарешті, як засіб денационалізації українців та білорусів, оскільки з церковною латинізацією пов'язувалася й полонізація.

В українському суспільстві були також противники об'єднання церков, яких очолював князь **Костянтин-Василь Острозький**. Спочатку він ставився до унії прихильно. Князь і його прибічники вважали, що до унії повинна увійти вся Східна церква, а об'єднання має відбутися на засадах рівноправності православної та католицької церков.

Проте усвідомлення того, що влада Речі Посполитої і представники Папи Римського прагнуть іншого, перетворило князя на противника унії.

5. Церковні собори в Бересті 1596 р. та утворення греко-католицької церкви. За наполяганням Папи Римського польський король **Сигізмунд III** скликав церковний собор у місті Бересті, де мало відбутися урочисте проголошення унії. Для участі в його роботі прибули митрополит і його єпископи. 16 жовтня 1596 р. собор розпочав роботу.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Назва «греко-католицька церква» має історичне походження. До укладення Берестейської церковної унії українські й білоруські православні на землях, що входили до Речі Посполитої і були підлеглі константинопольському патріарху, вважали себе приналежними до східного грецького обряду християнства й казали, що сповідують «грецьку віру». Після унії для вирішення тих, хто її підтримав, у Римі стали вживати назву «греки-католики». Проте вже у 20-х рр. XVII ст. прихильників унії частіше визначали як «русинів-католиків», або «з'єднаних», а вірних православ'ю — як «нез'єднаних», або «схизматиків». Офіційну назву «греко-католики» вперше запровадила для своїх підданих австрійська імператриця Марія Терезія наприкінці XVIII ст.

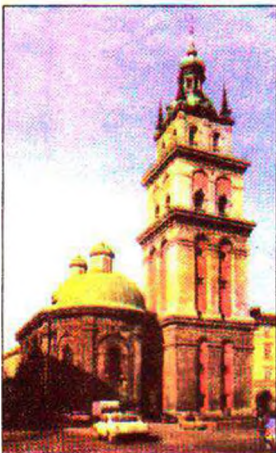

І. Борецький

Тайна хрещення.
Гравюра майстра
Іллі до «Требника»
П. Могили. 1646 р.

Успенська церква
із дзвіницею (вежа
Корнякта) у Львові.
Сучасний вигляд

Однак уже на початку роботи прихильники унії церков і традиційного православ'я не знайшли спільної мови й розділилися на два окремі собори. Противники об'єднання на окремому православному соборі засудили діяльність митрополита **Михайла Рогози** і тих єпископів, які прийняли унію. У свою чергу, митрополит та вірні йому єпископи на своєму соборі офіційно затвердили акт унії православної та католицької церков.

За умовами Берестейської унії, православна церква зберігала східний обряд, церковнослов'янську мову, виборне право на заміщення митрополита та єпископів, юліанський календар і право одружуватися для нижчого духовництва. Одночасно визнавалася зверхність Папи Римського як першоієрарха всієї християнської церкви та приймалася католицька догматика.

У результаті Берестейської унії на українських землях виникла греко-католицька церква. Фактично замість однієї церкви утворилося дві, розпочалася тривала боротьба «Русі з Руссю» — між православними і греко-католиками. Проголошеного зрівняння в правах греко-католиків і католиків не відбулося. Обіцяних місць у сенаті греко-католицькі єпископи не отримали. У ситуації існування права патронату в Речі Посполитій від світської влади залежало, яка саме церква (греко-католицька чи православна) існуватиме на підвладній їй території.

У складних умовах загострення протистояння на ґрунті віросповідання греко-католицьке духовництво стало чинити опір спробам католицької церкви за допомогою унії окатоличувати й полонізувати українське населення. Відстоюючи національну ідентичність, греко-католицька церква довела, що вона є українською церквою.

Українська православна церква, яку влада Речі Посполитої поставила поза законом, не скорилася й продовжувала шукати шляхи для свого оновлення. У цьому вона спиралася на підтримку українських православних шляхтичів, міщан і нової суспільної верстви — козацтва. Захист православ'я став одним із головних гасел українського народу в національно-визвольній боротьбі першої половини XVII ст.

6. Розвиток полемічної літератури. Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на українських землях значного поширення набули твори полемічної літератури, автори яких, дотримуючись певних поглядів на релігію і церкву, намагалися спростувати позиції своїх противників.

Першим помітним твором полемічної літератури в Україні вважається написана за дорученням князя К.-В. Острозького відповідь аріаніна Мотовила на книгу П. Скарги «Про єдність церкви Божої під одним пастирем...». Одним із перших православних письменників-полемістів став ректор Острозької школи Герасим Смотрицький. У виданих 1587 р. творах «*Ключ царства небесного*» і «*Календар римський новий*» він різко критикував католицизм і папство, захищав православ'я й обґрунтовував шкідливість календарної реформи Папи Григорія XIII. Твори цього жанру значно поширилися в Україні у зв'язку з підготовкою й укладенням Берестейської унії. Найвідомішими православними письменниками-полемістами були Клірик Острозький, Стефан Зизаній, Мелетій Смотрицький, Іван Вишенський, Іов Борецький, Захарія Копистенський.

Важливу роль у боротьбі українського народу за свою віру й мову відіграв твір невідомого автора початку XVII ст. «Пересторога». Його автор яскраво й образно висвітлював гноблення православних католиками на теренах Речі Посполитої, а шляхом протидії цьому вважав поширення знань, освіти, книгодрукування й діяльності братств.

У своїх творах письменники-полемісти засуджували Берестейську унію і тих православних ієрархів, які її підтримали. Вони палко обстоювали православну віру і критикували вчення католицької церкви. У православ'ї полемісти вбачали найважливіший чинник самозбереження українського народу, закликали всіх небайдужих захистити батьківську віру.

Висновки

- У XVI ст. православна церква на українських землях перебувала в кризовому стані.
- Поширення реформаційного руху стало поштовхом до розвитку релігійного вільнодумства в Україні й виходу частини віруючих із традиційних церков.
- Розгортання Контрреформації спричинило те, що зміцніла католицька церква розгорнула наступ на Схід, одним із наслідків якого стала Берестейська унія.
- Діяльність братств допомагала православним міщанам протистояти релігійно-національним утискам, сприяла національному й культурному пробудженню українського суспільства.
- Укладення Берестейської унії призвело до появи Української греко-католицької церкви. Водночас в українському суспільстві загострилося протистояння на віросповідному ґрунті.
- Поява полемічної літератури сприяла формуванню національної свідомості українського народу.

Залік та завдання

1. Як дослідники називають XVI ст. в історії української православної церкви? 2. Як впливало на розвиток православної церкви право патронату? 3. Як поширення протестантизму в Україні вплинуло на проникнення сюди католицизму? 4. Коли було видано Пересопницьке Євангеліє? 5. Що таке братство? 6. У чому полягало право ставропігії Львівського братства? 7. Як ставилася україно-білоруська знать до можливості об'єднання католицької і православної церков? 8. Коли було укладено Берестейську церковну унію? 9. Що таке полемічна література? 10. Назвіть імена найвідоміших православних письменників-полемістів.

11. Схарактеризуйте становище православної церкви в XVI ст. 12. Як вплинуло на релігійну ситуацію в Україні поширення тут реформаційних та контрреформаційних рухів? 13. Схарактеризуйте діяльність православних братств. 14. Якими були передумови укладення Берестейської унії? 15. Які наслідки мало укладення Берестейської унії? 16. Як впливав на релігійну ситуацію в Україні розвиток полемічної літератури?

17. За картою «Церковне життя на українських землях у складі Речі Посполитої XVI — першої половини XVII ст.» назвіть: а) православні єпархії Київської митрополії; б) православні церковні братства; в) православні єпархії, які прийняли Берестейську унію. 18. Складіть характеристику Берестейської унії за планом: а) передумови укладення; б) причини укладення; в) дата підписання унії; г) основні положення; д) результати та наслідки.

19. У протистоянні, яке виникло між православними та греко-католиками після укладання Берестейської унії, протестантські громади одразу стали допомагати православній церкві. Чим, на вашу думку, це було обумовлене? Яких засобів боротьби з католицькою церквою протестанти могли навчити православних?

§ 4. Виникнення українського козацтва та перших січей

Пригадайте: 1. Якими були основні стани українського суспільства? 2. За картою визначте, із якими державами в середині XVI ст. межували українські землі на півдні. 3. Чи можна вважати, що українське південне прикордоння було теренами протистояння християнського й мусульманського світів? Обґрунтуйте свою думку.

Виникнення українського козацтва. Кінець XV ст. став часом появи на історичній арені українського козацтва. Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах датована 1489 р.

Передумови виникнення козацтва були пов'язані з історичною ситуацією на українських землях наприкінці XVI ст. У той час південно-східна межа розселення українців досягала так званого *Дикого Поля* — необжитих осілим населенням степів між Доном, Верхньою

ОПИС ПРИРОДНИХ БАГАТСТВ ДИКОГО ПОЛЯ МИХАЙЛОМ ЛИТВИНОМ

Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкіри, а м'ясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількості перебігають зимою зі степів до лісів, а влітку назад, що кожний селянин забиває їх до тисячі на рік. По берегах річок у великій кількості зустрічаються оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що навесні хлопчак назбирують цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їх виводками наповнюють курники. Вірлят зачинають до кліток задля їх пір'я, котре чіпляють до стріл. Псів годують м'ясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами.

? 1. Яким є ставлення автора до того, про що він розповідає? Чому ви так вважаєте? 2. Чим Дике Поле приваблювало українців? 3. Яким видам господарювання сприяли природні багатства Дикого Поля?

Окою й лівими притоками Десни та Дніпра. Це був великий масив вільних земель, що фактично не належав жодній державі. Природні умови Дикого Поля були надзвичайно сприятливі для господарської діяльності людини.

Охочі міщани, бояри й селяни створювали ватаги *уходників*, які вирушали до Дикого Поля займатися степовими промислами (мисливством, рибальством, бджільництвом). Освоєння українським населенням цих територій майже одразу наштотувалося на схоже явище з боку васалів Кримського ханства та Османської імперії ногайських татар, улуси (кочові стійбища) яких були розташовані в південній частині Дикого Поля. Заняття промислами в необжитих степах вимагало від уходників відваги й певних військових навичок, оскільки досить часто виникали сутички між ними та татарськими ватагами. Тому уходники об'єднувалися в загони, обирали досвідчених ватажків і відповідно озброювалися.

Численні конфлікти між уходниками й татарами загострювали стосунки між ними. У 1475 р. Кримське ханство стало васалом Османської імперії й активізувало свою боротьбу із сусідніми християнськими державами. Першими жертвами татарських погромів стали жителі півдня Київського й Брацлавського воєводств. Нечисленні гарнізони в місцевих замках не могли зупинити нападників. Місцеве населення змушене було самостійно об'єднуватися перед татарською небезпекою.

?? Козацтво — із XV—XVI ст. збірна назва козаків в Україні й порубіжних державах. Слово «козак» тюркського походження, що означає «вільна людина», «страж», «конвоїр», «воїн-найманець», «шукач пригод» тощо. Воно вживалося стосовно вільних людей, які населяли південноукраїнські степи. Унаслідок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. козацтво стало привілейованим станом.

Із часом тих, хто в уходницьких ватагах вирушав до Дикого Поля, здійснював походи в степ проти татар або захищав від них власні оселі, стали називати *козаками*. До середини XVI ст. більшість із них козакували лише певний час, а потім поверталися до своїх основних занять. Основними причинами виникнення українського козацтва стали процеси, пов'язані з освоєнням українцями степів Дикого Поля, і необхідність організації захисту населення Південної Київщини і Східного Поділля від набігів татар.

2 Поява перших козацьких січей. Діяльність Дмитро Вишневецького. Від кінця XV ст. татарські набіги на українські землі стали регулярними. Щоб утриматися в Дикому Полі, козаки-уходники стали будувати дерев'яні укріплення — «городки» й «січі».

Великий Луг — заплава Дніпра, що простягалася з обох його боків від острова Хортиця приблизно на 100 км й завширшки від 3 до 25 км. Загальна площа — понад мільйон десятин землі. Майже вся територія Великого Лугу затоплена штучним Каховським морем.

Дніпровський Низ — землі з обох боків Дніпра, розташовані за його порогами.

Запорожжя — землі в нижній течії Дніпра на південь від Дніпровських порогів.

Переважна більшість козацьких січей була розташована на *Дніпровському Низі*. Спираючись на них, козаки спочатку витіснили звідти татарські кочові стійбища, а потім поступово освоїли *Великий Луг* і *Запорожжя*.

У середині XVI ст. литовський уряд вирішив використати досвід козаків і розпочати на південному прикордонні будівництво фортець для відсічі татарських нападів. Проте реалізувати цю ідею через брак коштів удалося лише князеві Дмитру Вишневецькому.

3 Життя та побут козаків. У XVI ст. в складі населення України поступово збільшувалася кількість козацтва, яке перетворювалося з міжстанового прошарку в окремий стан його соціальної структури. Козакування як побутове явище ставало звичним для тогочасного українського суспільства.

Низове козацтво — назва, що вживалась стосовно козаків-запорожців, які селилися в нижній течії Дніпра.

Із південноукраїнських замків і сіл рушали до степу ватаги шукачів легкої здобичі. Спочатку «ходити в козацтво» означало, насамперед, рушати

на Дніпровський Низ («на низ») по здобич, тому цих людей називали «*низовим козацтвом*». Пізніше, коли козацтво стало перш за все протидіяти в українському прикордонні набігам татарів, «козацьким хлібом» стали називати військову службу. Звичні до військової справи козаки також наймалися на військову службу до іноземних володарів.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Дмитро Вишневецький (1516—1563) — нащадок великого литовського князя Ольгерда, один із перших відомих в історії ватажків українського козацтва. Народився в місті Вишневці на Волині. На початку 50-х рр. XVI ст. він уже був черкаським та канівським старостою й організував відсіч турецьким нападникам. У цей час під керівництвом Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця було збудовано замок-«городок», який вважається передтечею Запорозької Січі. Поява козацької фортеці в татарських володіннях стала неприємною несподіванкою для кримського хана.

Закріпившись на Малій Хортиці, біля найважливішої переправи через Дніпро, князь узяв під захист козаків-уходників на Великому Лузі й розпочав здійснювати сміливі рейди проти татарських і турецьких фортець у пониззі Дніпра й Південного Бугу. 29 червня 1556 р. Вишневецький із загonom у 600 кіннотників і командою на 18 чайках узяв приступом Очаків, а восени того ж року — фортецю Іслам-Кермень. Захоплені у ворога гармати князь установив у Хортицькому замку.

На початку 1557 р. Хортицький замок витримав 24-денну облогу кримського хана. Проте восени цього ж року об'єднані турецько-татарські сили примусили князя залишити острові Мала Хортиця. На початку 1563 р. під час походу до Молдовії Д. Вишневецький потрапив у полон і був відправлений до Стамбула. Героїзм та мученицька смерть князя ушановані в народній думі «Про козака Байду».

Умови життя козаків-уходників, які склалися в степах Дикого Поля, були суворими й простими, вимагали фізичної витривалості, здатності витримувати холод і спеку, нестатки воєнного життя. Мешкали козаки в саморобних куренях, сплетених з очерету і вкритих кінськими шкурами. Одяг простих козаків був із домотканого сукна й полотна. Із нього шили широкі шаровари, сорочки, поверх яких одягалися широкополі кобеняки та киреї, що підперізувалися поясом. Взуттям служили чоботи, а головним убором — шапка.

Козацька їжа була невибагливою, але поживною. Вони готували саламаху, тетерю, щербу — варені страви з пшона, житнього борошна й риби, уживали в їжу смажену дичину і в'ялену рибу. Козацьке життя було дуже насиченим, адже все вони робили своїми руками. Заняття різноманітними промислами поєднувалися з воєнною службою, лагодженням зброї і спорядження, приготуванням їжі, запасів для походів. Проте в короткі хвилини дозвілля козаки любили заспівати пісню, послухати гру на кобзі або затанцювати.

Князь Д. Вишневецький (Байда)

Наконечники козацьких списів

Вид на острів
Мала Хортиця.
Сучасний вигляд

По завершенні воєнних походів козацькі загони поверталися з Дніпровського Низу на відпочинок додому. Незважаючи на те, що козаки захищали прикордоння від татарських нападів, литовська й польська влада часто не схвалювала їхніх дій. Нападаючи на володіння турецького султана й кримського хана, вони створювали чимало проблем великому князю литовському й польському королю. Тому на старост південних пристепових районів Київського і Брацлавського воєводств покладалися обов'язки контролювати козаків, щоб не допускати їх збору й самостійних походів проти татар.

ІЗ ЛИСТА КРИМСЬКОГО ХАНА САГІВ-ГІРЕЯ ДО ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ СИГІЗМУНДА I (ПОЧАТОК 40-Х РР. XVI СТ.)

...Приходять козаки черкаські й канівські, стають на Дніпрі над нашими улусами й чинять шкоду нашим людям. Я багато разів повідомляв вам про цих козаків, щоб їх заспокоїли, але ваша милість не послухала. Якщо бажаєте зберегти з нами приязнь, пришліть до нас тих, хто робив шкоду, інакше не ображайтеся на нас, і ми не хочемо зламати наші братські стосунки й присягу, але на ті замки — Черкаси й Канів — направимо наше військо.

? Як козацькі походи ускладнювали стосунки між польським королем і кримським ханом?

Висновки

- Від кінця XV ст. в історичних джерелах з'являються повідомлення про появу козацтва на теренах південноукраїнського степу. В умовах прикордоння формується своєрідний тип козака — людини, характерною рисою якої було поєднання в одній особі воїна і трудівника.
- Значення діяльності Д. Вишневецького для становлення козацтва полягає в тому, що він, на відміну від інших старост південноукраїнських міст, уперше розгорнув діяльність на Запорозжі.
- Формування своєрідного життя й побуту козаків сприяло поступовому його перетворенню з міжстанового прошарку на окремий стан українського суспільства, що виник у 70—80-х рр. XVI ст.

Запитання і завдання

1. Яким роком датується перша писемна згадка про українських козаків? 2. Що таке Дике Поле? 3. Що таке Великий Луг? 4. На якому острові заснував свій замок-«городок» Д. Вишневецький?

5. Якими були передумови й причини виникнення українського козацтва? 6. Які факти підтверджують, що в першій половині XVI ст. українське козацтво було міжстановим соціальним прошарком? 7. Розкажіть про появу перших козацьких січей. 8. Схарактеризуйте діяльність Д. Вишневецького. 9. Якими були особливості життя й побуту козаків?

10. Відомий український історик І. Крип'якевич писав про українське козацтво, що «у степах виробився оригінальний тип господарки, а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і у війні зі степовими ордами постала нова козацька суспільність, зі своїм окремим побутом і окремим світоглядом». Чи поділяєте ви наведену думку? Наведіть факти, які її підтверджують або спростовують.

11. Історики дотримуються різних точок зору на проблеми походження українського козацтва і виникнення Запорозької Січі. Познайомтесь із ними за додатковою літературою і підготуйте повідомлення.

§ 5. Військо Запорозьке. Перші козацькі повстання

Пригадайте: 1. Якими були причини виникнення українського козацтва? 2. Хто й коли збудував на острові Мала Хортиця замок, який став передтечею Запорозької Січі? 3. Як ставилася до діяльності українських козаків литовська й польська влада?

Виникнення Запорозької Січі. На рубежі 70—80-х рр. XVI ст. в Україні виникла ситуація, що спонукала козаків до створення своєї єдиної військово-політичної організації. У середині XVI ст. на Дніпровському пониззі вже сформувалася ціла мережа козацьких городків і січей. Козацькі ватаги жили в них як тимчасово, так і постійно. У разі необхідності дати відсіч нападаючим або рушати в похід за здобиччю окремі козацькі ватаги виступали разом, очолювані виборними отаманами. Це сприяло усвідомленню козаками необхідності створення власної військової організації.

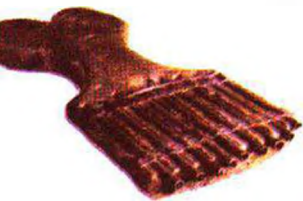

Запорозька Січ — організація українського козацтва, яка виникла й розвинулася за дніпровськими порогами в першій половині XVI ст. Центром Січі було місто-фортеця, яке через різні обставини змінювало своє розташування, але завжди було за порогами.

Об'єднанню розрізнених козацьких городків і невеликих січей сприяло також кількісне зростання козаків у 70-х рр. XVI ст. Якщо доти, за повідомленнями сучасників, у пониззі Дніпра цілорічно

Козацькі шаблі

Козацька печатка
«Козак із самопалом»

Козацька ожига

Козацькі литаври

перебувало кілька сотень козаків, то тепер уже тисячі. Зростанню козацтва сприяло значне погіршення становища селянства на українських землях після Люблінської унії. Саме на цей час припадають згадки про масові втечі (півсела, ціле село, кілька сіл) на Запорозжя. Козаками ставали також бояри, які не змогли документально підтвердити свої права на землю і шляхетство. Боярство не лише внесло в козацтво досвід професійних вояків, а й спонукало його до розгортання боротьби за визнання владою Речі Посполитої своїх станових інтересів.

Об'єднання козацьких січей на Запорозжжі прискорила політика короля Речі Посполитої Стефана Баторія, який намагався підпорядкувати собі козаків на тлі їхньої постійної боротьби з турецько-татарськими нападниками.

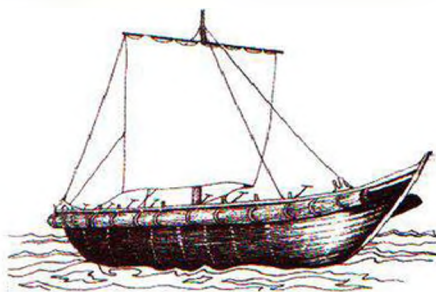
Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст. нижче порогів Дніпра, на великому й неприступному острові Томаківка виникла перша Січ Великого Лугу — Томаківська. Її називали *Запорозькою Січчю*, а козаків — *січовиками*, або *запорозжцями*. Це була самовладна військова організація, створена козаками-воїнами. За підрахунками дослідників, у Томаківській Січі перебувало близько 5 тис. козаків. Усього ж українське козацтво за часів першої Січі ймовірно становило не менше ніж 10 тис. вояків.

2 Військове мистецтво козаків. Козаки розробили ефективне і своєрідне військове мистецтво, що допомагало їм перемагати на суходолі й на морі. Основу козацького війська складала піхота, озброєна ручною вогнепальною зброєю. Для збільшення скорострільності в бою козаки шикувалися кількома шеренгами. Козаки першої шеренги вели вогонь, а задніх шеренг — заряджали зброю. Велика увага приділялася артилерії, вогонь якої підтримував у бою дії піхоти. Перевагу надавали легким гарматам завдяки їх маневреності в бою.

Козаки розробили власну тактику (організацію й ведення) бою: *галас* — козаки йшли до бою в довільному порядку, змішувалися з ворогом, і кожен запорожець демонстрував у бою власну хоробрість і військову майстерність; *табір* — військо

Козацькі клейноди (хорогви, булава, бунчук та печатки)

Козацька чайка

рухалося похідним строєм у вигляді рухомої фортеці з кількох рядів возів, скріплених між собою ланцюгами. Із возів козаки обстрілювали ворога з гармат і рушниць. До бою піхота виходила з табору назовні, а потім поверталася під захист пересувних укріплень; *самообкопування* — засіб індивідуального захисту козаків від обстрілу під час бою.

Козацтво здійснювало також рейди кінноти вглиб території ворога, раптово захоплювало фортеці, улаштувало засідки, нападало на ворога вночі тощо. Існувала розвідка й вартова служба. Спеціальні підрозділи несли сторожову службу в степу, де пролягали татарські шляхи, і в разі небезпеки повідомляли про неї за допомогою системи димової сигналізації. Козаки збирали інформацію про ворога в його володіннях за допомогою спеціальних розвідників і на підставі їх повідомлень розробляли плани своїх походів.

Високого рівня досягло козацьке мистецтво ведення морського бою. Їхній флот складався з *чайок* — легких маневрених човнів, які мали два керма (кормове й носове), рухалися як на веслах, так і з допомогою вітрила. Чайки вміщували 50—70 козаків, озброєних рушницями й шаблями, та невеликі гармати.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Військо Запорозьке мало клейноди — спеціальні військові знаки, регалії та атрибути. За часів Стефана Баторія ними були прапор, печатка, булава та бунчук. Прапор (хорогву) Війська Запорозького завжди носив хорунжий попереду війська, поруч із гетьманом. Печаткою Війська Запорозького розпоряджався суддя. Вона була круглої форми, виготовлялася зі срібла. На ній був зображений козак у гостроверхій шапці й кафтані, із шаблею, порохівницею на боці та мушкетом на лівому плечі. Ознакою влади гетьмана була булава. Гетьману надавався також бунчук — палиця завдовжки 2—2,5 м із кулею або вістрям угорі, під яким прикріплювалися китиці чи волосся з кінського або телячого хвоста. Він указував місце перебування гетьмана під час бою. Згодом кожний полк також отримав свої прапор і печатку, а ознакою влади полковника стала невелика бойова булава — *пірнач* (шестопер).

Сигізмунд II
Август

С. Баторій.
Художник
В. Стефанов-
ський. 1576 р.

Полковник
українського
полку

3 Утворення реєстрового козацтва. Перетворення українського козацтва на вагомий чинник суспільного життя в Україні й ускладнення відносин із Кримським ханством і Османською імперією через сутички з козаками обумовлювали прагнення литовської й польської влади встановити над ними контроль.

1524 р. уперше було здійснено спробу залучити козаків на державну службу. Польський король і великий князь литовський Сигізмунд I доручив наwerbувати 1—2 тис. козаків для захисту південного прикордоння. Проте через брак коштів цей проект не був здійснений.

Влада Речі Посполитої активізувала зусилля з підпорядкування козацтва. 1572 р. за дорученням короля Сигізмунда II Августа було прийнято на державну службу і вписано до спеціального списку-«реєстру» 300 козаків. *Реєстрові козаки*, як їх стали називати, отримували особливі групові права й привілеї. Зокрема, на власну адміністративну владу й козацьке судочинство. Це сприяло виділенню козацтва з інших верств населення й перетворенню його на новий суспільний стан.

Подальші заходи з визнання українського козацтва як окремого стану здійснив король Стефан Баторій 1578 р. Він погодився прийняти на державну службу 500 козаків, визначивши у спеціальній «Постанові щодо низовців» їхні права й обов'язки.

Реєстрові козаки звільнялися від сплати податків і виконання всіх повинностей, крім обов'язкової військової служби на власні кошти. За свою службу вони отримували право володіти землею, яку могли передавати у спадок. Замість місцевої влади вони підпорядковувалися гетьману і старшині, яких обирали на козацькій раді.

Військо козаків-реєстровців дістало назву «*Його Королівської Милості Запорозького Війська*». Його резиденцією став Трахтемирів. Як символ незалежності від державного війська козаки одержали від Стефана Баторія власні прапор і печатку.

Затвердженням прав і привілеїв реєстровців уряд намагався розколоти козацтво, перешкодити зростанню його кількості й підпорядкувати Запорозьку Січ. Проте ця політика була невдалою. Фактично з реєстрових і не-реєстрових козаків сформувалася одна військово-політична організація — *Військо Запорозьке*. Козаки спільно виступали в морські походи, боролися за розширення козацьких прав і захищали права православних.

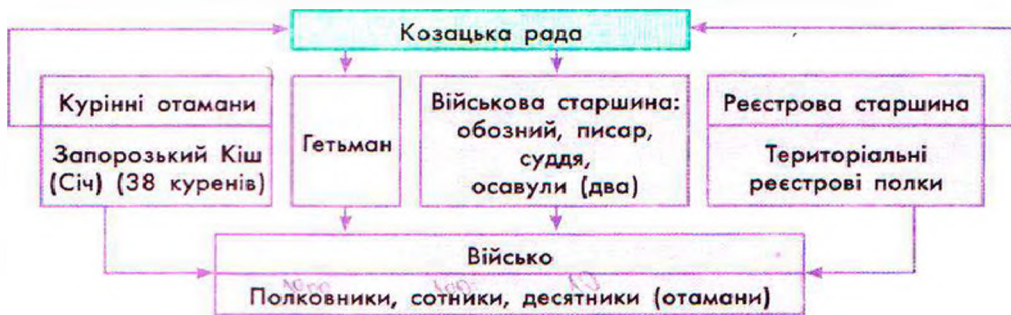
ІЗ «ПОСТАНОВИ ЩОДО НИЗОВЦІВ», ЗАТВЕРДЖЕНОЇ КОРОЛЕМ СТЕФАНОМ БАТОРИЄМ 16 ВЕРЕСНЯ 1578 Р.

...Перед тим же паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому по-слušними бути... тобто мають не воювати землі Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би це чинив, мали б гамувати, хапати і бити як нашо-го коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, оби там шкод жодних не чинили, ані не дозволяли чинити цареві кримському, його землям, людям, улусам... однак мають давати нам знати про царських людей; узагалі будуть поступати відповідно до наших наказів.

? 1. Які обов'язки мали виконувати на державній службі реєстрові козаки? 2. Які факти свідчать, що влада Речі Посполитої намагалася використати реєстровців проти козаків Запорозької Січі?

4. Устрій Війська Запорозького. Військо Запорозьке від того часу, як виникла Запорозька Січ, і до середини XVII ст. було військово-політичною організацією українського козацтва. Воно мало своєрідний політичний устрій, завдяки чому дослідники називають його *козацькою республікою* — назва, яку дослідники використовували для характеристики Війська Запорозького.

Устрій Війська Запорозького (до 30-х рр. XVII ст.)

Козацька рада відігравала роль найвищого органу влади Війська Запорозького, де кожний козак мав право висловити власну думку. Рішення ради були обов'язковими для виконання всіма козаками.

Козацька рада обирала *гетьмана* й *військову старшину*. Гетьман наділявся вищою судовою й виконавчою владою, був головнокомандувачем Війська Запорозького й представляв його інтереси на дипломатичних переговорах. У віданні гетьмана була виборна військова старшина, до якої належали *обозний* (керував артилерією), *писар* (очолював військову канцелярію й видав усім діловодством Січі), *суддя* (чинив суд) і *осавули* (два порученці гетьмана).

За допомогою кошової системи відбувалося розміщення козаків у *коші* — польовому таборі під час військових походів та на самій Січі. У коші козацтво розподілялося на 38 куренів — військово-адміністративних одиниць із кількасот козаків і, одночасно, їхніх жителів. Керували побутом, господарським і військовим життям у куренях виборні *курінні отамани*.

Полковий територіально-військовий устрій реєстрового козацтва як складової Війська Запорозького розпочав формуватися з 1625 р., коли було підписано угоду про створення приписаних до певної території реєстрових полків. Центрами цих полків, де перебувала реєстрова старшина, стали Біла Церква, Канів, Черкаси, Переяслав і Корсунь.

Військо Запорозьке поділялося на полки (від 500 до декількох тисяч козаків), сотні й десятки.

5 Козацькі повстання 1591–1596 рр. Наприкінці XVI ст. на українських землях загострилися соціальні протиріччя. Сейми Речі Посполитої в цей час дозволили королю роздавати на «вічність» польській шляхті «пустині» в Придніпров'ї, причому не тільки незаймані, а й заселені селянами та козаками землі. Вільними вважалися також ті землі, на володіння якими дрібна українська шляхта не змогла навести достатньо доказів.

Селяни втрачали свою особисту свободу й закріпачувалися. Влада Речі Посполитої намагалася взяти під контроль українське козацтво й не бажала рахуватися з його становими інтересами. Усе це спричинило в 90-х рр. XVI ст. на українських землях спалах перших козацьких повстань.

У серпні 1591 р. підняв на повстання козаків-реєстровців гетьман **Криштоф Косинський**. Він вирішив скористатися невдоволенням козаків, що не отримали обіцяної платні від польської влади, для того щоб помститися українським магнатам **Янушу Острозькому** й **Олександру Вишневецькому**, які відібрали в нього маєток.

Виступ Косинського підтримало чимало незадоволених, і протягом 1592 р. повстання охопило Київське, Брацлавське й частково Подільське воєводства. Жителі Білогородки, Білої Церкви, Переяслава та інших міст склали присягу Косинському. На території, звільненій від польської влади, він запроваджував козацькі порядки. Це збентежило польський уряд, за наказом якого було зібрано для боротьби з повстанцями велике військо, очолюване київським воєводою **Костянтином-Василем Острозьким**.

У вирішальній битві 23–31 січня 1593 р. під селищем П'ятка на Житомирщині повстанці зазнали поразки й відступили на Запорожжя. Навесні 1593 р. Косинський вирушив із Томаківської Січі, щоб продовжити боротьбу, але під Черкасами загинув або, за

іншою версією, був убитий за наказом місцевого старости князя О. Вишневецького. Повстанці, залишившись без керівника, були розбиті надвірними військами черкаського старости.

Придушивши виступ К. Косинського, польська влада не зробила нічого для розв'язання проблем, які його викликали, що й обумовило початок нового повстання під проводом Северина (Семерія) Наливайка. У липні 1594 р., зібравши кількатисячний загін охочих козаків, він став громити шляхетські маєтки на Поділлі й закликав запорожців підтримати його. До повсталих приєднався загін запорозьких козаків, очолюваних гетьманом Григорієм Лободою. У жовтні 1594 р. повстання охопило всю Брацлавщину, Київщину й Волинь. Багато селян і міщан ставали козаками. Повстанське військо налічувало 12 тис. козаків. Підтримка населення обумовлювала можливість тривалої боротьби повстанців.

У лютому 1596 р. на придушення повстання вирушило велике польсько-литовське військо, очолюване коронним польним гетьманом Станіславом Жолкевським. 22—24 травня 1596 р. йому вдалося взяти в облогу козацький табір в урочищі Солониця поблизу Лубен. Підступом заволодівши табором, вояки Жолкевського вирізали кілька тисяч повстанців, їхніх жінок і дітей. Наливайка було взято в полон, відправлено до Варшави й після страшних тортур страчено.

К. Косинський

С. Наливайко

Висновки

- Виникнення Томаківської Січі як нової форми військової організації козацтва сприяло зміцненню й згуртуванню козаків. Запорозька Січ відіграла важливу роль у подальших подіях української історії.
- Утворення реєстрового козацтва стало поштовхом до оформлення козаків у новий стан українського суспільства зі своїми правами, привілеями й обов'язками.
- Військо Запорозьке як військово-політична організація українського козацтва сприяло затвердженню в козацькому середовищі демократичних традицій і принципів. У роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. на основі його устрою формувалися органи управління Українською козацькою державою.
- Перші козацькі повстання 90-х рр. XVI ст. мали характер боротьби козацтва за свої станові інтереси. Гасел звільнення українського народу й захисту його національно-релігійних прав не висувалося. Проте вони сприяли набуттю козацтвом досвіду повстанської боротьби й управління великими територіями.

Залитання та завдання

1. Коли й де виникла Томаківська Січ? 2. Що таке Запорозька Січ? 3. Хто такі реєстрові козаки? 4. Яке місто зробив резиденцією реєстрових козаків Стефан Баторій? 5. Яку роль в устрої Війська Запорозького відігравала козацька рада? 6. Назвіть основні клейноди Війська Запорозького. 7. Хто очолив повстання козаків у 1591 р.? 8. Назвіть дату повстання С. Наливайка.

9. Якими були причини козацьких повстань 90-х рр. XVI ст.? 10. Якими були основні передумови виникнення Запорозької Січі? 11. Які факти свідчать про те, що виникнення реєстрових козаків сприяло перетворенню козацтва на окремий стан українського суспільства? 12. Схарактеризуйте устрій Війська Запорозького. 13. Розкажіть про перші козацькі повстання 90-х рр. XVI ст.

14. Визначте за картою назви й роки існування Запорозьких Січей у XVI—XVIII ст.

§ 6. Культура України. Розвиток української мови, освіти, книговидання і літописання

Пригадайте: 1. Якими були особливості розвитку культури українських земель у другій половині XIV—XV ст.? 2. Як у цей період розвивалася на українських землях освіта? 3. Як розпочалося українське книговидання? 4. Як у другій половині XIV—XV ст. на українських землях продовжувалася традиція літописання?

1 Умови розвитку української культури в XVI ст. XVI ст. характеризується подальшим розвитком української культури. Проте умови, у яких він відбувався, були досить складними. Головною передумовою розвитку культури будь-якого народу є наявність власної держави. На жаль, відсутність державності в українців у цей період спричинила залежність розвитку культури від політики урядів країн, у складі яких перебували українські землі.

Унаслідок Люблінської унії 1569 р. в межах однієї держави опинилися більшість українських земель. Це, з одного боку, сприяло їх культурному зближенню, а з іншого — спричинило процеси полонізації та окатоличення українців. Важливе місце в культурному розвитку цього періоду належало церкві. Укладення Берестейської унії 1596 р. призвело до поглиблення кризи православної церкви і втрати нею свого привілейованого становища в суспільстві, що негативно позначилося на розвитку української культури. На розвитку культури позначилася також боротьба різних станів українського суспільства за свої національні й релігійні права.

Троїцька церква XV—
XVII ст., село Межиріч
Рівненської області.
Сучасний вигляд

У XVI ст. українська культура зазнавала впливу культурно-ідеологічних течій, що панували в цей час у Європі. Із заходу на схід українськими землями поширювалися віяння, пов'язані з **Відродженням, Реформацією та Контрреформацією**. Українські культурні діячі, сприймаючи нові європейські ідеї цієї доби, шукали в них шляхи розв'язання тогочасних проблем своєї Батьківщини.

2 Розвиток української мови. У XVI ст. писемну мову українців і білорусів називали «*руською*». У Великому князівстві Литовському вона була офіційною мовою, якою були написані Литовські статuti, велося діловодство в судах і державних установах тощо.

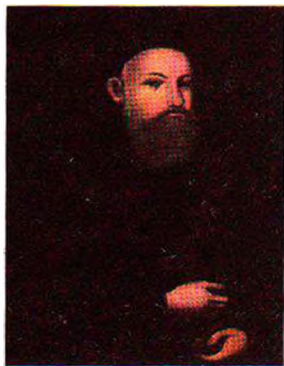
У текстах багатьох тогочасних документів дослідники визначають вплив усної народної мови. Вважається, що в XVI ст. в руській мові під впливом усного народного мовлення з'являються риси української літературної мови.

Однією з перших книг, перекладених із церковнослов'янської тогочасною українською мовою, було, як ви вже знаєте, **Пересопницьке Євангеліє**, написане в монастирі в селі Пересопниця на Волині. Багатьох дослідників цієї унікальної пам'ятки вражають талант і сміливість його перекладачів — архімандрита Пересопницького монастиря **Григорія** і сина священнослужителя з міста Сянок **Михайла Василевича**. Вони не просто замінювали слова церковнослов'янської мови або неслов'янського походження на зрозумілі тогочасним українцям розмовні, а й наводили їх тлумачення й добирали синоніми.

Дещо пізніше з'являються інші переклади релігійних текстів українською мовою — **Крехівський Апостол** (60-ті рр. XVI ст.), **Волинське Євангеліє** (1572 р.) та інші.

3 Освіта. У XVI ст. на українських землях, як і в попередні часи, при церквах і монастирях діяли початкові школи. Дяки, які вчителювали там, навчали дітей читання й письма церковнослов'янською мовою, арифметики й співу.

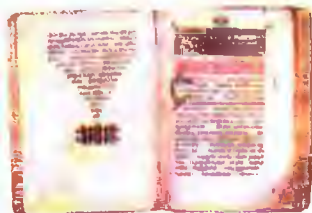

Князь К.-В. Острозький

Видавничий знак
І. Федорова
з «Апостола» з гербом
міста Львова. 1574 р.

«Апостол» І. Федорова

Діти заможних верств суспільства мали можливість отримати домашню освіту. За допомогою вчителів-бакалаврів окрім читання, письма й арифметики вони вивчали латинську та грецьку мови, основи філософії.

У 70-х рр. XVI ст. на українських землях відбувається становлення закладів середньої освіти. У Європі в цей час виникали середні школи, де навчали латинської мови і «семи вільних наук» — граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії та музики. В Україні навчальними закладами такого типу стали *слов'яно-греко-латинські школи*.

Першу таку школу відкрив князь К.-В. Острозький у своєму замку близько 1578 р. Утримувалася вона на кошти князя. Острозький також відкрив у своєму замку друкарню, організував науковий гурток і започаткував вивчення у цій школі основ філософії. Це означало, що Острозька школа стала окрім середньої давати початки вищої освіти. Одночасно із цим за підтримки князя запрошені ним українські та грецькі філологи і богослови готували переклад Біблії церковнослов'янською мовою для подальшого друку. Створений князем К.-В. Острозьким освітній, науковий і видавничий осередок сучасники з повагою називали академією.

Слов'яно-греко-латинські школи засновували також православні братства. Перша така школа на українських землях була створена 1585 р. при Львівському братстві.

Одночасно з братськими (православними) школами на українських землях виникають єзуїтські (католицькі), протестантські, а після Берестейської унії й греко-католицькі школи. Усі вони надавали середню освіту й одночасно сприяли поширенню впливу своїх церков в Україні.

Літописання, література і книговидавництво.

У XVI ст. на українських землях продовжувалася традиція створення літописів. У короткому Київському літописі описуються події, що відбувалися у 862—1515 рр. Давня історія Русі подана в ньому на основі київського і га-

ІЗ «ПОРЯДКУ ШКІЛЬНОГО» — СТАТУТУ ЛЬВІВСЬКОЇ БРАТСЬКОЇ ШКОЛИ 1587 Р.

Багатий над убогим у школі нічим вищий не може бути, лише наукою самою... Навчати і любити дітей дидакл (викладач) повинен усіх однаково — як синів багатих, так і сиріт убогих, так і тих, які на вулицях просять харчів, як того, хто має більше чи менше здібностей, — але, навчаючи, не надавати переваги одному проти другого.

Учитель повинен кожного разу пильнувати: коли б котрого отрока не було, повинен за ним послати й довідатися про причину, чому не прийшов... Зранку, відразу після молитви, кожен повинен відповідати, що він учора вивчив, і показати своє письмо, яке підготував удома.

Після обіду хлопці повинні самі писати на таблицях завдання, які дав їм учитель, окрім малих, для яких повинен писати сам учитель, а вивчивши у школі, повинні одне одного запитувати важкі слова, тобто диспутувати, а йдучи додому, вірш повторити, щоб, прийшовши зі школи додому, діти могли перед своїми рідними... прочитати з поясненням те, що вивчили у школі; а що вчили того дня, повинні вдома ввечері написати і зранку принести до школи, показати своєму вчителю...

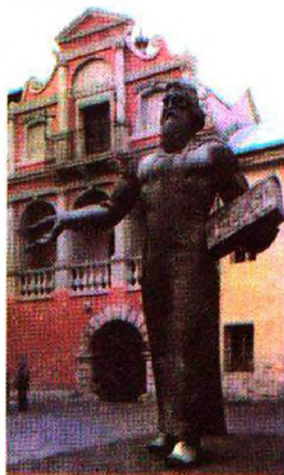
7 1. Як, відповідно до статуту, відбувався процес навчання? 2. Чи можна стверджувати, що статут сприяв утвердженню принципів справедливості й відповідальності у шкільному житті? Чому?

лицько-волинського літописання XI—XIII ст., а період 1491—1516 рр., що визначається докладністю і точністю датування, — очима очевидця, який, імовірно, жив на Волині.

Події на українських землях згадуються в білоруських (західноруських) літописах. У літописі, створеному в містечку Баркулабово біля Орші, описані події з 1563 до 1608 р. У ньому розповідається про козацьке повстання під проводом С. Наливайка, боротьбу між православними і прихильниками унії на українських та білоруських землях.

У літературі окрім полемічної літератури (див. §3) розвивалися інші жанри. Під впливом західноєвропейського Відродження поширюється *новолатинська поезія*. Її представники дотримувалися ідеалів гуманізму, часто зверталися до образів античності, писали свої твори латинською мовою. Одним із кращих творів цього жанру є написана в 1584 р. поетом Себастьяном Кльоновичем поема «Роксоланія». У ній змальовано побут і звичаї українського селянства, описано природу України, Львів, Київ та інші міста, наведено зразки українського фольклору латинською мовою.

Пам'ятник
І. Федорову
у Львові

У XVI ст. успішно розвивалося книговидання. Значний внесок у його становлення зробив московський першодрукар **Іван Федоров (Федорович)**. Переїхавши до Львова, він видав за кошти Львівського братства в 1574 р. свої перші книги в Україні — «Апостол» і «Буквар». «Буквар» став першим шкільним підручником на українських землях.

Особливо плідною була діяльність І. Федорова в Острозі, куди його запросив працювати князь К.-В. Острозький. У 1581 р. він надрукував тут **Острозьку Біблію** — перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою.

Окрім Острозької, до великих друкарень належала друкарня Львівського братства, що розпочала свою роботу 1586 р. Її було створено на основі друкарні І. Федорова, викупленої братством після смерті друкаря.

Висновки

- Великий вплив на умови розвитку української культури в XVI ст. мали політичні чинники.
- У XVI ст. на основі писемної руської мови українців і білорусів під впливом усного мовлення формувалася українська літературна мова.
- У другій половині XVI ст. на українських землях сформувався новий тип навчальних закладів — слов'яно-греко-латинська школа, що відповідала тогочасним освітнім потребам і сприяла підвищенню рівня освіти в Україні.
- Розвиток книговидання на українських землях сприяв поширенню освіти, допомагав православним українцям протидіяти полонізації та окатоличенню.

Запитання та завдання

1. Як європейські культурно-ідеологічні течії впливали на розвиток української культури в XVI ст.? 2. Як називали в XVI ст. писемну мову українців і білорусів? 3. Коли було створено першу братську школу на українських землях? 4. Які предмети входили до «семи вільних наук»? 5. Який навчальний заклад тих часів в Україні давав початки вищої освіти? 6. Які літописи розповідають про події XVI ст. в Україні? 7. Яку назву мав перший шкільний друкований підручник на українських землях? 8. Коли було надруковано Острозьку Біблію?

9. Схарактеризуйте умови розвитку української культури в XVI ст. 10. Як відбувалося формування української мови? 11. Які форми здобуття освіти існували в Україні в XVI ст.? 12. Яке значення, на вашу думку, відіграв культурно-освітній центр, створений князем К.-В. Острозьким? 13. Як розвивалося літописання? 14. Якими були здобутки українського книговидання в XVI ст.?

15. Розпочніть складати таблицю «Розвиток української культури в XVI ст.».

Галузь культури	Основні здобутки й досягнення

§ 7. Культура України. Розвиток архітектури, образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва

Пригадайте. 1. Як розвивалося містобудування на українських землях у другій половині XIV—XV ст.? 2. Назвіть найзначніші пам'ятки архітектури в Україні другої половини XIV—XV ст. 3. Якими були здобутки українського образотворчого мистецтва цієї доби?

1 Архітектура й містобудування. У XVI ст. на українських землях спостерігався високий розквіт зодчества. Відновлювалися зруйновані міста, засновувалися нові, зводилися храми, монастирі, будувалися оборонні й житлові споруди.

Тогочасні будівельники намагалися зберегти давні традиції і поєднати їх із новими рисами європейського ренесансного стилю. Головним об'єктом художньої уваги ставав фасад будівлі, який

прикрашали ордери, декоративно-орнаментальне ліплення тощо. Пам'ятки цієї архітектури збереглися в Луцьку, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Бродях та Львові. Унікальною пам'яткою ренесансного зодчества вважаються споруди на площі Ринок у центральній частині Львова — *Чорна кам'яниця*, *будинок Корнякта*, пам'ятки, пов'язані з діяльністю Львівського братства, — *Успенська церква*, *вежа Корнякта*, *каплиця Трьох Святителів*, створені в 60-х рр. XVI—XVII ст.

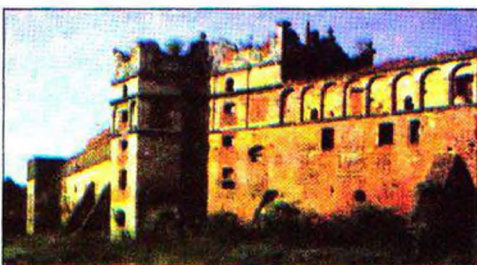
Постійні загрози ворожих нападів обумовлювали необхідність спорудження приватних і державних фортець або замків, за мурами яких могли знайти захист не лише їх жителі, а й населення прилеглих земель. Чимало замків, збудованих у Середньовіччі, не відповідали вимогам часу, і в першій половині XVI ст. були перебудовані. Значної реконструкції зазнали замки Луцька, Кременця, Мукачеве, Вінниці, Меджибожу, Кам'янця-Подільського тощо.

Ордер — вид архітектурної композиції, що складається з вертикальних колон і горизонтальних частин у відповідній стильовій обробці.

Замок Жолківських 1594—1606 рр.,
селище Жовква Львівської області.
Сучасний вигляд

Замок 1584—1654 рр., селище Старе
Село Львівської області.
Сучасний вигляд

ЦІКАВО ЗНАТИ

Більшість українських замків у XVI ст. були дерев'яними, вони не збереглися до наших днів і відомі лише за описами. Найбільшим дерев'яним замком, за повідомленнями сучасників, був Київський, заново збудований із соснового дерева в 1542 р. У ньому була одна прямокутна й чотирнадцять шестиграних веж. Стіни й вежі із зовнішнього боку були обмазані товстим шаром глини й побілені. Усередині замку було багато різних будівель — приміщення для гарнізону, будинок ротмістра і старости, один костіол і чотири православні церкви.

Деякі православні монастирі на західноукраїнських землях також були оточені мурами з вежами й виконували роль фортець. На Волині такими фортецями були монастирі в Межиріччі, неподалік Острога, та в Дермані, поблизу Дубно. *Дерманський монастир* стояв на високому пагорбі і був обнесений муром заввишки сім метрів. Біля стін проходив наповнений водою рів, через який був споруджений перекидний міст. До фортеці монастиря можна було потрапити через триярусну вежу, яка правила також за дзвіницю.

До відомих пам'яток православної церковної архітектури XVI ст. належать *Богоявленська церква в Острозі* та *Троїцька церква в Межиріччі*. Обидва храми є хрестово-купольними і продовжують давньоруські будівельно-архітектурні традиції. Однак тогочасні умови життя спричинили те, що обидві церкви були пристосовані до оборони.

Образотворче мистецтво. Українське малярство цього періоду користувалося великим визнанням. Переважна більшість творів живопису була церковної тематики (фрески, ікони). Картини або портрети побутового характеру зустрічалися рідко. Митці продовжували розвивати давньоруські традиції. Проте в портретному живописі був відчутний вплив західноєвропейського, італійського й німецького мистецтва.

У XVI ст. українські митці, як і раніше, багато працювали в Польщі. Зокрема, збереглися *фрески* на євангельські сюжети, виконані ними у храмах і спорудах Вавеля в Кракові.

Однак від кінця XVI ст. вони зазнають італійського та німецького впливу. Цьому сприяло засудження католицьким духівництвом того, що в костьолах працюють православні «схизматики».

У тогочасному українському *іконописі* пануючими залишалися традиції Київської Русі, але почали з'являтися також нові риси. Майстри більше уваги приділяли побутовим деталям, посилюючи

Гравюра — друкований відбиток на папері з малюнка, вирізьбленого на дошці.

тим самим реалістичні елементи. Пози зображених стали більш природними, а деталі одягу набули конкретності. Найбільшого визнання в цей час здобули львівська й перемишльська школи іконопису. Видатними творами середини XVI ст. були ікони «Поклоніння волхвів» із Бусовиська, поблизу Старого Самбора, та «Різдво Христове» із села Трушевич, поблизу Добромиля.

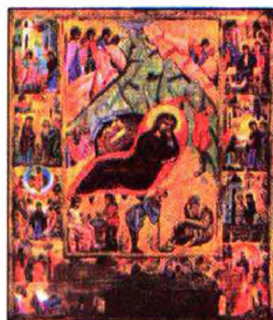
У XVI ст. успішно розвивалося українське *різьбярство*, яке замінило занадто дорогую й розкішну давньоруську мозаїку. Переважало різьблення по дереву й рідко зустрічалося на мармурі. В основному це були надгробні монументи й плити. До зразків такого мистецтва належить надгробний монумент князю К. Острозькому, побудований його сином на місці поховання батька в Успенській церкві Києво-Печерської лаври.

Високого рівня розвитку досягла *книжкова мініатюра* — виконані фарбами невеликі кольорові зображення в рукописних книгах. Особливе місце за своїм оздобленням посідає Пересопницьке Євангеліє. У ньому, крім заставок та ініціалів, майстерно виконаних у формах традиційного геометричного орнаменту, є чотири мініатюри із зображенням євангелістів. Кожну мініатюру прикрашено пишним рослинним орнаментом. Особливої урочистості й життєрадісності надають мініатюрам і орнаментам Пересопницького Євангелія золоте тло та яскраві кольори — синій, червоний, зелений.

У XVI ст. значно посилюються впливи на оформлення рукописних книг народного мистецтва — часто використовуються мотиви, запозичені з народного ткацтва, різьби по дереву та настінних розписів.

У другій половині XVI ст. у зв'язку з поширенням книгодрукування стало розвиватися мистецтво *гравюри*.

Першими українськими гравюрами вважають ілюстрації до «Апостола» й «Букваря», виданих 1574 р. у Львові І. Федоровим. Вони відзначаються красивими композиціями з рослинних елементів (пишно закручений широколист, стилізовані квіти й плоди тощо), притаманними оформленню книг майстрами італійського Відродження.

Різдво Христове.
Ікона з Трушевич.
Середина XVI ст.

Архистратиг Михаїл.
Ікона з Яблунева.
Середина XVI ст.

Розп'яття. Ікона
з Вовча. Друга поло-
вина XVI ст.

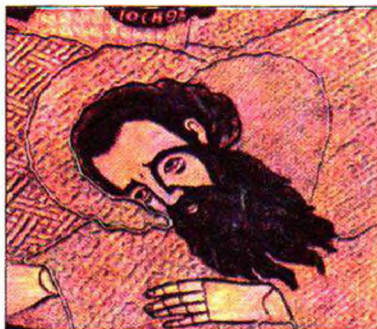

Портрет Роксолани.
Кінець XVI — поча-
ток XVII ст.

Орнамент. Деталь плащаниці.
1655 р.

Голова Йосифа. Деталь плаща-
ниці. Кінець XVI ст.

У другій половині XVI ст. в українському малярстві відбувається відокремлення портрета від іконопису й перетворення його на самостійний жанр мистецтва. Це було пов'язано з новим тлумаченням образу людини, поширенням гуманістичних ідей Відродження і зрушеннями, що відбувалися в розвитку українського суспільства. На жаль, імена більшості майстрів портрету цього часу залишаються невідомими. Найвідомішими портретами, створеними українськими митцями цього часу, вважаються портрет галицького магната і вченого Яна Гербурта, портрет К. Острозького, портрет Насті Лісовської з Рогатина, відомої під ім'ям Роксолани.

Талановитим художником-портретистом був Войцех Стефанович зі Львова. Під час візиту до міста короля Речі Посполитої Стефана Баторія в 1578 р. він виконав його портрет, за що отримав титул королівського придворного маляра. Портрет написаний без помпезності, майже з документальною достовірністю, у ньому відчутна властива майстрові гостра спостережливість при вивченні натури.

3 Декоративно-ужиткове мистецтво. У XVI ст. в українському декоративно-ужитковому мистецтві з'являються нові риси, пов'язані з проникненням ренесансних орнаментальних мотивів. Однак українські майстри вносять у них багато своєрідних рис, сполучаючи нові форми з традиційними прийомами та мотивами, виробленими в народному мистецтві.

У цей період відроджується скловаріння, що занепало в попередні століття. У багатьох містах України поряд із ткацтвом починає розвиватися килимарство. Львівські майстри оволоділи мистецтвом виготовлення оббивки для меблів із тисненої шкіри. Вона вкривалася різнокольоровим малюнком, що поєднував східні елементи орнаменту й розкішні ренесансні візерунки.

Найбільшого поширення в XVI ст. в Україні набули такі види декоративно-ужиткового мистецтва як місцеве виробництво меблів, художнє литво та вироби з металу, керамічне виробництво, а також стародавні галузі — вишивання та гаптування.

У художній обробці металу українські майстри уславилися відливанням гармат, годинникарством, виробництвом нових видів зброї. Далеко за межами України були відомі вироби львівських ювелірів-золотарів. Вони виготовляли предмети церковного призначення, столовий посуд, зброю, ювелірні прикраси тощо, прикрашаючи їх емаллю, різьбою, інкрустацією золотом і сріблом, коштовним камінням.

Керамічні вироби українських майстрів XVI ст. здебільшого вкриті геометричним орнаментом, зробленим спеціальним валиком, який нагадує мотиви вишивання. У той же час дедалі більше поширюється розмальовування посуду мінеральними фарбами, золотою та зеленою поливою. Композиції досить часто нагадують тогочасний книжковий орнамент, що свідчить про добре знайомство з ним майстрів-гончарів.

Майстри з гаптування працювали в багатьох українських містах, шляхетських і монастирських маєтках. Виготовлені ними речі користувалися великим попитом серед заможних верств населення.

Неабияких успіхів досягли українські майстри у виготовленні меблів. Для потреб шляхти й міської знаті виготовлялися різьблені, оздоблені інкрустацією (слоною кісткою, напівкоштовним камінням) або прикрашені мальованими орнаментами меблі. Найцінніші різьблені меблі виготовляли з горіха, але найчастіше згадуються меблі з липи. Одним із найпоширеніших предметів меблювання в XVI ст. була, як і раніше, скриня. Виготовлялося також чимало видів ліжок, столів, стільців, крісел.

Декоративно-ужиткове мистецтво — вид мистецтва, який обслуговує побутові проблеми людини й одночасно задовольняє її естетичні потреби, несучи в життя красу.

Гаптування — вишивка речей шовковими, укритими тонким шаром золота або срібла нитками.

Висновки

- У XVI ст. в українській архітектурі з'являються риси європейського ренесансного стилю. Потребами часу було обумовлено будівництво захисних споруд — фортець і замків.
- В українському образотворчому мистецтві поряд із традиційними жанрами (фрески, іконопис, книжкова мініатюра) з'являються нові — гравюра й портретний живопис. В іконописі та світському портреті спостерігається схильність до реалізму в зображенні персонажів.
- У декоративно-ужитковому мистецтві українські майстри вміло поєднували традиційні прийоми та мотиви з новими віяннями, які поширювалися з Європи.

Зapитання та завдання

1. Які пам'ятки архітектури входять до ансамблю площі Ринок у Львові? 2. Із якого матеріалу будувалася в XVI ст. переважна більшість замків? 3. Назвіть пам'ятки православної церковної архітектури XVI ст., які ви знаєте. 4. Назвіть основні види українського образотворчого мистецтва XVI ст. 5. Що таке книжкова мініатюра? 6. Що таке гравюра? 7. Які види декоративно-ужиткового мистецтва розвивалися на українських землях у XVI ст.?

8. Як розвивалися архітектура й містобудування в Україні в XVI ст.? 9. Схарактеризуйте основні здобутки українського образотворчого мистецтва. 10. Які факти свідчать про вплив ідей європейського Ренесансу на українське образотворче мистецтво? 11. Яких успіхів досягли в XVI ст. майстри українського декоративно-ужиткового мистецтва?

12. Заверште складання таблиці «Розвиток української культури в XVI ст.», розпочатої за матеріалом § 6.

13. Відвідайте місцевий художній музей і підготуйте повідомлення про твори українського образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва XVI ст., які є в його експозиції.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI СТ.»

1. Складіть перелік подій з історії України XVI ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «шляхта», «фільварок», «низове козацтво», «крєєстрове козацтво», «Запорозька Січ», «клейноди», «козацька республіка», «братства», «магдебурзьке право», «федеративна держава», «козацтво».
3. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їх внесок в історію України XVI ст.?
4. Виконайте завдання за історичною картою:
  - 1) простежте, як змінювалась територія розселення українців у XVI ст. Порівняйте її із сучасними кордонами України;
  - 2) як змінювалася впродовж XVI ст. державна приналежність українських земель? Визначте, які українські землі під владою яких держав перебували;
  - 3) назвіть воеводства, утворені на українських землях у складі Речі Посполитої, та їхні центри;
  - 4) покажіть місця розташування Запорозьких Січей та володіння Війська Запорозького в XVI ст.;
  - 5) визначте, які території були охоплені козацькими повстаннями 90-х рр. XVI ст.;
  - 6) покажіть, де були створені найвизначніші культурні пам'ятки цієї доби.
5. Якою була структура українського суспільства в XVI ст.? Порівняйте становище його верств і прошарків.
6. Схарактеризуйте причини і наслідки виникнення українського козацтва.
7. Якими були передумови і причини укладання Люблінської унії? Проаналізуйте, які зміни відбулися внаслідок Люблінської унії на українських землях.
8. Як розвивалося церковне життя на теренах України в XVI ст.? Поясніть причини та наслідки Берестейської церковної унії.

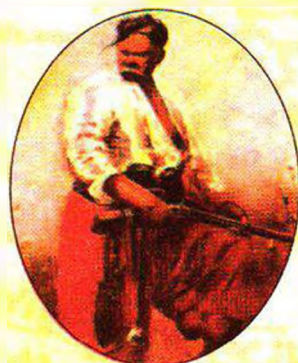

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

ДО ТЕМИ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI СТ.»

1. Який із наведених станів українського суспільства XVI ст. вважався напів-привілейованим? а) Шляхта; б) селяни; в) міщани; г) духовництво.
2. Коли було прийнято «Устави на волоки»? а) 1529 р.; б) 1557 р.; в) 1566 р.; г) 1569 р.
3. На які адміністративно-територіальні одиниці поділялися українські землі у складі Речі Посполитої? а) Князівства; б) полки; в) воєводства; г) губернії.
4. У якому з українських міст у 1542 та 1544 р. виникли перші церковні братства? а) Львів; б) Київ; в) Луцьк; г) Брацлав.
5. Назвіть одного з перших православних письменників-полемістів, автора творів «Ключ царства небесного» і «Календар римський новий». а) С. Зизаній; б) Г. Смотрицький; в) І. Вишенський; г) І. Борецький.
6. Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах датована: а) 1475 р.; б) 1489 р.; в) 1524 р.; г) 1569 р.
7. Як називали заплаву Дніпра, що простягалася з обох його боків від острова Хортиця приблизно на 100 км і була завширшки від 3 до 25 км? а) Дике Поле; б) Дніпровський Низ; в) Запорожжя; г) Великий Луг.
8. Яку назву мала перша Запорозька Січ, що утворилася наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст.? а) Томаківська; б) Микитинська; в) Базавлуцька; г) Чортомлицька.
9. Який король Речі Посполитої погодився прийняти на державну службу і вписати до реєстру 500 козаків, визначивши у спеціальній «Постанові щодо низовців» їхні права й обов'язки? а) Сигізмунд I; б) Сигізмунд II Август; в) Стефан Баторій; г) Сигізмунд III.
10. Назвіть рік видання Острозької Біблії: а) 1578 р.; б) 1581 р.; в) 1585 р.; г) 1595 р.
11. Який предмет, крім граматики, риторики, арифметики, геометрії, астрономії та музики, входив до «семи вільних наук»? а) Географія; б) історія; в) діалектика; г) природознавство.
12. Назвіть першу споруду з ансамблю Успенської церкви у Львові, збудовану в 1564—1578 рр. а) Чорна кам'яниця; б) вежа Корнякта; в) Успенська церква; г) каплиця Трьох Святителів.

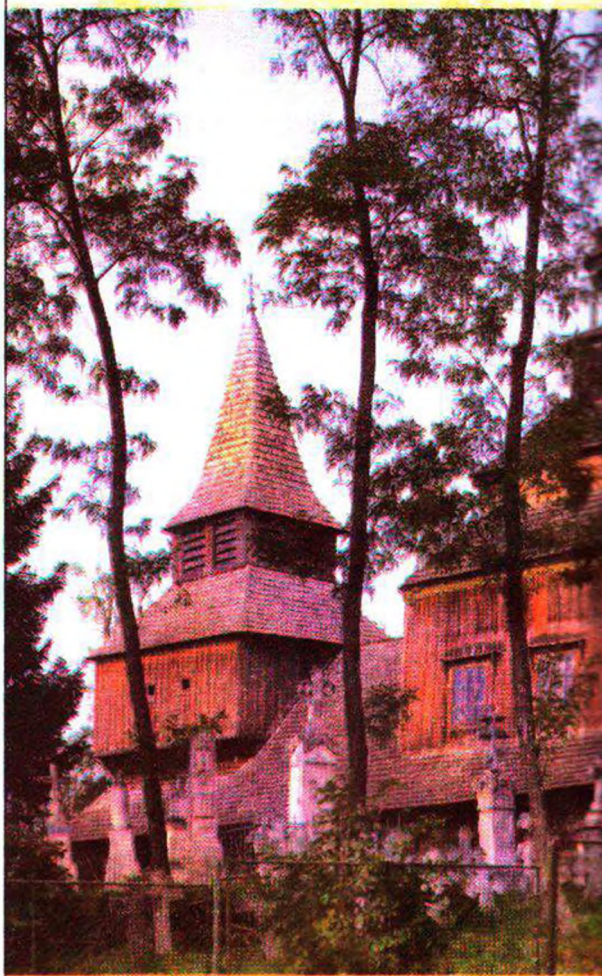
- 1489 р. Перша писемна згадка в історичних джерелах про українських козаків
- 1529 р. Прийняття Першого Литовського статуту
- 50-ті рр. XVI ст. Будівництво князем Д. Вишневецьким замку на острові Мала Хортиця
- 1556—1561 рр. Створення Пересопницького Євангелія
- 1557 р. Затвердження Сигізмундом II Августом «Устави на волоки»
- 1564—1578 рр. Будівництво вежі Корнякта — першої споруди з ансамблю Успенської церкви у Львові
- 1566 р. Прийняття Другого Литовського статуту
- 1569 р. Люблінська унія. Об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського в єдину державу — Річ Посполиту
- 1572 р. Створення за дорученням польського короля Сигізмунда II Августа полку українських реєстрових козаків

Типовий вигляд козака

Козацька шабля

Запорозька Січ

Святодухівська церква.
1598 р.
Рогатин Івано-Франківської області. Із місцем, де споруджено храм, пов'язано легенду про Настю Лісовську (Роксолану)

- 1578 р. Відкриття в Острозі слов'яно-греко-латинської школи
- Кінець 70-х — початок 80-х рр. XVI ст. Виникнення Запорозької Січі на острові Томаківка
- 1581 р. Видання Острозької Біблії
- 1585 р. Створення Львівської братської школи
- 1588 р. Прийняття Третього Литовського статуту
- 1591—1593 рр. Козацьке повстання під проводом К. Косинського
- 1594—1596 рр. Козацьке повстання під проводом С. Наливайка
- 1596 р. Укладання Берестейської церковної унії

Будівля Чорна кам'яниця у Львові.
XVI ст. Сучасний вигляд

ТЕМА II. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

§ 8. Соціально-економічний розвиток

Пригадайте: 1. Назвіть особливості економічного життя українських земель у першій половині XVI ст. 2. Коли було укладено Люблінську унію? 3. Якими були основні наслідки Люблінської унії для українських земель? 4. Що таке фільварок?

1 Зростання магнатського землеволодіння. У першій половині XVII ст. на українських землях швидко зростало магнатське землеволодіння. До цього магнатів підштовхувало зростання попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію на західноєвропейських ринках. У Галичині розташовувались маєтності Потоцьких, Собеських, Даниловичів, Одкровенців та інших у формі «ключів» — кількох сіл і містечок, що управлялися як єдиний господарський комплекс. У 1629 р. в Брацлавському воєводстві 80 % усіх селянських і міщанських дворів належало 18 магнатам, у Волинському воєводстві 75 % селянських господарств перебувало в *латифундіях* магнатів. Саме на Волині розташовувалася «Острожчина» — володіння князів Острозьких. Крім цього, володіння К.-В. Острозького на початку XVII ст. перебували в Брацлавському, Київському, Руському, Сандомирському, Краківському, Берестейському, Мінському, Новогрудському, Вітебському і Віленському воєводствах. У них розташовувалися 620 населених пунктів, серед яких було 38 міст. Проте найбільшими були волинські володіння. Річний прибуток князя К.-В. Острозького від усіх його володінь досягав 1 млн злотих.

?? Латифундія — велике приватне земельне володіння.

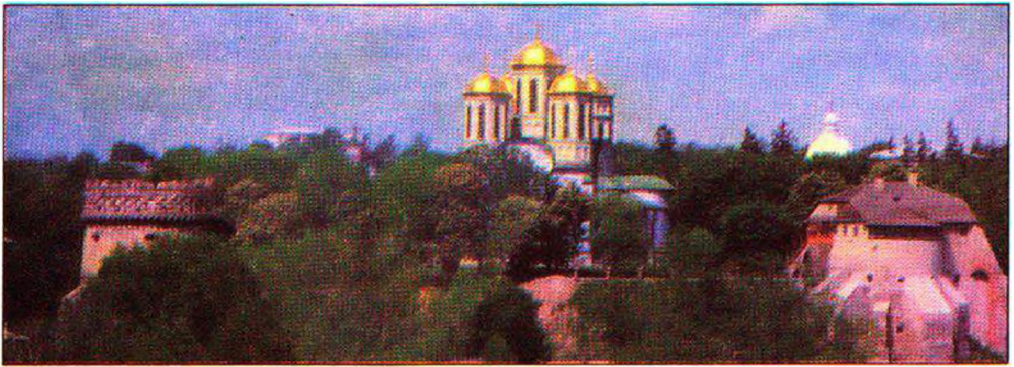
На Лівобережжі своїми розмірами вирізнялися маєтності Вишневецьких із центром у Лубнах. До «Вишневецьчини», як називали її

сучасники, наприкінці 30-х рр. XVII ст. входило 39,6 тис. селянських дворів, 56 міст і містечок. Усього у Вишневецьких, що мали також землі на Поліссі, Поділлі, Волині й Галичині, було майже півмільйона «підданих» — посполитих (селян) і міщан.

Великі земельні маєтності в інших місцевостях України мали також Збаразькі, Хоткевичі, Корецькі, Ружинські, Замойські та ін.

Земельні багатства магнатів зростали за рахунок успадкування, купівлі або захоплення маєтків, шлюбів, залюднення й освоєння окраїнних територій, дарувань із боку королів. Права магнатів на володіння землями затверджувалися королівськими грамотами.

<http://shklyaruk.ucoz.ru>

Острозький замок. Сучасний вигляд

2 Поширення фільварків. Розвиток товарного виробництва.

Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію спонукало землевласників до перетворення своїх маєтків на фільварки. Урожайність у фільварках, особливо великих, була вищою порівняно із селянськими господарствами. У фільваркових господарствах першої половини XVII ст. вирощували зернові, розводили городину, ставили на відгодівлю волів, улаштовували пташники, займалися рибицтвом.

Одночасно з поширенням фільварків розгортався процес освоєння окраїн, унаслідок чого в Україні набагато зросла площа оброблюваних земель. Сільське господарство поширилося на нові місцевості Східного Поділля, південну частину Київщини й Лівобережжя і Слобожанщину. Проте регіоном найбільш розвиненого землеробства залишалися Белзщина, Холмщина, Волинь, Західне Поділля й частково Галичина.

Із появою фільварків був пов'язаний розвиток товарного виробництва, за якого продукція виготовлялася не для власного споживання, а на продаж. Одночасно з цим значні суспільні зміни відбулися в середовищі магнатів і шляхти.

Упродовж першої половини XVII ст. в сільському господарстві українських земель зростало виробництво товарів на продаж. Із фільварків на ринки пани відправляли великі валки з різним зерном і виручали за його продаж значні суми грошей. У багатьох маєтках щорічно для продажу на ринку відгодовували 100—300 волів, в окремих фільварках зустрічалися кінські заводи. Вирощування породистих коней для потреб війська й знаті забезпечувало великі прибутки їх власникам.

Свідченням утягування магнатів і шляхти в товарне виробництво було зростання кількості млинів, крупорушок, гуралень, броварень і чинбарень. Чималі доходи вони також отримували від своїх рудень, поташень, селітряних варниць тощо.

ПОЛЬСЬКИЙ ПУБЛІЦИСТ С. СТАРОВОЛЬСЬКИЙ ПРО ЗМІНИ, ЯКІ ВІДБУВАЛИСЯ В СЕРЕДОВИЩІ ШЛЯХТИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

За старих часів вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купця — займатися мирськими справами. Шляхтич же віддавався рицарській справі й безперервно воював. Тепер у нас нема вояків, ...зате є корчмарі, гендлярі й посередники... Найбільшим подвигом у нас вважається знати дорогу, якою женуть биків із маєтку до Гданьська, бо всі заможніші торгують волами, кіньми, вином, медом, ...рибою, ...усяким хлібом... Усе, що їх піддані мають у себе для продажу, вони наказують нести на панський двір, скуповують за найнижчими цінами і відправляють до міста... Туди ж вони посилають і свої продукти.

? Які зміни відбулися в середовищі шляхти внаслідок розвитку товарного виробництва?

3 Розвиток міст. У цей період, як і в другій половині XVI ст., на українських землях зростали старі міста й містечка та з'являлися нові. Зокрема, упродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст. були засновані десятки нових міст і сотні містечок: Кононоп, Фастів, Гадяч, Миргород, Яготин, Умань, Бориспіль тощо. У 40-х рр. XVII ст. в Україні налічувалось близько тисячі міст і містечок, у яких жило близько 20 % населення. Найбільшими за кількістю населення були Львів (15—18 тис. жителів), Київ (15 тис.), Меджибіж (12 тис.), Біла Церква (10,7 тис.). Однак типовими були міста з 2—3 тис. жителів. Від міст держава або магнати-власники отримували значні доходи — збори з ремісників і торговців, плата за проїзд через місто, за місце на ринку тощо. Деякі міста, як свідчать описи доходів, давали своїм власникам у п'ятдесят разів більше прибутку, ніж села, на місці яких вони виникли.

Міста, які належали державі (королівські), були адміністративними центрами й управлялися найчастіше на основі магдебурзького права. Проте більшість міст (близько 80 %) становила приватну власність або належала церкві. Так, із 206 міст у Київському воєводстві королівських було 46, приватновласницьких — 150, церковних — 10. Окремі приватні й церковні міста також користувалися магдебурзьким правом. Деякі магнати володіли багатьма містами. Так, Конєцпольському лише на Брацлавщині належало 170 міст і містечок.

Про рівень господарського розвитку міст у той час свідчила кількість ремісників різних професій. У першій половині XVII ст. їх налічувалося у Львові близько 3 тис., Білій Церкві — 297, Галичі — 200, Острополі — 194 ремісники. Загалом у цей період в українських містах існувало понад 300 ремісничих спеціальностей. Зростання міст зумовлювало збільшення кількості таких ремісників як пекарі, різники, м'ясники, медовари, пивовари, гуральники, олійники, мірошники та ін.

Львів. Гравюра 1618 р.

У першій половині XVII ст. в розвитку міського ремесла з'явилися нові явища. Насамперед, за рахунок вихідців із сіл у містах стала зростати кількість позацехових майстрів-партачів. У Львові в цей час вони становили понад 40 % усіх ремісників. Цехи намагалися боротися з ними, але найчастіше не мали в цьому успіху, тим більше, що партачів підтримували, виходячи з власних інтересів, шляхта й міська влада. Наприклад, у 1638 р. львівський староста замість дозволених йому цехом шести ремісників тримав понад 160 й отримував прибуток від їхньої праці.

На окремих підприємствах стали впроваджуватися найпростіші машини, виникав поділ праці й використовувалася наймана праця, тобто розпочався перехід до мануфактурного виробництва. Наприклад, водяні колеса на початку XVII ст. застосовувалися на папірнях у Брюховичах під Львовом, а поділ праці між найманими робітниками спостерігався там, де виробляли великі гармати й великі дзвони — у майстернях Львова, Черкаса, Остра, Білої Церкви.

4 Становище селян та міщан. Поширення фільварків на українських землях супроводжувалося скороченням селянських наділів, зростанням кількості малоземельних і безземельних селян. Одні з них користувалися половиною наділу, інші — чвертю. Найбіднішою частиною селянства були *загородники* (городники), що найчастіше мали лише один город (загороду), і *комірники*, які не мали навіть власного житла, хоча дехто з них мав худобу.

Одночасно зі скороченням селянського землекористування зростала експлуатація селян. Відбувалося закріпачення селян, пани на власний розсуд визначали їм панщину, повинності й податки, розпоряджалися їх майном і життям. Унаслідок цього селянин перетворювався на повністю безправний придаток фільварку, предмет дарування, продажу та купівлі.

Косовиця

Жнива. Гравюра XVII ст.

Водяні колеса. Гравюра XVII ст.

Упродовж XVII ст. різко погіршилося економічне, соціальне і правове становище селян у всіх регіонах України. Найважчим воно було в Берестейському, Підляському, Руському, Белзькому, Волинському, західній частині Подільського й на правобережжі Київського воєводств, де панщина селян-кріпаків сягала 3—6 днів на тиждень. На середину XVII ст. в результаті безперервного закріпачення вільних селян в Україні лишилося дуже мало.

У містах із розвитком ремесла, промислів і торгівлі поглиблювалося соціальне розшарування. Патриціат дедалі більше збагачувався й керував усім міським життям. Він не допускав до участі в управлінні містами середній за майновим становищем прошарок міщанства. У свою чергу, останні домагалися звуження сфери впливу патриціату й розширення своїх прав. Зростала кількість збіднілих цехових майстрів, підмайстрів, учнів й партаців, незадоволених своїм становищем і обмеженнями в правах.

У першій половині XVII ст. значну кількість міського населення становили козаки й жовніри військових залог. Перш за все це стосувалося міст і містечок Подніпров'я та Брацлавщини. Так, у 1616 р. в Каневі, Корсуні, Білій Церкві, Чигирині, Черкасах, Богуславі, Переяславі було в середньому понад 75 % козацьких дворів.

Строкатим був національний склад міщан. Основну масу населення складали українці. Крім них, у містах жили поляки, литовці, євреї, росіяни, білоруси, молдаване, угорці, вірмени, греки тощо. Заможні іноземці займалися торгівлею, орендою маєтків і промислів, викупом мит.

Існували різноманітні обмеження для міщан із православних українців. Зокрема, у 1620 р., за повідомленнями сучасника, у Львові той, «хто додержується грецької віри і не перейшов в унію, той не може жити в місті, міряти ліктем і квартою, бути прийнятим у цех».

ОПИС УМОВ ЖИТТЯ СЕЛЯН СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я В 30–40-Х РР. XVII СТ. Г. Л. ДЕ БОПЛАНОМ

Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу, повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей і качок перед Великоднем, Трійцею та Різдом. До того ж мають возити своєму панові задарма дрови та відбувати багато інших робіт... Ще вимагають від них грошових податків. Крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усяких плодів, — а кожні три роки — і третього волика... Але це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни — ніби перебувають у чистилищі).

? 1. Якою була панщина селян? **2.** Які податки й повинності стягувалися із селян? **3.** Які факти свідчать про безправне становище селян?

Населення міст потерпало від гноблення. У державних містах, навіть тих, що мали магдебурзьке право, міщани потерпали від свавілля королівської адміністрації. У приватновласницьких містах жителі були змушені відбувати панщину на полі, чистити ставки, споруджувати греблі, давати до війська з відповідним спорядженням вибранців, споруджувати, ремонтувати й охороняти замки тощо. Власники міст і містечок часто віддавали їх в оренду й заставу, а фактично — на пограбування й розорення. Багато лиха завдавали магнатські чвари і свавілля шляхетських військ, що супроводжувалося грабунками, насильством і розбоями.

Українські міщани

Висновки

- В умовах панування Речі Посполитої на українських землях з'явилися величезні земельні володіння магнатів і шляхти.
- У сільському господарстві провідним виробником товарної продукції стали фільварки.
- Упродовж першої половини XVII ст. зростала кількість міст та їх населення.
- Унаслідок поширення фільварків становище переважної більшості українських селян погіршилося.
- Широкі маси міського населення потерпали від свавілля королівської адміністрації або власників міст та національно-релігійних утисків.

Запитання та завдання

1. Що таке латифундія? 2. Назвіть імена магнатів, які мали великі маєтності в Україні. 3. Яке виробництво називається товарним? 4. Яким був відсоток міщан у складі українського населення в 40-х рр. XVII ст.? 5. Яке місто в першій половині XVII ст. було в Україні найбільшим за кількістю населення? 6. Від кого залежала більшість українських міст? 7. Скільки ремісничих спеціальностей існувало в цей період? 8. Хто такі загородники й комірники? 9. У яких регіонах України виникали міста й містечка зі значною кількістю козаків у складі населення?

10. Як відбувалося зростання магнатського землеволодіння на українських землях? 11. Якими були причини й наслідки поширення фільваркових господарств? 12. Схарактеризуйте розвиток українських міст у першій половині XVII ст. 13. Які зміни відбулися в становищі селян і міщан?

14. Складіть розгорнутий план за темою «Особливості соціально-економічного розвитку українських земель у першій половині XVII ст.».

15. У чому в першій половині XVII ст. виявилось загострення суперечностей соціально-економічного розвитку України?

§ 9. Церковне життя

Пригадайте: 1. Яким було становище православної церкви в XVI ст.? 2. У чому полягала Берестейська церковна унія 1596 р.? 3. Якими були результати та наслідки Берестейської церковної унії?

Вплив Берестейської унії на церковне життя в Україні.

Укладення Берестейської унії спричинило розкол між прихильниками православної і греко-католицької церков в українському суспільстві. Одразу після укладення унії 15 грудня 1596 р. король Сигізмунд III видав універсал із вимогою до всього православного духовництва й віруючих визнати унію. Користуючись «правом патронату», він роздавав єпископські кафедри тим, хто визнав унію, фактично ліквідувавши православну ієрархію. На місцях у православних силою відбирали церкви й монастирі та передавали греко-католикам. Проте православні чинили опір цьому. Так, коли 1599 р. король призначив греко-католицького митрополита Іпатія Потія архімандритом Києво-Печерської лаври, міщани й козаки не пустили його до монастиря. У 1609 р. озброєні кияни напали на Видубицький монастир, де сховався намісник греко-католицького митрополита Антоній Грекович. Їхні дії перешкодили останньому, незважаючи на підтримку влади, захопити Софійський собор і Києво-Печерську лавру. У 1618 р. козаки втопили Грековича в Дніпрі. Дії міщан підтримував київський воєвода князь К.-В. Острозький. Унаслідок боротьби православної шляхти на сеймі Речі Посполитої Сигізмунд III офіційно визнав Києво-Печерську лавру за православними.

Києво-Печерська
лавра. Сучасний
вигляд

Київська митрополія фактично розкололася на визнану польською владою греко-католицьку («з'єднану») і нелегальну, не визнану владою й патронами-католиками, православну («нез'єднану») церкву. У цих умовах православна церква в Україні вистояла завдяки підтримці віруючих. На захист православ'я піднялися братства. Братчики складали колективні протести стосовно протиправних дій греко-католиків та їхніх протекторів на сеймики й Вальний сейм Речі Посполитої, вели процеси за церковне майно й подавали відповідні матеріали сеймовим послам. Підставою для їхніх дій і виступів на захист православ'я представників інших верств була традиція гарантування королями Речі Посполитої права на свободу совісті в межах своєї держави.

У травні 1599 р. за ініціативою Віленського братства було укладено союз між православними і протестантами для спільного захисту своєї свободи віросповідання.

Активно вела боротьбу за свої права українська православна шляхта на сеймах Речі Посполитої. Це був єдино можливий законний шлях до відновлення православної церкви. У 1601 та 1603 р. православні послали разом із протестантами зірвали роботу сеймів. Після участі української шляхти у збройному виступі проти короля (1606—1607 рр.) сейм прийняв рішення, що православним не повинно чинитися перешкод у відправі богослужінь, і підтвердив права та привілеї церковних православних братств. У 1609 р. сейм визнав існування в Речі Посполитій як греко-католицького, так і православного духовництва. Утиски будь-кого з них повинні були каратися на державному рівні. Важливе значення мало прийняте в 1618 р. рішення сейму, що нікого не можна силою примушувати змінювати віру.

Сторінка з «Требника»
П. Могили

П. Могила

Георгіївський собор
Видубицького монастиря.
Сучасний вигляд

Проте здобутки в сеймовій боротьбі відрізнялися від стану православної церкви на місцях. Проти православних, як і раніше, чинили свавілля й примус: монастирі й церкви силою передавали греко-католикам, обмежували в правах православну шляхту, не допускали до участі в роботі магістратів православних міщан.

2 Відновлення ієрархії православної церкви.

На початку 20-х рр. XVII ст. важливу роль у захисті православної церкви в Україні відіграли козаки. Гетьман реєстрового козацтва П. Конашевич-Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Він підтримав ідею, що народилася у православних колах, про відновлення православної ієрархії без згоди влади Речі Посполитої. Для цього було вирішено скористатися приїздом до Києва в 1620 р. єрусалимського патріарха Феофана. Його охорону забезпечував гетьман П. Сагайдачний.

На прохання православних міщан, козаків і шляхти Феофан висвятив київським митрополитом Іова Борецького, а також луцького, володимирського, холмського, перемишльського, полоцького й турово-пінського єпископів. Таким чином, було відновлено православну ієрархію.

Влада Речі Посполитої відмовилася визнати висвячених за допомогою козацтва православних ієрархів, убачаючи в цьому порушення королівського «права патронату». Розпочалася тривала боротьба. Важливу роль у ній відігравало козацтво, яке на той час являло собою потужну військову силу. Лише в 1632 р. при обранні нового короля Речі Посполитої Владислав IV погодився офіційно визнати ієрархів православної церкви. Це рішення увійшло до складених 1632 р. «Статей для заспокоєння народу руського». За ними відновлювалося право обрання православного митрополита «за давніми правами та звичаями — дворянством, духівництвом та обивателями грецької віри, які не перебували в унії». Так само православні отримали право обирати собі чотирьох єпископів — львівського, перемишльського, луцького і мстиславського.

3. Діяльність митрополита Петра Могили щодо зміцнення православної церкви. Після 1632 р., коли Владислав IV погодився легалізувати православну церкву, привілей на Київську митрополію він надав архімандриту Києво-Печерського монастиря Петру Могили.

Ставши митрополитом Київським і Галицьким, П. Могила спрямував свою діяльність на реформування церкви. Перш за все він упорядкував церковне життя. Відтепер жоден єпископ не міг посісти кафедру без згоди митрополита. За розпорядженням П. Могили було проведено ретельну перевірку щодо дотримання церковних канонів під час призначення всіх рядових священників і видання їм нових свідоцтв із детальним визначенням обов'язків.

Для контролю за станом церковного життя й поведінкою духовництва до парафій монастирів і єпископів направляли спеціальних «митрополичих намісників» і «візитаторів». Запроваджувалися спеціальні екзамени на знання пастирських обов'язків для священників. Для вирішення поточних проблем у єпархіях щорічно скликалися з'їзди священників — *єпархіальні собори*. Із метою ліквідації звичаю розв'язання тяжб серед духовництва світськими судами П. Могила заснував *митрополичу консисторію* — церковний судовий орган.

Митрополит упорядкував відносини з церковними братствами, обмеживши деякі їхні претензії і примусивши їх рахуватися з його владою. П. Могила домогся послаблення негативного впливу права патронату на церковну організацію. Було чітко визначено права й обов'язки патронів, закріплено парафії за впливовими патронами з православної шляхти або братствами. Митрополит залишав за собою право відмови висвячувати на церковні посади запропонованих патронами негідних осіб.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Петро Могила (1596—1647) походив із молдавського князівського роду. Освіту здобув у Львівській братській школі та кількох західноєвропейських університетах. Спочатку служив у польському війську, брав участь у Хотинській битві 1621 р., а в 1625 р. прийняв чернечий постриг. Із 1627 р. — архімандрит Києво-Печерської лаври, а з 1632 р. — митрополит Київський і Галицький. Чимало зусиль доклав для легалізації православної церкви, домогся повернення захоплених уніатами монастирів і церков (Софійського собору й Видубицького монастиря в Києві та ін.). Його зусиллями й коштами було вперше ґрунтовно реставровано Софійський собор і багато споруд Києво-Печерської лаври. Могила був ініціатором створення Київського колегіуму (1632 р.), його філій у Вінниці, Кременці і Гошці та відкриття Слов'яно-греко-латинської академії у столиці Молдавського князівства міста Ясси в 1640 р. Величезну роль зіграв в оновленні православного богослов'я і зміцненні православної церкви в Україні.

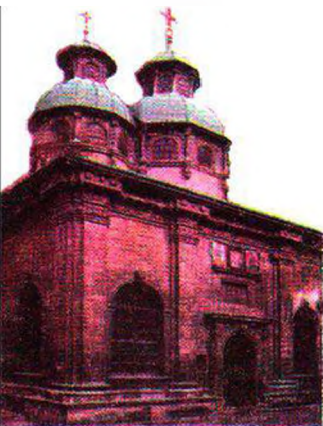

Медаль Папи Римського про відвідини Риму українськими єпископами восени 1596 р.

Гедєон Балабан, львівський єпископ (1565—1607 рр.)

Каплиця Трьох Святителів у Львові

П. Могилою та його сподвижниками було підготовлено новий православний Катехізис («Православне ісповідання віри») із викладом основ християнського віровчення, що був затверджений Київським церковним собором 1640 р. П. Могила написав великий полемічний твір «Літос, або камінь» (1644 р.) та «Євхарістіон, або Требник» (1646 р.), у якому визначалися догмати й обряди православної церкви.

4 Становище греко-католицької церкви.

Становлення греко-католицької церкви відбувалося досить успішно завдяки підтримці влади Речі Посполитої та Папи Римського. Однак досить часто воно супроводжувалося утисками і насильством над православними. Водночас обіцяних місць у сеймі Речі Посполитої греко-католицькі єпископи так і не отримали.

Митрополит Іпатій Потій (1599—1613 рр.) активно залучав до греко-католицької церкви українську шляхту. Так, 1603 р. завдяки його наполегливості греко-католиками стали представники 50 родів волинської шляхти. У 1605 р. І. Потій отримав від короля Сигізмунда III право зверхності над усіма церквами «гречеського та руського обрядів» на території Речі Посполитої. Він заснував першу греко-католицьку семінарію у Вільно та школу в Бересті.

Реформи устрою греко-католицької церкви здійснив митрополит Йосип-Вельямін Рутський (1613—1637 рр.). Для покращення рівня освіти греко-католицького духовництва він домігся від Папи Римського дозволу навчатися в західноєвропейських католицьких семінаріях. Прагнучи перешкодити колонізації та окатоличенню українців та білорусів, Й.-В. Рутський 1615 р. за дозволом Риму зрівняв статус греко-католицьких та єзуїтських шкіл. У 1617 р. за зразком католицького чернецтва митрополит здійснив реорганізацію греко-католицького чернецтва, об'єднавши його у *Василіянський орден*. За його наполяганням ченці-василіяни майже при кожному своєму монастирі засновували школи.

Після відновлення православної церкви в 1621 р. митрополит Й.-В. Рутський розпочав переговори з її владиками про примирення «однієї Русі з другою» і створення в Речі Посполитій окремого Київського патріархату для об'єднаних православної і греко-католицької церков, підпорядкованого Риму. Однак проти цього категорично виступили православна шляхта і запорозьке козацтво. Католицьке духовництво було незадоволене тим, що внаслідок реформ Й.-В. Рутського воно втрачає прибутки, оскільки митрополит перетягував віруючих до себе.

У 30-х рр. XVII ст. після легалізації православної церкви королем Владиславом IV греко-католицька церква отримала сім єпархій. У цей період становище греко-католицької церкви ускладнилося. Влада Речі Посполитої, переконавшись у неможливості об'єднати всіх українців та білорусів в одній греко-католицькій церкві, була змушена піти на діалог із православною церквою, яка зберігала свій вплив і значення.

Висновки

- Унаслідок Берестейської унії православна церква опинилася у важкому становищі. Вистояти вона змогла лише завдяки підтримці широких верств населення України.
- Відновлення ієрархії православної церкви відбулося насамперед завдяки підтримці козацтва, що набувало ролі захисника й виразника прагнень українського народу.
- Реформи православного митрополита П. Могили сприяли зміцненню церковного управління, дисципліни й моральності духовництва.
- Греко-католицька церква в цей період переживала своє становлення. Зміцненню її устрою сприяли церковні реформи митрополита Й.-В. Рутського.

Запитання та завдання

1. Якими були основні здобутки сеймової боротьби православної шляхти за свої права? 2. Коли було відновлено ієрархію православної церкви? 3. Хто став першим митрополитом відновленої православної церкви? 4. Коли було легалізовано православну церкву владою Речі Посполитої? 5. Що таке митрополича консисторія? 6. Які заходи для впорядкування життя греко-католицької церкви здійснив митрополит Й.-В. Рутський?

7. Схарактеризуйте зміни в церковному житті України, що відбулися внаслідок Берестейської унії. 8. Як було відновлено православну церковну ієрархію в Україні? 9. Які заходи для зміцнення православної церкви здійснив Петро Могила? 10. Схарактеризуйте становище греко-католицької церкви в першій половині XVII ст.

11. Складіть розгорнутий план за темою «Становище православної і греко-католицької церкви в Україні в першій половині XVII ст.».

§ 10. Боротьба українського козацтва з чужоземними загарбниками

Пригадайте: 1. Яким було військове мистецтво козаків? 2. Яку роль відігравали козаки в захисті південних кордонів українських земель у другій половині XVI ст.? 3. Як козацтво підтримувало православну церкву в першій половині XVII ст.?

1 Передумови морських походів козаків. На початку XVII ст. українське козацтво набуває сили й відіграє роль важливого чинника не лише в Речі Посполитій, а й на міжнародній арені. Козацтво стає основною перешкодою для турецько-татарських нападів на українські землі, захищаючи їх від набігів і водночас здійснюючи походи до татарських і турецьких володінь. Це створює чимало ускладнень у відносинах Речі Посполитої з Кримським ханством та Османською імперією, але водночас сприяє тому, що козацтво стає відомим у Європі. У ньому вбачають захисника європейської християнської цивілізації від наступу ісламського світу.

Ясир (від тур. «полонений») — бранці, яких захоплювали турки й татари під час нападів на українські, російські й польські землі.

Гарем — жіноче приміщення в будинку мусульманина, де утримувалися жінки й наложниці господаря.

за свідченням сучасника, — по лікоть у нашій крові та спустошуючи все вогнем і мечем». На українських землях татари брали *ясир*, захоплюючи чоловіків, жінок і дітей. Тих, хто чинив опір, убивали. Полонених продавали на невольницьких ринках. Українські дівчата та жінки потрапляли до *гаремів* або ставали служницями. Хлопчиків-підлітків забирали до військових казарм, щоб виховати з них *яничарів*. Чоловіків чекала виснажлива праця на будівельних роботах, або вони доживали свій вік прикутими до весел гребцями на турецьких *каторгах*.

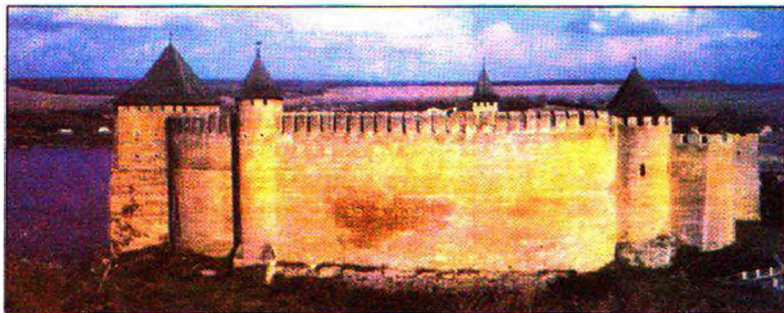
Яничари — привілейована піхота в турецькій армії, що поповнювалася примусовим набором хлопчиків підданих-християн, які виховувалися для військової служби.

Каторга — назва великого дерев'яного веслового військового судна в Османській імперії.

На початку XVII ст. татарські війська неодноразово з'являлися на українських землях, «умиваючись, —

Від кінця XVI ст. козацтво, організаційно згуртоване в Запорозькій Січі, стало не лише захищати українські землі, а й здійснювати воєнні походи до Кримського ханства й причорноморських володінь Османської імперії.

2 Морські походи козаків. Перші два десятиліття XVII ст. дістали назву «добі морських походів» українського козацтва. Саме в цей період були здійснені дуже сміливі морські походи про-

Хотинська фортеця.
Сучасний вигляд

ти Османської імперії, що поширили славу про козаків на всю Європу. Здобуті в них перемоги засвідчили, що козаки були неперевершеними майстрами морських боїв.

У 1602 р. козаки на 30 чайках і кількох відбитих у турків галерах вийшли в Чорне море й під Кілією розгромили турецький флот. Уже 1606 р. запорожці здобули Варну — найбільшу турецьку фортецю на західному узбережжі Чорного моря, яка до того вважалася неприступною.

У 1608 р. козаки «дивовижними хитрощами» захопили, зруйнували й спалили Перекоп, а наступного року напали на придунайські турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію та Білгород. 1614 р. козацька флотилія із 40 чайок, очолювана гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, пододала Чорне море, напала на Трапезунд і, рухаючись у західному напрямку, спустошила узбережжя. Штурмом було взято Синоп і спалено весь турецький флот, що стояв у гавані. Наступного року 80 чайок і 4 тис. козаків під проводом Сагайдачного підійшли до Босфорської протоки й атакували турецьку столицю Стамбул. Нарешті, 1616 р. Сагайдачний із величезною флотилією зі 150 чайок та 7 тис. козаків розбив турецький флот під Очаковом, пішов на фортецю Кафа і взяв її в облогу. Після кількадечної облоги козаки здобули й спалили Кафу, що була головним невірничим ринком регіону, та визволили полонених. Один із найблискучіших походів на Стамбул запорожці здійснили в 1624 р. Вони тричі висаджувалися на узбережжі, брали велику здобич і поверталися додому.

і ЦІКАВО ЗНАТИ

Після взяття запорозькими козаками Варни розлючений султан наказав перегородити Дніпра біля острова Тавані залізним ланцюгом між фортецями Кіза-Кермен та Аслан-Кермен, щоб перешкодити виходу козацьких чайок у Чорне море. Посередині Дніпра було залишено невеликий прохід, який прострілювався гарматами з мурів обох фортець. Проте це не зупинило козаків. Вони або хитрістю долали цей прохід, пускаючи поперед себе важкі дубові колоди, які рвали ланцюги, або тягнули свої чайки 25—60 км волоком.

С. Жолкевський

Морські походи козаків мали важливе значення. Вони сприяли ослабленню Османської імперії, перешкоджали здійсненню її загарбницьких планів щодо України та європейських держав, сприяли активізації визвольної боротьби підкорених нею народів. Водночас, хоча ці походи відігравали позитивну роль, далеко не завжди вони були вмотивовані лише благородними намірами визволення побратимів, війни за віру тощо. Для запорожців вони також були шляхом здобуття засобів до існування, і частина з походів зводилася до пограбування турецьких берегів.

Г. Л. ДЕ БОПЛАН ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ КОЗАКАМИ МОРСЬКИХ ПОХОДІВ ПРОТИ ТУРКІВ

Коли козаки задумують свій морський похід, то не мають дозволу від короля, але дістають його від свого гетьмана і скликають військову раду. На ній вибирають наказного гетьмана, який має очолити їхній похід; робиться це так само, як під час вибору гетьмана, однак похідний отаман вибирається тільки на певний час. Далі вони рушають до Військової скарбниці, яка є місцем їхнього збору. Там будують човни близько 60 стіп завдовжки, 10 чи 12 завширшки і 12 завглибшки. Ті човни не мають корми, зводяться зі стовбура човнового дерева — верби або липи — завдовжки 45 стіп. Боки обриваються і доповнюються дошками 10—12 стіп завдовжки і 12 на одну стопу завширшки. Вони скріплюють їх дерев'яними цвяхами, настеляючи один ряд на другий, так, як це робиться у звичайних річкових човнах... Зазвичай на їхньому човні є десять-п'ятнадцять пар весел із кожного боку, і плывуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. На човнах також ставлять щоглу, на яку напинають доволі незграбне вітрило, котре розпускають лише в гарну погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати...

Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею, а на кожному човні є також чотири-шість фальконетів (невеликих гармат), необхідна для походу живність. Одягнені козаки в сорочки й шаровари, ще мають змінний одяг із благенькою свитою та шапкою; беруть шість фунтів пороху, достатню кількість свинцю, ядра для своїх гармат. У кожного є компас...

Турки, звичайно, попереджені про похід і тримають у гирлі Дніпра напоготові кілька галер, щоб не дати козакам вийти з лиману. Але хитрі козаки виходять темної ночі, коли має з'явитися на небі місяць-молодик, і переходять в очереті за три-чотири милі від гирла Дніпра, куди не заходять турецькі галери. Турки ще чекають їх біля гирла, але завжди залишаються обдуреними...

- ? 1. Визначте основні етапи підготовки козаків до морського походу.
2. Опишіть вигляд козацької чайки. 3. Яким було спорядження козака — учасника походу? 4. Як козаки вводили в оману турків, щоб вийти в Чорне море?

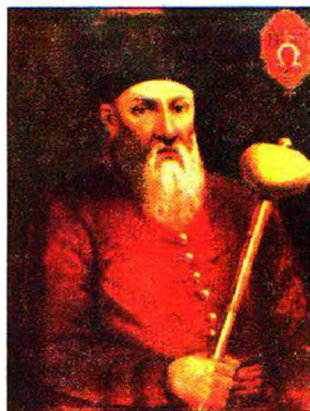

3 Діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Доба воєнних походів українського козацтва стала періодом діяльності одного з найвизначніших його ватажків — Петра Конашевича-Сагайдачного.

Будучи досвідченою і поміркованою людиною, Сагайдачний намагався, обстоюючи інтереси козацтва і взагалі українського народу, досягати згоди з польською владою. Гетьман погодився з умовами Вільшанської (1617 р.) та Роставицької (1619 р.) угод, що встановлювали кількісний склад реєстру відповідно в 1 та 3 тис. козаків, однак не поспішав виконувати ті положення угод, що не влаштовували козацтво.

Успішні походи, організовані Сагайдачним проти татар і турок, привернули до нього увагу в Європі. Як полководець Сагайдачний відзначався схильністю до активних наступальних дій і широкого використання фактора раптовості. Здобувати перемоги гетьману дозволяло реформоване козацьке військо, яке він перетворив на регулярне військове формування із залізною дисципліною.

Уславився Сагайдачний також своєю просвітницькою діяльністю й захистом православної церкви. Йому належить твір «Пояснення про унію», що містить рішучу критику Берестейської церковної унії. Він, як вам уже відомо, разом із Військом Запорозьким вступив до Київського братства й багато зробив для відновлення ієрархії православної церкви в Речі Посполитій. За сприяння Сагайдачного в Києві діяв культурно-просвітницький осередок, до якого належали

П. Конашевич-Сагайдачний

Узяття Кафи козаками з моря. Гравюра з книги К. Саковича «Вірші на жалосний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного»

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Петро Конашевич-Сагайдачний (бл. 1577—1622) народився у шляхетській родині на Самбірщині. Навчався в Острозькій школі і згодом пішов на Запорозжя. Невдовзі посів чільне місце серед козацької старшини. У 1614—1616 та 1620—1622 рр. обирався гетьманом реєстрового козацтва. У своїй гетьманській діяльності керувався тверезим розрахунком, прагматизмом, твердістю й водночас схильністю до компромісів. Очолював декілька переможних походів проти Османської імперії та Кримського ханства. Був відомий як меценат, захисник православної церкви і прихильник братського руху.

І. Борецький, Є. Плетенецький, К. Сакович, М. Смотрицький та ін. Гетьман опікувався церквами, монастирями, школами, а перед смертю великі кошти заповів Львівському та Київському братствам і на інші благодійницькі цілі.

4

Участь українського козацтва в Хотинській війні. У 1614—

1618 рр. морські походи запорозьких козаків до турецьких портів західного й південного Причорномор'я, а також підтримка польською владою антитурецьких повстань у Валахії та Молдавії викликали у відповідь спустошливі татарські й турецькі набіги на українські землі. Розпочалася польсько-турецька війна 1614—1621 рр.

У вересні 1620 р. польська армія, очолювана коронним гетьманом Станіславом Жолкевським, була розбита турками під селищем Цецора. Здобувши перемогу в Молдавії, султан Осман II став готуватися до завоювання Речі Посполитої. Було зібрано величезну армію, яку очолив сам Осман II. Король Речі Посполитої Сигізмунд III звернувся по допомогу до австрійських Габсбургів і Папи Римського, але не отримав її. Унаслідок цього Сигізмунд III був змушений шукати підтримки в запорозького козацтва.

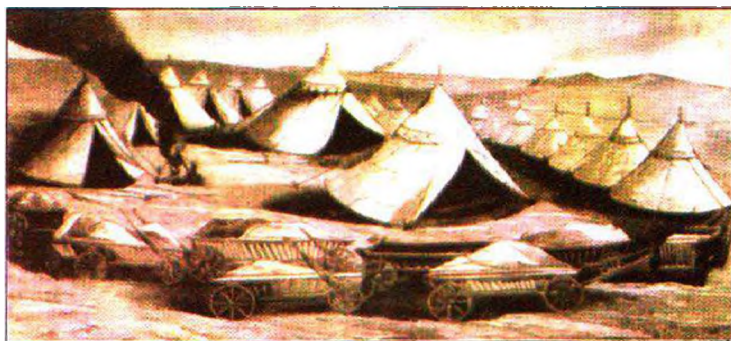
У відповідь на прохання короля запорозький гетьман Яків Нерода на прізвисько Бородавка заявив, що надасть допомогу лише за умови визнання польською владою відновлення ієрархії православної церкви.

У червні 1621 р. в урочищі Суха Діброва, між Ржищевим і Білою Церквою, зібралася козацька рада. Урахувавши небезпеку, що загрожувала Україні, козаки прийняли рішення взяти участь у поході проти турок разом із поляками, а для узгодження умов допомоги направити до короля посольство на чолі із Сагайдачним.

Із Варшави Сагайдачний повернувся в польський табір, розташований під стінами Хотинської фортеці. Проте козацьке військо ще не прибуло туди, і він із невеликою охороною рушив назустріч козакам, які з боями пробивалися під Хотин. Сагайдачний натрапив на турків і з простріленою рукою ледве дістався до своїх. На скликаній раді він розповів про обіцянки польського уряду. Козаки, невдоволені командуванням Бородавки, позбавили його влади й обрали новим гетьманом Сагайдачного.

П. Сагайдачний на коні. Гравюра з книги К. Саковича «Вірші на жалосний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного»

Козацький табір, огорожений возами

Сагайдачний, блискуче уникнувши оточення, привів козаків під Хотин. Майже одночасно під стінами фортеці з'явилася 250-тисячна турецько-татарська армія, очолювана Османом II. Їй протистояло 80-тисячне польсько-козацьке військо, із якого близько 40 тис. становили запорожці. У Хотинській війні 2—28 вересня 1621 р., як назвали цю битву, вирішувалася доля Речі Посполитої та українських земель. Завдяки полководницькому таланту Сагайдачного й героїзму запорожців польсько-козацьке військо здобуло перемогу.

У результаті героїчних дій козаків під стінами Хотинської фортеці був розвіяний міф про непереможність турецької армії. Подальші плани Османської імперії щодо завоювання європейських країн провалилися. Українські й польські землі були врятовані від завоювання турками. Престиж Речі Посполитої зріс. Звістка про перемогу сприяла активізації визвольної боротьби слов'янських народів проти турецького поневолення.

За умовами досягнутого миру Кримське ханство і Туреччина зобов'язувалися не нападати на українські та польські землі. Річ Посполита, у свою чергу, брала на себе обов'язок заборонити козакам судноплавство по Дніпру й не допускати походів запорожців до Криму й турецьких володінь.

Для гетьмана Сагайдачного перемога під Хотином стала останньою в полководницькій кар'єрі. Унаслідок отриманого поранення він захворів і через кілька місяців помер.

Висновки

- У першій половині XVII ст. запорозьке козацтво перетворилося на силу, яка могла не лише успішно відбивати татарсько-турецькі набіги на українські землі, а й здійснювати далекі сухопутні й морські походи до Криму та Османської імперії.
- Найвідомішим провідником українського козацтва перших десятиліть XVII ст. став гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.
- Під час Хотинської війни запорозьке козацтво засвідчило свою здатність відігравати роль впливового чинника міжнародного життя.

Заяитання та завдання

1. Що таке ясир? **2.** Хто такі яничари? **3.** Коли козацька флотилія, очолювана гетьманом Сагайдачним, захопила Кафу? **4.** Коли відбулася битва під Цецорою? **5.** Яким був кількісний склад армії Османа II в Хотинській війні? **6.** Скільки днів тривала битва під Хотиним? **7.** Якими були зобов'язання Османської імперії та Речі Посполитої за угодою, укладеною після Хотинської війни?

8. Якими були передумови морських походів козаків? **9.** Схарактеризуйте морські походи українського козацтва перших десятиліть XVII ст. **10.** Яку роль відіграло козацтво в Хотинській війні? **11.** Якими були результати та наслідки Хотинської війни?

12. Складіть таблицю «Діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного».

Сфера діяльності	Основні заходи

13. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте повідомлення про перебіг Хотинської війни та участь у ній козацтва. **14.** Український історик І. Крип'якевич писав: «У боях під Хотиним 1621 р. головні удари турків були скеровані на козацький табір, і козаки своєю обороною та атаками здобули собі велику славу в усій Європі,— панегіристи порівнювали їх зі спартанцями, що обороняли Фермопіли від персів».

§ 11. Козацькі рухи 20—30-х рр. XVII ст.

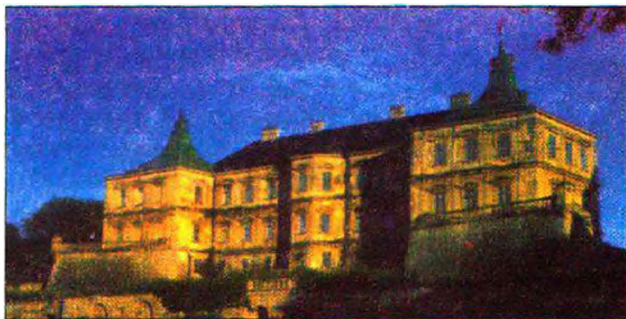
Пригадайте: **1.** Якими були причини та наслідки перших козацьких повстань у 90-х рр. XVI ст.? **2.** Назвіть особливості соціально-економічного розвитку українських земель у складі Речі Посполитої в першій половині XVII ст. **3.** Які факти свідчать, що запорозьке козацтво було важливим чинником суспільного життя на українських землях?

1 Становище в Україні у 20-х рр. XVII ст. Після Хотинської війни 40-тисячне козацьке військо повернулося в Україну. Однак, відігравши вирішальну роль у здобутті в ній Річчю Посполитою перемоги, козацтво одночасно програло. Обіцянки, дані запорожцям напередодні війни Сигізмундом III, не були виконані. Уже в жовтні 1621 р. польський уряд наказав залишити в реєстрі лише 3 тис. козаків, а решті негайно повернутися під владу своїх панів і старост. Крім того, козакам не було виплачено обіцяних за участь у війні грошей.

Значна частина виключених із реєстру козаків після повернення розташовувалась у панських маєтках на Київщині, зберігала військовий устрій і відмовлялася виконувати накази панських «старостків» та королівських урядників. Розгорталося масове «покозачення» селян і міщан, які через погіршення умов життя не визнавали місцевої адміністрації і проголошували себе козаками.

Замок Конецпольських,
село Підгірці Львівської обла-
сті. Сучасний вигляд

До «самовільного» козацтва приєднувалися реєстровці, незадоволені тим, що в той час, коли вони воювали, їхні господарства були розорені панами.

Ситуацію ускладнювали також спроби польської влади перешкодити козакам здійснювати походи проти татар і турок. Обурені поведінкою влади запорожці не збиралися дотримуватися умов Хотинської угоди. Коли королівський посол, що прибув на Запорозьку Січ, став дорікати козакам за порушення її умов, козаки заявили: «Мир укладав король, а не ми!»

У 1621 та 1622 р. козаки зверталися до Сигізмунда III з петиціями, де зобов'язувалися не нападати на турецькі володіння і Крим, якщо король задовольнить їхні вимоги. Вони просили зберегти їхні давні вольності, збільшити реєстр, збільшити і своєчасно виплачувати платню. Вони хотіли отримати дозвіл селитися й користуватися своїми правами як на королівських землях, так і в панських маєтках, заборонити розміщення на постій королівських військ у Київському воєводстві та дозволити козакам із відома короля найматися на службу до інших монархів. Запорожці наполягали також на скасуванні Берестейської унії й узаконенні православної церкви. Проте влада Речі Посполитої не бажала розглядати прохання козаків і вирішила приборкати її силою.

2 Польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р. У вересні 1625 р. з Бара на Поділлі в Подніпров'я вирушило 30-тисячне каральне військо, очолюване коронним гетьманом **Станіславом Конецпольським**. Під натиском коронного війська окремі козацькі загони з Фастова, Канева, Черкас та інших міст рушили в напрямку до Запорозжя. Із Січі їм на допомогу вирушив гетьман **Марко Жмайло**. Незабаром вони об'єдналися у 20-тисячне військо. На південь від Крилова вони влаштували укріплений табір. 25 жовтня каральні війська атакували козаків. Після кривавої січі, що тривала весь день, Жмайло відвів повстанців до Курукового озера, де розташував у болотистій місцевості новий табір, оточивши його кількома рядами возів.

М. Дорошенко

С. Конєцпольський

Т. Федорович
(Трясило)

Конєцпольський атакував повстанців, але, потрапивши в мочарі, відступив із великими втратами. Тим часом похолодало, випав сніг. Обидві сторони не були готові до тривалої облоги й розпочали переговори. Козаки відкинули вимогу поляків видати ватажків. Однак замість Жмайла новим гетьманом обрали поміркованого Михайла Дорошенка, який 6 листопада 1625 р. підписав із Конєцпольським *Куруківську угоду*.

За цим договором, усі учасники повстання отримували амністію. Кількість реєстрового козацтва збільшувалася з 3 до 6 тис. осіб, із яких 1 тис. мала перебувати на Запорозькій Січі й не допускати туди втікачів із панських маєтків. Установлювалася річна платня реєстровцям у розмірі 60 тис. злотих та додаткові виплати старшині. Козаки, які залишалися поза реєстром, поверталися під владу панів. Старшина зобов'язувалася не приймати до реєстру виключених із нього і придушувати будь-яке «свавільство».

Реєстровцям дозволялося селитися й володіти землею лише на «королівщинах» (державних землях). Ті, хто жив у панських маєтках, мали залишити їх протягом трьох місяців. За козаками зберігалось право обирати гетьмана, але затверджувати його мав король. Реєстровці зобов'язувалися не втручатися в релігійні справи в Україні, відмовитися від зв'язків з іноземними державами і здійснення походів проти Кримського ханства та Османської імперії.

Куруківська угода, як розраховував польський уряд, мала ізолювати реєстровців, що перебували на державній службі, від інших станів. Створення шести територіальних полків — Корсунського, Черкаського, Переяславського, Чигиринського, Білоцерківського, Канівського — примусило реєстровців підтримувати порядок і придушувати в цих землях повстанські виступи.

Однак влада не змогла повністю втілити в життя умови угоди. На Січі з 1628 р. формувалося нереєстрове козацтво, незалежне від польського уряду, яке обирало власного гетьмана. Реєстровці в майбутньому неодноразово приєднувалися до повстанців.

3 Повстання Тараса Федоровича (Трясила) 1630 р. Наприкінці 1629 р., після закінчення війни зі Швецією, польський уряд розквартирував свої війська в Україні. Розбої польських вояків, релігійні утиски, зростання протиріч між реєстровими і нереєстровими козаками стали основними причинами повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила).

Нереєстрові козаки-запорожці відмовилися підкорятися гетьману реєстровців Григорію Чорному й обрали власного гетьмана Тараса Федоровича. У середині березня він разом із 10-тисячним військом повстанців вирушив із Січі до Черкас. Зайнявши місто, що було резиденцією гетьмана Чорного, запорожці стратили його за зраду козацьких інтересів.

Повстання швидко поширювалося. Козаки Федоровича взяли Корсунь, Канів та Переяслав. Захистити православну церкву закликав повстанців митрополит Іов Борецький. Федорович закликав українців приєднуватися до запорожців, щоб боронити православну віру і звільнитися від польської влади. Тому повстання Тараса Федоровича вважається першим великим козацьким виступом, який мав характер національно-визвольної боротьби.

Під Переяславом відбулася вирішальна битва повстанців із каральним військом коронного гетьмана С. Конецпольського. Майже три тижні тривали кровопролитні бої між противниками. Центральною подією стала так звана «Тарасова ніч», як назвав її в однойменній поемі про повстанців Т. Шевченко. Травневої ночі невеликий козацький загін непомітно проник у ту частину польського табору, де розташовувався штаб Конецпольського, і повністю винищив його охорону — «Золоту роту» зі 150 молодих шляхтичів із найзнатніших родів.

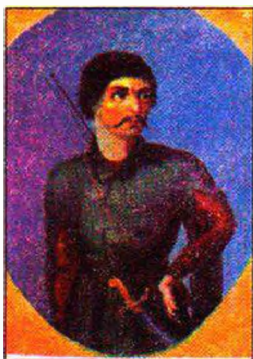
Неможливість здобути перемогу над повстанцями змусила Конецпольського укласти з ними *Переяславську угоду*, згідно з якою козаки не підлягали покаранню за свій виступ, залишалися в силі статті Куруківської угоди, але реєстр збільшувався із 6 до 8 тисяч. Федорович відмовився укладати угоду з поляками, і її підписав новообраний гетьман Антон Конашевич-Бут.

4 Повстання Івана Сулими 1635 р. Прагнучи приборкати Запорозьку Січ, сейм Речі Посполитої в лютому 1635 р. ухвалив постанову «Про припинення козацького свавілля». Відповідно до постанови на правому березі Дніпра навпроти першого (Кодацького) порога мали збудувати фортецю. У липні 1635 р. спорудження Кодацької фортеці, яким керував французький інженер Гійом

” Національно-визвольна боротьба — рухи поневолених народів за скинення чужоземного панування, ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

І ЦІКАВО ЗНАТИ

Фортецю Кодак козаки руйнували кілька разів, а польська влада відбудовувала. У черговий раз відновити її наказав 1638 р. після придушення повстання Бута, Гуні та Острияниці великий коронний гетьман Станіслав Конецпольський. Існує переказ, що коли відбудова фортеці була завершена, Конецпольський особисто, із неприхованим задоволенням оглянув її укріплення. Після цього він з іронією спитав не дуже відомого тоді чигиринського сотника реєстрового козацтва, який супроводжував коронного гетьмана: «Ну, як вам Кодак?». Дотепний, добре освічений і непокірний сотник миттєво відповів бездоганною латиною: *Malufacta manu distuo* («Руками створене руками руйнується»). Цим сотником був Богдан Хмельницький, який через десятиліття очолив боротьбу українців проти влади Речі Посполитої.

П. Бут (Павлюк)

Левассер де Боплан, було завершено. У фортеці розмістився гарнізон із 200 німецьких найманців.

Запорозжці розуміли, яку небезпеку становить для їх існування Кодак, що блокував рух утікачів на Січ і рейди козаків у верхів'я Дніпра. Гетьман нереєстрового козацтва Іван Сулима разом із січовою старшиною вирішив знищити фортецю. Близько середини серпня 1635 р. вночі загін козаків, очолюваний Сулимою, захопив Кодак і знищив залогу коронного війська. Після цього Сулима спробував підняти селян і міщан на повстання. Однак владі вдалося придушити його в самому зародку. Польські війська оточили Кодак, а загін реєстровців, який проник до фортеці, захопив Сулиму і видав владі. Ватажка повстанців відправили до Варшави, де й стратили.

5 Козацьке повстання 1637–1638 рр. Новим великим виступом стало національно-визвольне повстання 1637–1638 рр., очолюване Павлом Бутом (Павлюком), Яковом Остриянином (Острияницею) і Дмитром Гунею. Поштовхом до початку повстання стала проведена наприкінці квітня 1637 р. польним гетьманом Миколою Потоцьким «чистка» козацтва, унаслідок якої в реєстрі залишилися лише ті, за кого ручалися місцеві старости.

Повстання очолив П. Бут, обраний на Січі гетьманом нереєстрового козацтва. Виступаючи під гаслами знищення зрадників старшин-реєстровців, боротьби з «ляхами», захисту православної віри і «наших золотих вольностей», повстанці закликали

Я. Остриянин
(Острияниця)

решту населення приєднатися до них. Досить швидко Бут зібрав майже 10 тис. осіб. Однак повстанські загони діяли роз'єднано й були погано озброєні.

Наприкінці грудня 1637 р. польська армія, очолювана Миколою Потоцьким, виступила проти бунтівників. 16 грудня 1637 р. у вирішальному бої 15-тисячної польської армії з 10-тисячним козацьким військом під селом Кумейки, неподалік Канева, повстанці зазнали поразки. Вони відступили, але потрапили в оточення й змушені були здатися Потоцькому. Бута та інших козацьких ватажків, виданих старшиною полякам, пізніше стратили у Варшаві.

Однак повстання не припинилося. Навесні 1638 р. боротьбу продовжив новообраний гетьман нереєстрового козацтва Я. Острянин. У березні він виступив із Січі, намагаючись винищити частини коронного війська на Лівобережжі. У квітні Острянин переміг велике польське військо під Говтвою. Та сили були нерівними, особливо коли на допомогу коронному війську прийшли з великим підкріпленням М. Потоцький та магнат Єремія Вишневецький.

У травні повстанці зазнали невдачі під Лубнами. Запеклі бої між Остряницею й каральним військом розгорнулися під Жовнином. Утративши надію на успіх, гетьман із кількома сотнями повстанців переправився через Сулу й пробився на територію Московської держави. Загони, які залишилися, продовжували боротьбу на чолі з новообраним гетьманом Д. Гунею. Він відійшов на південь і створив укріплений табір в урочищі Старець на старому руслі Дніпра. Майже півтора місяці повстанці витримували облогу, але, довідавшись, що загони, які йшли їм на допомогу, розбиті, склали зброю. Повстання зазнало поразки.

6 **Прийняття «Ординації Війська Запорозького».** На початку вересня 1638 р. польний гетьман М. Потоцький скликав у Києві «загальну раду» реєстрового козацтва, де оголосив *«Ординацію Війська Запорозького, яке перебуває на службі Речі Посполитої»*, ухвалену сеймом у березні 1638 р. Вона скасовувала «на вічні часи всі права й привілеї реєстровців, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані нашим предкам, і яких нині (вони) позбавляються внаслідок бунту». На посаду старшого Війська Запорозького (гетьмана) назавжди заборонялося обирати особу з козацького середовища. Замість нього за рекомендацією коронного гетьмана сейм призначав королівського комісара реєстру. Йому належала вся судова й військова влада в реєстрі. Виборність старшини й козацьке судочинство скасовувались.

Реєстр становив 6 тис. козаків. До нього могли увійти ті, хто не брав участі в повстаннях. Усі виключені поверталися до свого попереднього стану. Міщанам і селянам заборонялося вступати до

козаків під загрозою конфіскації майна й навіть одружувати дочок із козаками. Полки реєстровців повинні були по черзі нести службу на Запорозькій Січі. Вони мали «попереджувати, щоб свавілля не переховувалося на островах і річках і звідти не відправлялось у морські походи».

На початку грудня 1638 р. в урочищі Маслів Став (поблизу сучасного села Миронівка) відбулася «остаточна комісія з козаками», де реєстровці змушені були прийняти умови «Ординації Війська Запорозького».

Висновки

- В основі козацьких рухів 20—30-х рр. XVII ст. було незадоволення представників різних верств українського населення польською політикою.
- Попри поразки, повстання 20—30-х рр. XVII ст. мали важливе історичне значення. Відстоювання козацтвом своїх станових привілеїв набуло форми національно-визвольної боротьби. Висунуті гасла захисту православ'я, звільнення селян від панів і всієї України від польської влади забезпечили підтримку повстанців більшістю населення.
- Козацтво продемонструвало можливість виконувати роль провідника українського національно-визвольного руху. Було набуто досвід, який знадобився під час Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Запитання та завдання

1. Хто очолював повстанців під час польсько-козацького збройного конфлікту 1625 р.? 2. Яка кількість реєстру встановлювалася Куруківською угодою? 3. Назвіть козацькі полки, створені після укладення Куруківської угоди. 4. Які події дістали назву «Тарасова ніч»? 5. Яких змін зазнав кількісний склад реєстру за Переяславською угодою 1630 р.? 6. Коли Іван Сулима зруйнував Кодацьку фортецю? 7. Хто очолив козацьке повстання в 1637 р.? 8. Коли було прийнято «Ординацію Війська Запорозького»? 9. Хто очолював реєстрове козацтво за «Ординацією Війська Запорозького»?

10. Якими були основні причини початку козацьких виступів у 20-х рр. XVII ст.? 11. Як розгортався польсько-козацький збройний конфлікт у 1625 р.? 12. Схарактеризуйте повстання Тараса Федоровича. 13. Які обмеження накладалися на козацтво «Ординацією Війська Запорозького»? 14. У чому полягає історичне значення козацьких рухів 20—30-х рр. XVII ст.?

15. Визначте за картою, які території були охоплені козацькими рухами у 20—30-х рр. XVII ст. 16. Складіть таблицю «Козацькі повстання 20—30-х рр. XVII ст.».

Дата повстання	Лідери	Причини	Основні події	Результати

§ 12. Культура України. Розвиток освіти, літописання, літератури, книговидавництва

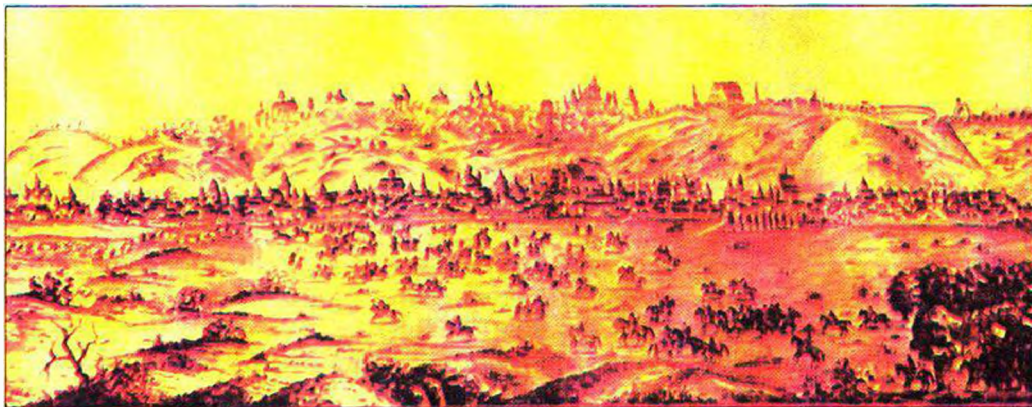
Пригадайте: 1. Які особливості суспільно-політичного становища українських земель у першій половині XVII ст. мали впливати на розвиток культури? 2. Як розвивалася освіта на українських землях у XVI ст.? 3. Якими були найзначніші досягнення українського книговидавництва XVI ст.?

1 Освіта. У першій половині XVII ст. на українських землях продовжувала розвиватися шкільна освіта. Основним типом навчальних закладів, де здобували освіту діти українських міщан, козаків і духовництва, залишалися слов'яно-греко-латинські школи. Ці школи, як і раніше, засновувалися при братствах. На початку XVII ст. в Україні налічувалося близько 30 братських шкіл. У 1615 р. виникла школа при Київському, у 1620 р. — Луцькому, у 1636 р. — Кременецькому братствах.

У братських школах працювали відомі педагоги, учені й діячі культури. Так, ректорами Київської братської школи були майбутній православний київський митрополит Іов Борецький, учений і письменник-полеміст Мелетій Смотрицький, поет і церковний діяч Касіян Сакович. Її викладачами були білоруський просвітник Сава Андрієвич і відомий православний богослов Захарія Копистенський.

Восени 1631 р. в Києві з'явився ще один навчальний заклад. У Києво-Печерській лаврі архімандрит П. Могила заснував школу («гімназію»). За своєю програмою навчання вона нагадувала єзуїтські колегіуми, які в тогочасній Європі за якістю освіти вважалися кращими.

Загальний вигляд Києва з північного сходу. Малюнок А. ван Вестерфєльда. 1651 р. (репродукція з копії XVII ст.)

Братський монастир у Києві.
Гравюра середини XIX ст.

У першій половині XVII ст. в Україні збільшувалась кількість єзуїтських, протестантських і греко-католицьких навчальних закладів. У 1608 р. єзуїтські колегіуми було відкрито у Львові та Луцьку, в 1615 р. — у Гуменному на Закарпатті. Протестантські школи існували в Гощі, Берестечку, Хмільнику, Крилову й Панівцях. Школу вищого типу протестанти заснували 1638 р. в Кисилині на Волині. За зразком єзуїтських колегіумів греко-католиками були організовані василіянські школи в Бересті, Володимирі-Волинському, Шаргороді та Холмі.

2 Утворення Києво-Могилянського колегіуму. Діяльність «гімназіону» П. Могили в Києво-Печерській лаврі викликала занепокоєння Київського братства, якому не подобалася його схожість із єзуїтськими колегіумами. У 1632 р. було досягнуто згоди про об'єднання братської та лаврської шкіл. Новий навчальний заклад, покровителем якого був П. Могила, дістав назву **Києво-Братського**, або **Києво-Могилянського колегіуму**. Згодом його стали називати академією за високий рівень викладання.

У Києво-Могилянському колегіумі повний курс навчання складав 12 років і поділявся на сім класів («шкіл»). У підготовчому класі — *фарі* та трьох нижчих класах — *інфімі*, *граматиці* й *синтаксими* вивчали предмети циклу «семи вільних наук», церковнослов'янську, грецьку та латинську мови. Наступні дві — *поетики* та *риторики* — були середніми. Викладання в них здійснювалося переважно латинською мовою. У поетиці учнів знайомили з різними жанрами поезії та основами віршоскладання. У риториці вони оволодівали мистецтвом складання промов і написання листів.

Вищий ступінь навчання учні колегіуму здобували у дворічній «школі філософії» та чотирирічній «школі богослов'я». Учнів цих класів називали *спудеями* (студентами).

Як і тогочасні європейські університети, Києво-Могилянський колегіум мав свої школи-філіали, що працювали за його програмою у Вінниці та Кременці. Викладачами колегіуму були видатні тогочасні вчені й просвітники, зокрема Сильвестр Косов, Йосип Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Єпифаній Славинецький та ін.

3 Літописання і література. Однією з найцікавіших пам'яток літописання першої половини XVII ст. був *Густинський літопис*, що дістав назву за Густинським монастирем поблизу Прилук, де було створено його єдину збережену копію. Учені припускають, що літопис склав близько 1623—1627 рр. З. Копистенський. Використовуючи велику кількість історичних джерел, автор розповідає про події від давніх часів до 1597 р. У літописі вміщені окремі тематичні розповіді про виникнення козацтва й Берестейську церковну унію. У цей період були створені також інші літописи, зокрема *Київський літопис*, *Острозький літопис*, *Львівський літопис*. Літописні записи велися в Густинському, Межигірському та інших монастирях.

У першій половині XVII ст. в Україні продовжувала розвиватися полемічна література. Так, на початку століття з'явився історико-полемічний памфлет «*Пересторога*». У ньому невідомий автор яскраво змальовує переслідування православних католицьким і греко-католицьким духовництвом. Він із великою прихильністю ставиться до культурно-освітньої діяльності братств, убачав у розвитку шкільництва важливий засіб боротьби з окатоличенням та полонізацією українців.

Видатним письменником-полемістом був М. Смотрицький. Перше місце серед його полемічних творів посідає «*Тренос*» («*Плач*»). В образі скривдженої матері-вдови Смотрицький зобразив український народ, що страждав від соціального, національного та релігійного гноблення.

І. Гізель

” Мемуари — автобіографічні записки у формі спогадів про події минулого їх очевидця або учасника.

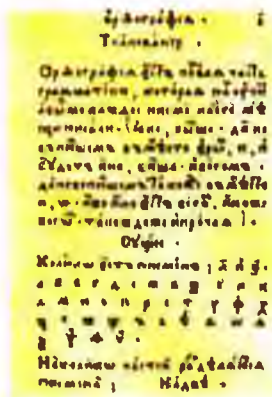
” Епіграма — коротка віршована характеристика предмета, побажання, дотеп тощо.

М. Смотрицький

Орнаментальні ініціали
зі Службника. Стратин,
1604 р.

Сторінка Граматики
Л. Зизанія

Чинопочитаніє

У першій половині XVII ст. в Україні також набули розвитку такі літературні жанри як *ораторсько-проповідницька проза*, *мемуарна проза* та *поезія*. Ораторсько-проповідницька проза включала твори з тлумаченням євангельських текстів і моралістичних повчань. Найвидатнішим проповідником був **Кирило Транквіліон-Ставровецький** (Зизаній), автор творів «Зерцало богословія», «Євангеліє учительное» і «Перло многоцінное». Одним із перших творів української мемуарної прози стали спогади киянина Богдана Балики «Про Москву і про Дмитра, царька московського неправдивого», що розповідають про похід польського війська на Москву в 1612 р.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. виникла *полемічна поезія*. Так, у «Скарзі вбогих до Бога» невідомий автор у віршованій формі гостро виступає проти окатоличення й полонізації православних українців. Засновником жанру *епіграмної поезії*, віршованих геральдичних епіграм (гербових віршів), присвят і передмов став **Герасим Смотрицький**.

Серед поетів-епіграмістів цієї доби відомі також **Дем'ян Наливайко**, **Павло** і **Степан Беринди**, **Андрій Римша**, **Лаврентій Зизаній**, **Кирило Транквіліон-Ставровецький** (Зизаній) та ін.

Із розвитком книговидавництва з'являються збірки віршованих творів для декламації, написаних для виконання школярами під час урочистих подій. Зокрема, 1622 р. **Касіян Сакович** склав «Вірші на жалосний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного». Хоча твір написаний у зв'язку зі смертю гетьмана, за своїм загальним настроєм він життєстверджуючий — ушлявлює мужність і хоробрість воїнів, що захищають рідну землю від ворога.

4 Книговидавництво. Із розвитком культури зростав попит на книги, що сприяло розвитку книговидавництва. У першій половині XVII ст. активно діяла друкарня Львівського Успенського братства, яка була справжньою школою для цілої

плеяди українських друкарів. Тут було видано граматику грецької і церковнослов'янської мов, збірки віршів, драматичних творів українською мовою.

Найбільшою в тогочасній Україні стала Києво-Печерська друкарня, заснована архімандритом лаври Єлисеєм Плетенецьким. Серед перших її видань були «Часослов» і збірник святкових служб «Анфологion». У Києві з'являються перші приватні друкарні, засновані міщанами Спиридоном Собоєм та Тимофієм Вербицьким. В Україні почали діяти також мандрівні (пересувні) друкарні, які, надрукувавши книгу в одному місті, переїздили працювати до замовника в інше місто.

Усього до середини XVII ст. на українських землях у різний час діяло понад 20 друкарень. При цьому роль друкарень не обмежувалася книговидавництвом. Вони були важливими осередками освіти й культури, навколо яких існували гуртки, що об'єднували діячів культури, учених і високоосвічених людей.

Висновки

- Упродовж першої половини XVII ст. на українських землях збільшилася кількість навчальних закладів, що сприяло зростанню кількості освічених людей.
- Києво-Могилянський колегіум був новим навчальним закладом вищого типу, викладання в якому дорівнювало тогочасним університетам. Завдяки цьому Київ поступово перетворювався на культурний центр, значення якого виходило за межі України.
- Наявність різних жанрів в українській літературі першої половини XVII ст. свідчила про її поступальний розвиток.
- Здобутки українського книговидавництва сприяли розвитку культури та освіти українців, допомагали їм протистояти окатоличенню й полонізації.

Залитання та завдання

1. Скільки братських шкіл існувало в Україні на початку XVII ст.? 2. Хто був засновником школи в Києво-Печерській лаврі? 3. Коли утворився Києво-Могилянський колегіум? 4. Скільки тривав повний курс навчання в Києво-Могилянському колегіумі? 5. Хто є автором полемічного твору «Тренос»? 6. Що таке мемуари? 7. У якому літературному жанрі здобув визнання своєю творчістю Герасим Смотрицький?

8. Якими були здобутки українського шкільництва першої половини XVII ст.? 9. Розкажіть про утворення та діяльність Києво-Могилянського колегіуму. 10. Які факти свідчать про поступальний розвиток української літератури впродовж першої половини XVII ст.?

11. Розпочніть складання таблиці «Розвиток української культури першої половини XVII ст.».

Галузь культури	Основні здобутки та досягнення

§ 13. Культура України. Розвиток театру, музики, архітектури та образотворчого мистецтва

Пригадайте: 1. Якими були особливості розвитку архітектури й містобудування на українських землях у XVI ст.? 2. Назвіть тогочасні архітектурні пам'ятки. 3. Які жанри образотворчого мистецтва існували в Україні в XVI ст.? 4. Назвіть відомі вам пам'ятки образотворчого мистецтва цієї доби.

1 Театр. Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на українських землях виник шкільний театр. У слов'яно-греко-латинських школах учнів навчали складати й проголошувати вірші

та промови. Учителі писали вірші у формі декламацій на світські й духовні теми, а учні виступали з ними у школах на різдвяні, великодні, зелені та інші свята, у церквах, під час урочистих зустрічей почесних гостей тощо. Виконавці виходили й *декламували* фрагменти твору, об'єднані спільною темою. Згодом декламувати

” Декламація — мистецтво виразного читання літературних творів, зокрема віршів.

” Драма — літературно-театральний твір, побудований у формі діалогу без авторської мови і призначений для сценічного виконання.

твори стали у формі діалогу. У 30-х рр. XVI ст. у Львівській братській і Київській лаврській школах була започаткована *шкільна драма* і театр.

Першою з відомих пам'яток української великодньої драми вважається надрукований 1631 р. твір учителя Львівської братської школи Іоанікія Волковича *«Роздуми про муку Христа Спасителя нашого»*.

Розвитку шкільного театру в Києво-Могилянському колегіумі сприяли програми навчання в класах поетики та риторики. У листах і творах його викладачів є згадки про шкільні вистави, які виконувалися учнями колегіуму.

” Інтермедія — коротенька сценка переважно гумористично-комедійного характеру, що виконувалася в перервах між актами серйозної драми.

” Вертеп — старовинний пересувний ляльковий театр, де виконувалися п'єси на релігійні та світські теми.

У першій половині XVII ст. з'явилися перші *містерії* — духовні драми на біблійні сюжети. Так, у цей час на Волині або Галичині було створено *«Слово про збурення (зруйнування) пекла»*. Містерії виконувалися на майданах міст і містечок мандрівними акторами в дні церковних свят. Між діями містерії, а згодом шкільної драми розігрувалися інтермедії. У цих комедійних сценках із побутового життя значне місце посідала імпровізація, тобто виконання без попередньої підготовки.

У XVII ст. в Україні значної популярності набув різдвяний ляльковий театр — *вертеп*. Вертепник мандрував зі спеціальною скринькою, розділеною на два поверхи, із бічними дверцятами, через які «заводили» ляльок. На верхньому поверсі розігрували сцени, пов'язані з Різдвом, а на нижньому — казки, перекази, комедійні побутові сценки. Ляльок майстер випилював із дерева й розмальовував. Вертепник водив їх за допомогою дротиків, розмовляв і співав за них. Його помічники співали хором і грали на музичних інструментах. Зростанню популярності вертепного театру сприяли учні Києво-Могилянського колегіуму, які ходили з вертепом людними місцями, домівками й заробляли собі на прожиття.

Вертепна скринька

2 Музика. Відображенням високого рівня духовної культури українського народу були досягнення в музичному мистецтві. У пісенній творчості, як і в попередні сторіччя, були поширені обрядові, ліричні, жартівливі, епічні, танцювальні пісні. В епічному жанрі виник ряд таких глибоко драматичних пісень про татарські набіги, як «*За річкою вогні горять*». Своєрідними пісennими розповідями про найважливіші події стають історичні пісні. Так, про козацькі повстання 20—30-х рр. XVII ст. розповідається в пісні «*Про Сулиму, Павлюка, ще й про Яцька Остряницю*».

Ліра

Великої майстерності досяг *партесний* (багато-голосий) *спів* без нот та музичного супроводу. Його стали використовувати у православних церквах на противагу католицькій церковній службі, що супроводжувалася грою на органі. На зміну «знаменам» або «крюкам» для запису церковних наспівів прийшло нотне письмо. Співу по нотах навчали досвідчені музиканти й диригенти церковних хорів.

Бандура

Виникли нові жанри світської музики. На основі віршової поезії склалися *канти* — церковні й світські пісні для триголосого ансамблю або хору. Існували урочисто-вітальні, моралістично-повчальні, жартівливі, сатиричні та інші канти. Розвивалася також *сольна пісня* із супроводом. У цьому жанрі, на відміну від канту, відображалися внутрішній світ людини, її життя і ставлення до різних явищ у суспільстві. Розвиток жанру *інструментальної*

Кобза

Каплиця Боїмів у Львові.
1609—1611 рр.

Церква Миколи Притиска
в Києві

музики пов'язаний із музичними цехами, які існували в деяких містах, на зразок ремісничих. Основною метою їх створення було задоволення побутових потреб населення в музиці — супровід до танців на народних гуляннях, гра на весіллях, хрестинах, похоронах тощо. Завдяки музичним цехам формувалася народна професійна музика. Тут створювалися зразки інструментальної музики, зароджувалися характерні склади ансамблів українських національних інструментів, удосконалювалася гра на багатьох інструментах.

Розвитку музичного мистецтва сприяли також козацькі військові музики. Вони грали під час походів, святкування перемоги, військових і звичайних урочистостей. Серед інструментів найчастіше використовувалися сурми, труби, котли, кобзи, торбани. Козацькі музики виконували марші, танцювальну музику (гопак, козачок) і ліричні наспіви.

3 Архітектура. Із початком XVII ст. в українській архітектурі дедалі виразніше застосовуються елементи європейського стилю *бароко*, які в районах Середнього Подніпров'я поєднуються з місцевими традиціями. У результаті цього створюються умови для виникнення своєрідного архітектурного стилю, який називають *українським або козацьким бароко*. Так, барокові риси в архітектурі дерев'яних церков проявлялися в будівництві зрубів у формі вісімки, видовженні їх пропорції та заміні наметового верху на грушоподібну баню.

Бароко — напрямок у європейському мистецтві кінця XVI — середини XVII ст., для якого характерні святково-монументальні ансамблі, театральні та музичні постанови, живопис, скульптура, що відрізняються грандіозністю та пишністю.

Козацьке бароко — назва архітектурного стилю, що був поширений на українських землях у XVII—XVIII ст. Виник унаслідок поєднання місцевих архітектурних традицій та європейського бароко.

До видатних пам'яток архітектури першої половини XVII ст. належать українські дерев'яні церкви, зокрема церква Параскеви в селі Радруж та церква Воздвиження в Дрогобичі. Пам'ятками тогочасної церковної мурованої архітектури є церква Миколи Притиска в Києві (1631 р.), собор Молчинського монастиря в Путивлі (перша половина XVII ст.), Покровська церква в Сулімівці (1622—1629 рр.), П'ятницька церква у Львові (1644 р.).

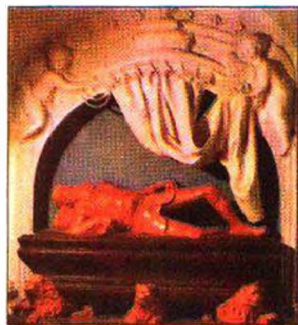
У першій половині XVII ст. в Україні, як і раніше, будувалося багато оборонних споруд. На межі XVI—XVII ст. змінився їх зовнішній вигляд. Замість стінових замків стали споруджувати розкішні магнатські палаци, оточені *бастіонами*.

Найцікавішими зразками поєднання в одне ціле палацу й бастіонних укріплень, збудованих у цей період, вважаються замки в Збаражі та Підгірцях. Нові риси з'являються також у містобудуванні. Будівничі Бродів, Станіслава, Полонного намагаються поєднати характерну для попередніх часів шахову сітку розташування вулиць із бастіонними укріпленнями.

У першій половині XVII ст. за підтримки польської влади в Україні споруджуються католицькі храми. Так, 1610 р. в Києві на Подолі великий костіол збудували домініканці, а навколо спорудили будівлі домініканського монастиря. Визначною архітектурною пам'яткою того часу є костіол бернардинців у Львові, споруджений у 1600—1630 рр. До костіолу прилягають монастирські корпуси, що утворюють замкнене подвір'я. Із появою єзуїтів у Львові пов'язане спорудження в 1610—1630 рр. костіолу єзуїтів — першого в місті храму в стилі раннього бароко. У цьому стилі було збудовано в 1642—1644 рр. львівський костіол Стрітєння. Цікавими архітектурними пам'ятками тогочасного Львова є каплиці Боїмів та Кампіанів — родові усипальниці багатих купецьких сімей. Їхні стіни мають багате архітектурне оздоблення, прикрашені різьбленими декоративними композиціями, виконаними в стилі бароко.

4 Образотворче мистецтво. У першій половині XVII ст. в українському образотворчому мистецтві триває поступальний розвиток тих жанрів, які сформувалися в попередній період. Основними його видами залишаються настінні розписи та іконопис.

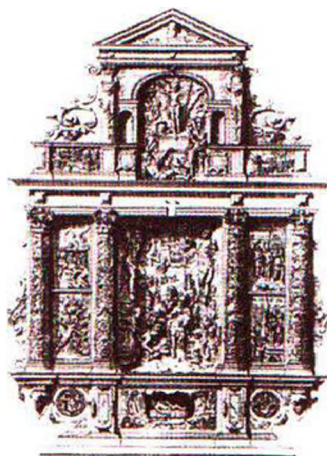
Майже повністю збереглися до наших днів розписи, виконані напередодні 1620 р. на стінах

Надгробок князя
К. Острозького

Бастіон — старовинне укріплення у вигляді бойової споруди (форту) на розі фортечного муру.

Вітар Вольфа-Шольца
у Львові. Кінець XVI —
початок XVII ст.

Богоматір. Деталь розпису церкви Воздвиження в Дрогобичі. Близько 1636 р.

Пієта. Деталь розпису церкви Святого Духа в селі Потеличі. 1620 р.

Портрет Я. Гербути. 70-ті рр. XVI ст.

церкви Святого Духа в селі Потеличі. У розписах помітне своєрідне поєднання традиційних прийомів із новими реалістичними рисами. На думку дослідників, «страсний» цикл потелицьких розписів (зображення мук Христа) ніби перегукується з ідеями «Протестації» Іова Борецького, де він описує муки та страждання українського народу й закликає його до стійкості в боротьбі. До цього часу збереглися розписи Воздвиженської церкви в Дрогобичі. Їхньою особливістю є поєднання біблійних сюжетів та декоративних орнаментів із місцевих квітів — барвінку, волошок, ромен тощо.

У цей період удосконалюється техніка різьблення на камені та дереві. В орнаментах переважають рослинні мотиви. При цьому зображення рослин має певний зміст. Так, поширені в орнаментах зображення виноградної лози і грон у християнстві відомі як символ віри. У другій чверті XVII ст. рослинні орнаменти поступаються місцем різним маскам, емблемам тощо.

Пам'ятками портретного різьблення того часу є надгробкові портрети. Їх композиція ускладнилася, поглибилося намагання передати риси характеру персонажа. Таким є поколінний надгробок київського воєводи Адама Киселя, установлений у його родовій церкві-усипальниці в селі Низкиничі на Волині. У повний зріст, у лицарських латах зображено Яна і Станіслава Жолкевських на їх надгробку в костьолі в Жовкві.

Подальший розвиток мистецтва гравюри пов'язаний із поширенням його світського жанру. Перші світські гравюри з'явилися 1622 р. як ілюстрації до «Віршів на жалісний погреб... гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича. Серед них зображення гетьмана на коні, герб Війська Запорозького та «Здобуття Кафи запорожцями». В «Євангелії учительному» (1637 р.) уміщено гравюру «Притча про багача і смерть», що зображує працю селян. Видатним гравером був майстер Ілля, який із 1636 р. працював у Києві й виконав гравюри до «Требника» П. Могили й «Печерського патерика».

В українському живописі провідне місце посідає жанр портрета. Пам'яток портретного живопису Наддніпрянщини цього часу майже не збереглося. Створити уявлення про його розвиток у першій половині XVII ст. дозволяють портрети майстрів львівської школи. Пензлю Миколи Петраховича приписують портрет доньки львівського купця Варвари Лангиш, що вважається найпривабливішим жіночим образом тогочасного українського живопису. Відомий живописець Федір Сенькович є автором портретів української та польської знаті — львівського старости Станіслава Мнішека та підканцлера Томаса Замойського. Прикметною рисою портретів цього періоду є прагнення поряд із зовнішніми рисами передати особливості характеру і внутрішнього світу персонажа.

Висновки

- В українському театральному мистецтві першої половини XVII ст. розвивалися жанри декламації, драми, містерії, інтермедії, лялькового театру-вертепу.
- У музиці набули розвитку жанри партесного (багатоголосого) співу, канта, сольної пісні із супроводом, інструментальної музики.
- В архітектурі був започаткований стиль українського бароко.
- Новим типом оборонних споруд, замість фортець і замків, стали палаци з бастіонними укріпленнями.
- В українському образотворчому мистецтві першої половини XVII ст. розвиваються жанри настінного розпису, іконопису, різьблення, графіки та портрета.

Залитання та завдання

1. Які жанри театального мистецтва розвивалися в першій половині XVII ст.? 2. Де й коли в Україні були започатковані шкільні драма і театр? 3. Що таке інтермедія? 4. Які музичні жанри розвивалися в тогочасній Україні? 5. Що таке партесний спів? 6. У чому проявлялися барокові риси в українській архітектурі? 7. Які нові види оборонних укріплень з'явилися в цей час? 8. Назвіть основні жанри українського образотворчого мистецтва першої половини XVII ст.

9. Схарактеризуйте розвиток театального мистецтва в Україні. 10. Якими були особливості розвитку тогочасного українського музичного мистецтва? 11. Як відбувався розвиток української архітектури? 12. Які відомі пам'ятки української архітектури першої половини XVII ст. вам відомі? 13. Якими були основні здобутки тогочасного образотворчого мистецтва України?

14. Заверште складання таблиці «Розвиток української культури в першій половині XVII ст.», розпочатої за матеріалом § 12.

15. Відвідайте місцевий художній музей і підготуйте повідомлення про твори українського образотворчого мистецтва першої половини XVII ст., які є в його експозиції.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.»

1. Складіть перелік подій з історії України першої половини XVII ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «латифундія», «товарне виробництво», «ясир», «Хотинська війна», «національно-визвольна боротьба», «Куруківська угода», «драма», «інтермедія», «козацьке бароко».
3. Назвіть видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їх внесок в історію України першої половини XVII ст.?
4. Виконайте завдання за історичною картою.
  - 1) Які нові території були заселені українцями на середину XVII ст.?
  - 2) Покажіть українські землі, які в першій половині XVII ст. змінили свою державну приналежність.
  - 3) Де в цей період була розташована Запорозька Січ?
  - 4) Укажіть місця, до яких здійснювали свої морські походи козаки-запорожці.
  - 5) Покажіть на карті місця, де відбулися найважливіші історичні події цього періоду.
5. Складіть розгорнутий план «Особливості соціально-економічного та політичного становища українців у першій половині XVII ст.».
6. Складіть історичний портрет П. Конашевича-Сагайдачного або П. Могили (за вибором).
7. Розкрийте значення козацьких повстань 20—30-х рр. XVII ст. для боротьби українців за свої права.
8. Якими, на вашу думку, були найважливіші досягнення культури України першої половини XVII ст.? Поясніть свою думку.

Притча про багача і смерть із
«Євангелія учительного». Не-
відомий гравер. Київ, 1637 р.

Ісус Навін вішає перемо-
жених царів (із Біблії).
Гравер Ілля. Київ, 1645 р.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.»

1. Який із наведених переліків містить прізвища магнатів, які мали великі маєтності в Україні? а) І. Борецький, К. Сакович, І. Гізель; б) К.-В. Острозький, Є. Вишневецький, К. Збараський; в) М. Смотрицький, З. Копистенський, Я. Остриця; г) Т. Федорович, М. Дорошенко, І. Сулима.
2. Яке місто України мало в першій половині XVII ст. найбільшу кількість населення? а) Київ; б) Львів; в) Луцьк; г) Чигирин.
3. Який король Речі Посполитої погодився офіційно визнати (легалізувати) відновлення православної ієрархії? а) Стефан Баторій; б) Сигізмунд II Август; в) Сигізмунд III; г) Владислав IV.
4. Який митрополит греко-католицької церкви об'єднав греко-католицьке чернецтво у Василіянський орден? а) М. Рогоза; б) І. Потій; в) Й.-В. Рутський; г) П. Скарга.
5. Укажіть хронологічні межі доби морських походів українського козацтва. а) Останні два десятиліття XVI ст.; б) кінець XVI — перше десятиліття XVII ст.; в) перші два десятиліття XVII ст.; г) 20—30-ті рр. XVII ст.
6. Коли відбулася Хотинська війна? а) 1616 р.; б) 1620 р.; в) 1621 р.; г) 1624 р.
7. Хто очолював козацьке повстання в 1630 р.? а) М. Жмайло; б) Т. Федорович; в) І. Сулима; г) П. Бут.
8. Коли сейм Речі Посполитої прийняв документ, що скасовував на вічні часи всі права й привілеї реєстровців, якими вони користувалися в нагороду за послуги, «надані нашим предкам...»? а) 1617 р.; б) 1625 р.; в) 1635 р.; г) 1638 р.
9. Який навчальний заклад було утворено на українських землях 1632 р.? а) Острозька школа; б) Львівська братська школа; в) Києво-Могилянський колегіум; г) Київська братська школа.
10. Хто був автором видатного твору полемічної літератури «Тренос»? а) П. Могила; б) М. Смотрицький; в) З. Копистенський; г) К. Сакович.
11. Як називають коротенькі сценки переважно гумористично-комедійного характеру, що виконувалися в перервах між актами серйозної драми? а) Декламація; б) інтермедія; в) кант; г) містерія.
12. Що таке вертеп? а) Духовна драма на біблійний сюжет; б) церковна пісня для триголосного ансамблю; в) пересувний ляльковий театр; г) багатоголосий спів без нот і музичного супроводу.

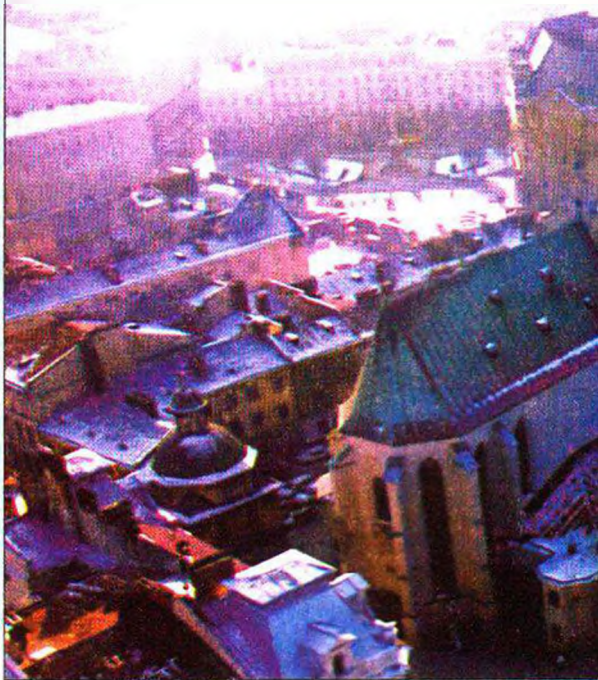
- 1616 р. Запорозькі козаки, очолювані гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, захопили Кафу
- 1620 р. Відновлення православної ієрархії на українських і білоруських землях у складі Речі Посполитої
- 1621 р. Хотинська війна
- 1625 р. Виступ гетьмана М. Жмайла проти польської влади
- 1630 р. Козацьке повстання під проводом Т. Федоровича (Трясила)
- 1632 р. Заснування Києво-Могилянського колегіуму
- 1632 р. Початок легалізації православної церкви в Речі Посполитій
- 1635 р. Зруйнування Кодацької фортеці І. Сулимою
- 1637—1638 рр. Козацьке повстання під проводом П. Бута, Я. Острянина і Д. Гуні
- 1638 р. Прийняття «Ординації Війська Запорозького»

Польський
шляхтич

Надгробок А. Киселя
в Низкиничях.
1653 р.

Старовинна частина Львова. Сучасний вигляд

Фортеця Кодак

Фрагмент карти Г. Л. де Боплана із зображенням Дніпра

С. Жолкевський під Цецорою. Гравер Ю. Кассак. XIX ст.

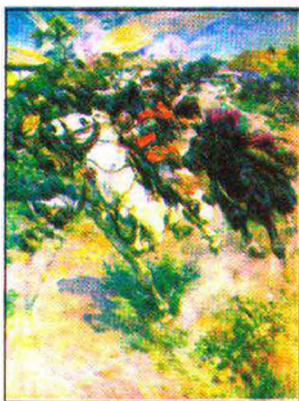
Тарасова ніч.
Художник В. Шаталін

ТЕМА III. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

§ 14. Початок Національно-визвольної війни

Пригадайте: 1. Наведіть факти погіршення соціально-економічного становища та національно-релігійних утисків українського населення від польської влади. 2. Якими були причини козацьких виступів у 20—30-х рр. XVII ст.?

Бій І. Богуна з Чарнецьким під Монастирищем.
Художник М. Самокиш.
1934 р.

1 **Передумови та причини Національно-визвольної війни.** Найважливішою подією української історії XVII ст. стала **Національно-визвольна війна українського народу**. Її спалах був обумовлений загостренням суперечностей у різних сферах розвитку суспільства, які спричинили формування передумов війни.

У цей час надзвичайно ускладнилася ситуація в соціально-економічній сфері. Унаслідок зростання в Україні землеволодінь польської шляхти селяни втрачали землю і ставали кріпаками. Значно погіршилося також становище міщанства й реєстрових козаків. Критичним було становище в національно-релігійній сфері. Усіляко обмежувалися можливості українців вживати рідну мову. Незважаючи на проголошену владою свободу віросповідання, не припинялися утиски православних. У тогочасній Україні саме релігійні утиски були чинником, що об'єднував представників різних верств у їхніх протестах проти польської влади.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ПРО ОСНОВНУ ПРИЧИНУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Причиною, яка спонукала козаків піднятися війною проти ляхів, було не те, що ляхи несправедливо відбирали в них села й домівки, не те, що позбавляли їх земної батьківщини, не те, що обтяжували їх роботами, подібно до немилостивих фараонів (усе це ще могли б стерпіти козаки), а те, що ляхи, змушуючи козаків відступати від благочестивих догматів та приєднуватися до невірного вчення, злим юродством руйнували села й дома нетлінних душ.

? 1. У чому Богдан Хмельницький убачав основну причину війни українців із поляками? 2. Наведіть приклади боротьби українців за православну віру в першій половині XVII ст.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У роки Національно-визвольної війни кожна з воюючих сторін намагалася надати своїм діям вигляду боротьби за віру. До Б. Хмельницького прибув із Греції митрополит Йосиф Коринфський і привіз меч, освячений у Єрусалимі на Гробі Господньому. Це означало, що православна церква в Османській імперії вбачала в українських козаках, яких очолював гетьман, борців за православну віру. Зі свого боку, до короля Речі Посполитої Яна Казимира прибув спеціальний легат, який передав йому від Папи Римського освячений меч і благословіння на війну з козаками, оскільки це є боротьба за інтереси католицької церкви.

У політичній сфері відсутність власної державності, полонізація та окатоличення призвели до того, що український народ за умови подальшого перебування у складі Речі Посполитої не мав перспектив для повноцінного розвитку. Назрівали також психологічні передумови до вибуху Національно-визвольної війни. Ступінь і характер насильства в діях панів, орендарів, урядовців і католицького духовництва викликали в українському суспільстві гнів щодо гнобителів і прагнення помститися за заподіяні кривди.

На підставі передумов Національно-визвольної війни сформувалися її причини:

- незадоволення різних верств населення України швидким зростанням у країні земельних володінь польських магнатів та шляхти;

- посилення національно-релігійних утисків православних українців;

- невідповідність між фактичним набуттям козацтвом політичного лідерства в українському суспільстві й обмеженнями, що накладалися на нього владою за «Ординацією» 1638 р.;

- слабкість вищої державної влади Речі Посполитої (короля й сейму), яка навіть за наявності бажання не мала достатніх повноважень і авторитету, щоб контролювати дії польських магнатів і шляхти в Україні.

Національно-визвольну війну вважають складовою Української національної революції XVII ст. (1648—1676 рр.). Після закінчення Національно-визвольної війни Україну охопила громадянська війна (вересень 1657 — червень 1663 рр.), що спричинила її поділ на два гетьманства і боротьбу (червень 1663 — вересень 1676 рр.) за возз'єднання Української гетьманської держави.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. — це збройна боротьба українського народу під проводом Б. Хмельницького за визволення від польсько-шляхетського панування.

Б. Хмельницький.
Невідомий художник.
XVIII ст.

Прапор
Б. Хмельницького

2 Богдан Хмельницький та його соратники.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. тривала з лютого 1648 р. до серпня 1657 р. Вона мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. Її рушійною силою були козаки, міщани, селяни, православне духовництво, частина дрібної української шляхти. Очолював їх Богдан Хмельницький.

Створити з повсталих селян і козаків боєздатну армію, яка боролася за визволення України, Б. Хмельницький зміг, спираючись на своїх сподвижників. Серед них були представники різних станів — козацтва, української шляхти, міщан. У роки війни вони стали талановитими воєначальниками, будівничими держави, дипломатами.

До найближчого оточення гетьмана належали Іван Богун, Кіндрат Бурлай, Іван Гиря, Матвій Гладкий, Філон Джеджалій, Максим Кривоніс, Іван Виговський, Антон Жданович та ін.

Соратники Б. Хмельницького мали протилежні погляди з багатьох питань. Одні з них були досить поміркованими, інші — налаштованими радикально. Проте Б. Хмельницький зміг згуртувати їх навколо ідеї боротьби за визволення України.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Богдан (Зиновій) Хмельницький (1595—1657) — гетьман України, творець Української козацької держави. Місцем народження вважається хутір Суботів. Походив із дрібної української шляхти. Освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії. Із юнацьких років Б. Хмельницький перебував на військовій службі.

У 1620 р. разом із батьком брав участь у поході польського війська до Молдови проти турків. У битві під Цецорою батько загинув, а Богдан потрапив до турецького полону, із якого його викупили запорожці. Повернувшись, він вступив до реєстрового козацького війська, згодом став писарем. Брав участь у походах проти Кримського ханства, а в часи повстань 30-х рр. XVII ст. виступав на боці козаків.

У січні 1648 р. очолив Національно-визвольну війну. Під час національно-визвольних змагань проявив себе як досвідчений полководець, талановитий дипломат і видатний державний діяч. Осмислюючи досвід визвольної боротьби, сформулював ідею створення незалежної Української держави в її етнічних межах і розпочав її реалізацію. Домігся визнання Української козацької держави як суб'єкта міжнародного права. Помер у Чигирині й був похований у Суботіві в Іллінській церкві.

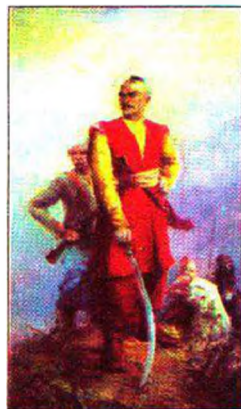
Періодизація Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Період	Зміст
1648—1649 рр.	Наростання визвольної боротьби. Визнання урядом Речі Посполитої певної самостійності за Україною
1650—1653 рр.	Тривала й виснажлива боротьба між козацтвом і поляками не принесла успіху жодній зі сторін
1654—1655 рр.	Надання Московською державою військової допомоги Україні. Успішне завершення україно-московськими військами літньо-осінньої кампанії 1655 р. в Україні
1656—1657 рр.	Укладення Україною військового союзу зі Швецією та Трансильванією. Спільні дії козацтва зі шведською та трансильванською армією проти Польщі

3 Початок війни. Приводом до початку повстання, що переросло в Національно-визвольну війну, стала особиста кривда, заподіяна Хмельницькому чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським. Зі своїми слугами він пограбував та зруйнував родинний хутір Хмельницького Суботів, захопив його дружину та жорстоко побив малолітнього сина.

Звернення Хмельницького до суду й навіть до короля з вимогами покарати нападника не мали результатів. Не знайшовши справедливості, він приєднався до козацької старшини, яка таємно обговорювала план повстання проти польської влади в Україні. Протягом вересня 1647 р. Хмельницький розробив план виступу проти Речі Посполитої. Повстання вирішили розпочати в листопаді 1648 р. захопленням Трахтемирова, де перебував урядовий комісар реєстрового козацтва **Яцек Шемберк**. Домовилися також направити послів до кримського хана й турецького султана, щоб заручитися їх підтримкою. Однак плани повстанців було видано полякам. Хмельницького заарештували й кинули до в'язниці в Чигирині. Звідти він утік завдяки допомозі чигиринського полковника **Станіслава Кричевського** та своїх друзів і подався на Запорозжя.

На початку січня 1648 р. Хмельницький із загоном прибічників прибув на Запорозжя й розташувався недалеко від Січі. Порозумівшись із козаками, що перебували в залозі на Січі, 25 січня 1648 р. він без бою оволодів нею. При цьому значна частина

І. Богун

Кримський хан
Іслам-Гірей III

**ІЗ ЛИСТА КОРОННОГО ГЕТЬМАНА МИКОЛИ ПОТОЦЬКОГО КОРОЛЮ
ВЛАДИСЛАВУ IV ПРО СИТУАЦІЮ В УКРАЇНІ (БЕРЕЗЕНЬ 1648 Р.)**

Згубне полум'я так розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, у якому б не лунали заклики до сваволі й де б не чинилися замаху на життя й майно своїх панів... Козацькі старшини бажають також самостійно володарювати в Україні, укладати угоди з іноземцями і сторонніми господарями і робити все, що лише завгодно їх волі й бажанню.

Спочатку піднялось 500 бунтівників — сама по собі це жалюгідна сила, але проти них слід рушити цілу армію, бо ці 500 підняли бунт у змові зі всіма козацькими полками і зі всією Україною. За короткий час повстанців збільшилося до 3 тис. Але боронь Боже, щоб він (Хмельницький) пішов із ними в Україну. Тоді б ці 3 тис. швидко зросли б до 100 тис., і нам вистачило б діла з цими.

? 1. Які факти наводить автор документа? 2. Яку інформацію можна отримати на підставі їх аналізу? 3. Яким є ставлення автора до подій, про які він розповідає? Чому ви так вважаєте?

реєстровців вирішила підтримати повстанців. Ці події вважаються датою початку Національно-визвольної війни. Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Б. Хмельницького було обрано гетьманом Війська Запорозького.

Новообраний гетьман Б. Хмельницький звернувся з універсалами до українського народу, де закликав усіх небайдужих до долі своєї Вітчизни вступати до козацького війська для боротьби проти польського панування. Водночас посольство гетьмана в березні 1648 р. уклало договір про воєнно-політичний союз із кримським ханом Іслам-Гіреєм III. Відповідно до нього, на допомогу козакам хан надсилав 6 тис. татарських кіннотників.

Здійснені заходи дозволили гетьману на кінець квітня 1648 р. зібрати 5 тис. козаків та 6 тис. татар. Проти них виступило польське військо, очолюване коронним гетьманом Миколою Потоцьким, що налічувало близько 18 тис. вояків, із яких 6 тис. становили реєстрові козаки.

На відміну від козацьких виступів попередніх років у 1648 р. боротьба проти польського шляхетського панування в Україні набула великого розмаху і стала всенародною.

Висновки

- На кінець 40-х рр. XVII ст. політика, здійснювана Річчю Посполитою на українських землях, призвела до появи великої кількості незадоволених серед різних верств суспільства. Це створило передумови до початку національно-визвольної боротьби.
- Б. Хмельницький став лідером повстанців і разом зі своїми сподвижниками згуртував український народ для боротьби за свої права та свободи.
- Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. розпочалася після оволодіння військами Б. Хмельницького Запорозькою Січчю.

Запитання та завдання

1. Якими були причини Національно-визвольної війни? 2. Назвіть дату Національно-визвольної війни середини XVII ст. 3. Назвіть імена соратників Б. Хмельницького. 4. На які періоди поділяється Національно-визвольна війна? 5. Яка подія стала приводом до початку війни? 6. Якою була кількість повсталих, зібраних Б. Хмельницьким на кінець квітня 1648 р.?

7. Якими були передумови і причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.? 8. Чому становище в національно-релігійній сфері стало головною передумовою початку війни? 9. На які періоди поділяється Національно-визвольна війна? 10. Розкажіть, як розпочалася війна.

11. Розпочніть складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.».

Період	Основні події		Підсумки
	воєнні	суспільно-політичні	

§ 15. Розгортання національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр.

Пригадайте: 1. Яким було військово мистецтво козаків? 2. Які засоби боротьби використовувалися козаками під час козацьких виступів 20—30-х рр. XVII ст.? 3. Яка подія спричинила Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст.?

Битви на Жовтих Водах та під Корсунем.

Військо Речі Посполитої, зібране для боротьби з повстанцями, очолюване коронним гетьманом Миколою Потоцьким і польним гетьманом Мартином Калиновським, розташувалося в таборі між Корсунем та Чигирином. Коронний гетьман планував здійснити каральний похід на Запорожжя силами двох угруповань. Перше — очолюване сином М. Потоцького Стефаном, мало просуватися суходолом, а друге, переважно з реєстрових козаків, очолюване осавулами І. Барабашом та І. Караїмовичем, — на човнах Дніпром.

Б. Хмельницький завдяки чудово організованій розвідці вчасно довідався про цей план і вирушив із Січі навперейми С. Потоцькому. 19 квітня загони татарської кінноти, очолювані перекопським беєм Тугаєм, вступили в бій із поляками у верхів'ї річки Жовті Води, лівої притоки Інгульця. Невдовзі з основними силами підійшов гетьман і розпочав облогу польського табору. Кількість війська Хмельницького становила 14 тис. козаків, татарської орди — 20 тис. осіб, у поляків було 10 тис. вояків.

Битва під Корсунем

С. Потоцький через облогу не мав можливості повідомити батькові. Тим часом у флотилії реєстровців, що підходила до Січі, прихильники гетьмана підняли повстання. Барабаша та Караїмовича вони вбили і приєдналися до Хмельницького. Після того як вони прибули до Жовтих Вод, на бік гетьмана перейшли також реєстровики з табору С. Потоцького.

Опинившись у критичному становищі, поляки в ніч із 5 на 6 травня спробували прорвати оточення. Однак козаки й татари оточили їх з усіх боків й опівдні 6 травня розгромили віцент. Важко пораненого С. Потоцького взяли в полон татари, і дорогою до Криму він помер.

Здобувши блискучу перемогу на Жовтих Водах, Б. Хмельницький вирішив не гаючи часу рухатися під Корсунь, щоб завдати удару по основних силах коронного та польного гетьманів. Магнатські загони поповнилися новими силами, і кількість польського війська досягла 12—14 тис. осіб.

Дізнавшись про наближення Хмельницького, поляки вирішили під прикриттям табору рухатися з-під Корсуня до Богуслава. На їхньому шляху, в урочищі Горохова Діброва, козаки, очолювані М. Кривоносом, улаштували засідку.

І ЦІКАВО ЗНАТИ

За повідомленням українського літописця М. Гунашевського, після завершення битви відбулася зустріч Б. Хмельницького з М. Потоцьким. Імовірно, щоб якимось дошкулити переможцю, коронний гетьман із неприхованим презирством і злою іронією запитав: «Хлопе, ...чим же так зацному рицарству орд татарських (котрим і звятиг приписували) заплаатиш?» На що отримав відповідь: «Тобою... й іншими з тобою». Справді обидва польські гетьмани й майже всі полонені були передані Тугай-бею як воєнна здобич.

На світанку 16 травня, коли польський табір, оточений возами у вісім рядів, рухався богуславським шляхом, він натрапив на завали з дерев та викопані рови. Козацько-татарське військо атакувало табір і прорвало його оборону в трьох місцях. Чотиригодинна жорстока січа завершилася поразкою поляків.

2 Наростання визвольної боротьби. Битва під Пилявцями.

Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким у перших битвах на Жовтих Водах і під Корсунем, мали важливе значення для розгортання визвольної боротьби. Вони були болючим ударом для польської армії, сприяли послабленню позицій влади Речі Посполитої в Україні. Швидко зростало повстанське військо. Протягом літа 1648 р. від польсько-шляхетського панування повстанці звільнили Лівобережжя.

Полум'я війни охопило також Правобережжя. Черкаський полковник М. Кривоніс, якого направив сюди Хмельницький, за короткий час організував на Поділлі та півдні Волині 20-тисячну повстанську армію із селян та міщан. Вони визволили від поляків Полонне, Заслав, Острог, Тульчин, Вінницю, Брацлав, Немирів і десятки інших міст.

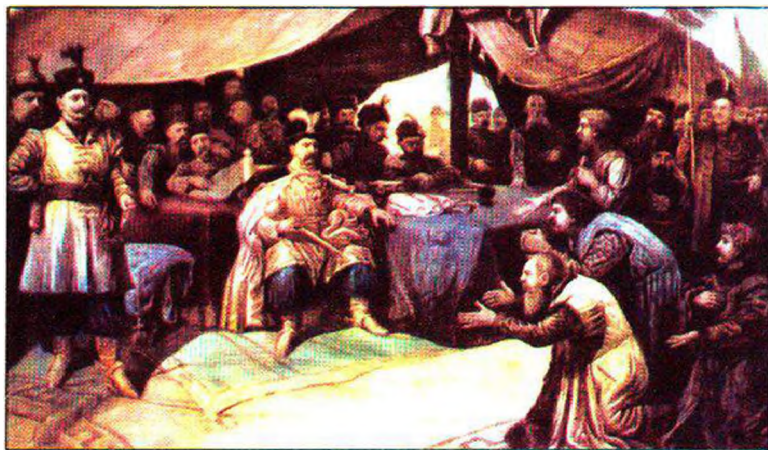
Одночасно з цим Україну охопила жорстока стихія селянської війни. Тривалий час накопичувана лють селян до своїх гнобителів призвела до того, що вони винищували панів та їхні сім'ї, убивали орендарів та урядників, не розрізняючи їхньої національної приналежності та віросповідання. Селяни громили шляхетські маєтки, захоплювали орні землі та майно.

ІЗ ЛИСТА БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДИ АДАМА КИСЕЛЯ ДО АРХІ-ЕПІСКОПА МАТВІЯ ЛУБЕНСЬКОГО (ПРАВИТЕЛЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ЧАС «МІЖКОРОЛІВ'Я» ПІСЛЯ СМЕРТІ ВЛАДИСЛАВА IV) ПРО СИТУАЦІЮ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ КОРСУНСЬКОЇ БИТВИ

Військо наше розгромлене й розбите вщент... Раби тепер панують над нами; зрадник засновує нове князівство... Безумна чернь рада тому, що Хмельницький оберігає її, піддаючи вогню й мечу один лише шляхетський стан, відчиняє міста, замки і, уводячи його туди, як триумфуючого переможця, вступає в його підданство. Київ оголосив він своєю столицею... Орда стоїть проти нас; татарський Кіш і табір цього нечистивого Тамерлана ще стоять під Білою Церквою. Однак дійшли до нас вісті й чутки, що він бажає ще далі збільшити наші біди і свої успіхи. Уже й так воеводства Київське, Брацлавське, Чернігівське вважає своїми, погрожує Волині й Поділлю, а також і Руським землям...

? 1. Настрої якої верстви населення відображає автор документа? Якими вони є? Поясніть свою думку. 2. Наведіть факти з документа, що свідчать про ставлення українського населення до Б. Хмельницького. 3. Якими, за повідомленням автора документа, були подальші плани Б. Хмельницького?

Посли Львівського
магістрату в таборі
Б. Хмельницького

Після безплідних мирних переговорів у вересні 1648 р. воєнні дії відновилися. На Волині під Чолганським Каменем було зосереджено 80—90-тисячну польську армію, у якій вояків було 40 тис. осіб, а всі інші — обозні та слуги. Командували цим військом три воєначальники: Владислав-Домінік Заславський, Миколай Остророг та Александр Конецпольський.

Б. Хмельницький рушив їм назустріч із військом, кількість якого сягала 100—110 тис. осіб, серед яких 50—60 тис. становили досвідчені вояки, а решта — «селяни від плуга». Битва відбулася неподалік містечка Пилявці, поблизу Староконстантинова. Розпочалася вона 11 вересня 1648 р. боєм за греблю через річку Іква. Надвечір греблю захопили поляки. Наступного дня обидві сторони готувалися до вирішальної битви.

Б. Хмельницькому, на допомогу якому 12 вересня прийшла 5—6-тисячна орда буджацьких татар, удалося ввести в оману поляків, розпустивши чутку, що до нього приєдналися 30 тис. татар.

Уранці 13 вересня битва відновилася. Україно-татарське військо захопило греблю й, переправившись на лівий берег, стало тиснути поляків. У другій половині дня перевага була на боці війська Б. Хмельницького. Надвечір серед поляків поширилися чутки, що українсько-татарські загони з'явилися в тилу табору. Виникла паніка. Кидаючи поранених, зброю і майно, поляки стали тікати, причому Заславський, Остророг і Конецпольський потай утекли з табору першими.

Унаслідок здобутої перемоги козакам дісталися десятки тисяч возів із майном, 92 гармати й навіть загублена під час утечі гетьманська булава В. Заславського. Перемога в битві під Пилявцями відкрила шлях для визволення з-під польського панування західно-українських земель.

3 **Визвольний похід українського війська в Галичину.** Звільнивши 16 вересня 1648 р. від поляків Староконстантинів, Хмельницький скликав старшинську раду, де було ухвалено рішення рухатися до Львова. Облогу міста Б. Хмельницький розпочав 26 вересня, а вже 5 жовтня полк М. Кривоноса захопив Високий Замок. У ході переговорів, які в цей час розпочали з гетьманом міщани, Б. Хмельницький погодився зняти облогу за відносно невеликий викуп.

16 жовтня Хмельницький рушив на Замостя — важливе місце на шляху до польської столиці Варшави. Підійшовши до мурів міста, він запропонував міщанам здати Замостя за викуп, але отримав відмову й наказав брати його штурмом.

Три штурми міста були невдалими. Ситуацію ускладнювала загальна втома українсько-татарської армії, наближення зими, нестача коней, артилерії, боеприпасів та спалах епідемії чуми, від якої в грудні помер М. Кривоніс.

У цей час у Варшаві замість померлого в травні 1648 р. короля Владислава IV на престол було обрано його брата Яна Казимира. Невдовзі від нього до Б. Хмельницького прибув посланець із пропозицією укласти перемир'я. 10 листопада спочатку старшинська, а потім загальна військова рада ухвалили рішення припинити війсьну кампанію й відступити «на Україну». 14 листопада військо гетьмана залишило околиці Замостя й рушило додому.

4 **Програма побудови Української козацької держави.** Одночасно з керівництвом визвольною боротьбою формувалися уявлення Б. Хмельницького про те, якою має бути майбутня вільна Україна. Уперше ідею створення автономної Української козацької держави, хоча й на обмеженій території, він висунув після Корсунської битви наприкінці травня 1648 р. Через кримсько-татарського воєначальника Тугай-бея гетьман передав коронному гетьману М. Потоцькому програму вимог до польської влади. Вона передбачала створення удільної держави Військо Запорозьке, підпорядкованої безпосередньо лише королю Речі Посполитої, із визначеними кордонами до Білої Церкви й Умані, включно з Лівобережжям. Влада воєвод і старост стосовно «королівщин», міст і містечок на її території скасовувалась. Потоцький відмовився передавати ці вимоги до Варшави, пояснивши, що влада ніколи їх не задовольнить.

Наприкінці грудня 1648 р. Б. Хмельницький після завершення походу в Галичину урочисто в'їхав до Києва. Його зустрічали київський митрополит Сильвестр Косов, єрусалимський патріарх Паїсій, що перебував тоді в Києві, тисячі киян та козаків. Через кілька днів єрусалимський патріарх благословив гетьмана в Софійському соборі на війну з поляками.

Ян II Казимир

Титул Реєстру
Війська Запо-
розького

Батурин

На переговорах із польськими комісарами в Переяславі (лютий 1649 р.) і московським посольством Г. Унковського в Чигирині (квітень 1649 р.) Б. Хмельницький у цілому оприлюднив програму побудови Української держави.

Він проголошував, що «виб'є з лядської неволі весь народ руський, а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу віру православну». Гетьман вважав, що Українська держава має незалежитися від Речі Посполитої. Московський посол Г. Унковський повідомляв, що «гетьман і Військо Запорозьке і вся Русь Київська під владою польського короля й панів бути не хочуть». Б. Хмельницький стверджував, що «нас Бог від них (Польщі й Литви) увільнив — короля ми не обирали й не коронували і хреста йому не цілували... і ми волею Божою цим від них вільними стали».

Майбутня Українська держава, на думку Б. Хмельницького, мала виникнути в етнічних межах розселення українського народу. На переговорах із польськими комісарами він казав: «За границю на війну не пійду, на турків і татар шаблі не підніму. Досить нам в Україні й Поділля, і Волині; тепер досить достатку і прожитку в землі та князівстві своєму по Львів, Холм і Галич, а ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи».

Основою устрою Української козацької держави мали стати порядки Війська Запорозького, поширені на все її населення. «Не постоїть мі нога жодного князя і шляхотки тут в Україні, — проголошував гетьман, — а захочет лі хліба котрий із нами їсти, нехай же Війську Запорозькому послухний буде...». На думку Б. Хмельницького, Українська козацька держава є правонаступницею Київської Русі. За інформацією Г. Унковського, гетьман вважав, що польська влада має визнати Українську державу «по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі, а ми в підданстві та в неволі бути в них не хочемо».

Похід Б. Хмельницького
з Тугай-беєм. Гравєр
Ю. Коссак. 1885 р.

Правити Українською козацькою державою мав, на думку Б. Хмельницького, монарх. «Правда то есть,— казав він,— що я лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, що єсть единовладцем і самодержцем руським».

5 Збаразько-Зборівська кампанія. У лютому 1649 р. на переговорах між польськими комісарами та Б. Хмельницьким було досягнуто угоди про перемир'я. Однак уряд Речі Посполитої розробив новий план — завдати козацькій Україні удару об'єднаними силами польської та литовської армій. **20 травня 1649 р.** поляки порушили перемир'я, переправилися через Горинь, вторглися до південно-східної Волині і дійшли до Староконстантинова. Довідавшись про відновлення воєнних дій, Б. Хмельницький рушив свої полки на Волинь. Уже 16 червня гетьман зупинився під Пилявцями. Раптова поява гетьмана спричинила відступ поляків під захист мурів Збаразького замку.

Тим часом із боку Білорусії на українські землі розпочали наступ війська литовського гетьмана Януша Радзивілла. Наказний гетьман Михайло Кричевський за наказом Б. Хмельницького спробував зупинити литовське військо біля міста Річиця, але битву було програно. Кричевський, діставши важке поранення, помер, а козаки відступили. Однак завдання Хмельницького було виконано. Унаслідок величезних утрат Радзивілл відмовився виконувати наказ короля про вторгнення в Україну.

Під Збараж до Б. Хмельницького прибула 30—40-тисячна татарська орда під проводом хана Іслам-Гірея. 3 липня, маючи у своєму розпорядженні 80—90 тис. вояків, гетьман розпочав приступ. Кількість польського війська становила 15 тис. осіб, а зі слугами досягала 28 тис. Облога Збаража й запеклі бої під його мурами тривали майже півтора місяці.

Я. Радзивілл

Козацька могила
на місці битви під
Зборовом

Від розвідки Б. Хмельницький та Іслам-Гірей дізналися, що на виручку обложеному рухається з 35-тисячним військом король Ян Казимир. Було вирішено не дати полякам об'єднатися й розбити королівське військо на марші. У ніч із 3 на 4 серпня майже 40 тис. козаків і 20 тис. татар, очолюваних гетьманом і ханом, рушили назустріч королю в напрямку Зборову.

Битва під Зборовом відбулася 5—6 серпня 1649 р. Лише надвечір 6 серпня битву було припинено й розпочалися переговори. За посередництва Іслам-Гірея 8 серпня 1649 р. було укладено Зборівський договір.

За його умовами, під владу гетьмана переходили Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства. Із цієї території виводилися польські війська. Кількість козацького реєстру обмежувалася 40 тис. осіб, а не включені до нього козаки поверталися під владу панів. Підтверджувалися давні права і привілеї Війська Запорозького. На землях, що переходили під владу гетьмана, польський уряд зобов'язувався призначати на адміністративні посади лише православних шляхтичів.

Усім учасникам війни оголошувалася амністія. Шляхта, маєтки якої були розташовані на підвладній гетьману території, мала право повернутися до них, а її піддані повинні були виконувати всі ті повинності, що й раніше. Київському православному митрополиту було обіцяно місце в сенаті. Питання про ліквідацію церковної унії та повернення православної церкви її майна мало розв'язатися на найближчому сеймі. У володіння гетьмана переходив Чигирин, що ставав його резиденцією.

Висновки

- Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким під час воєнної кампанії 1648 р., підтвердили полководницький талант гетьмана і правильність його тактики.
- Проголошена Б. Хмельницьким програма побудови Української козацької держави була шляхом до створення незалежної Української держави в межах розселення українців.
- Підсумком Збарзько-Зборівської кампанії 1649 р. стало визнання польською стороною автономного статусу козацької України. Це не відповідало висунутій Б. Хмельницьким програмі побудови Української козацької держави, але створювало основу для продовження визвольної боротьби.

Запитання та завдання

1. Яким був кількісний склад козацьких і татарських військ у битві на Жовтих Водах? **2.** Яку хитрість використали козаки, щоб перемогти в Корсунській битві? **3.** Якими були результати Пилявецької битви? **4.** Чим завершилася облога військами Б. Хмельницького Львова? **5.** Коли вперше Б. Хмельницький висунув ідею створення автономної Української козацької держави? **6.** Коли відбулася облога козацько-татарським військом Збаражя? **7.** Як розпочалася Зборівська битва? **8.** Які воєводства переходили під владу гетьмана за умовами Зборівського договору?

9. Як військове мистецтво козаків допомогло їм здобути перемоги в битвах на Жовтих Водах та під Корсунем? **10.** Як відбувалася битва під Пилявцями? **11.** Якими були результати визвольного походу українського війська в Галичину? **12.** Схарактеризуйте висунуту Б. Хмельницьким програму побудови Української козацької держави. **13.** Назвіть основні події Збаразько-Зборівської кампанії. **14.** Якими були умови Зборівського договору?

15. Простежте за картою, якими були основні напрямки дій учасників війни в кампаніях 1648 та 1649 рр. **16.** Продовжте складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.», розпочатої за матеріалом § 14.

17. Український історик В. Липинський писав про М. Кричевського, що він загородив «своїм трупом ворогові шлях в Україну, урятував повстанське військо від катастрофи потрапити між два вогні». Поясніть наведену думку.

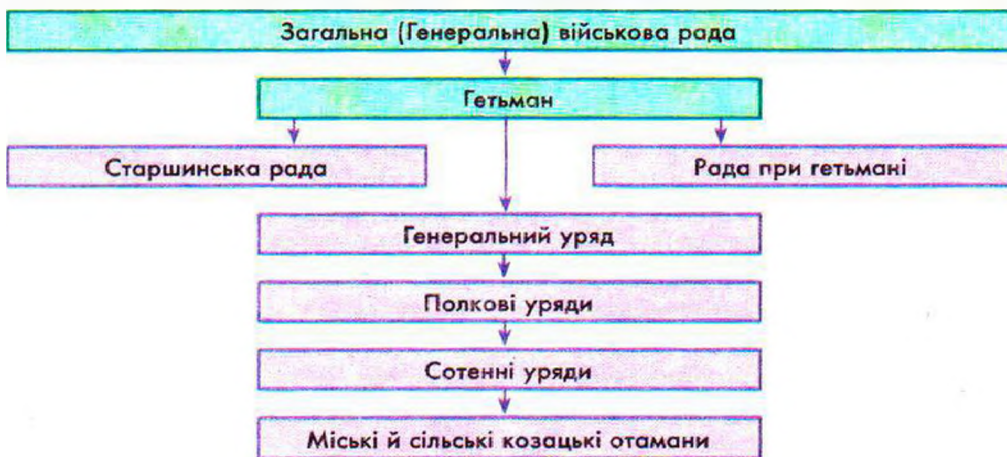
§ 16. Заснування Української козацької держави — Війська Запорозького

Пригадайте: 1. Як і коли виникла територіально-полкова система реєстрового козацтва? 2. Назвіть полки реєстрового козацтва за Куруківською угодою. 3. Якими були особливості політичного й військового устрою Війська Запорозького?

1 Політичний устрій. На звільненій із-під польсько-шляхетського панування території в роки Національно-визвольної війни формувалася й міцніла Українська козацька держава. Її офіційна назва в цей час була Військо Запорозьке. Унаслідок того, що терени, на яких вона була розташована, підпорядковувалися гетьманській владі, неофіційно її називали Гетьманщиною. Сучасні дослідники називають її також Українською козацькою, або Гетьманською державою. Зародком новоствореної держави стали традиції і звичаї козацької демократії Запорозької Січі та основні засади устрою Війська Запорозького.

В основу політичного устрою Української гетьманської держави була покладена система органів влади довоєнного Війська Запорозького.

Політичний устрій Війська Запорозького середини XVII ст.

За козацькою (січовою) традицією, найвищим органом влади в Гетьманщині була Загальна (Генеральна) військова рада. У ній брало участь усе козацтво, а іноді й представники міщан та духовництва.

Гетьману належала вища військова, адміністративна й судово-ва влада, що поширювалася на всі стани. Він був главою держави й обирався на свою посаду Загальною військовою радою безстроково.

Гетьман очолював Генеральний уряд, скликав Загальну військову і Старшинську ради, утілював у життя прийняті ними рішення. За його підписом «рукою власною» виходили універсали, накази й розпорядження. Гетьман розглядав скарги на рішення полкових і сотенних судів, відав фінансами, за рішенням ради розпочинав війну й укладав мир, командував армією, підтримував дипломатичні відносини з іншими державами.

Поступово зростає вплив Старшинської ради, що складалася з генеральної старшини й полковників. Вона вирішувала військові, адміністративні, господарські, правові й зовнішньополітичні питання. Її рішення були обов'язковими для гетьмана. Вона постійно перебувала в резиденції гетьмана.

Рада при гетьмані була дорадчим органом, що складався з його довірених осіб. Вона обговорювала з гетьманом можливі шляхи розв'язання найважливіших питань державного життя й готувала проекти рішень для Старшинської ради.

Центральним органом виконавчої влади був Генеральний уряд. Він вирішував усі поточні справи внутрішнього управління й закордонних відносин Війська Запорозького. Генеральний уряд складався з генеральної старшини, яка спочатку обиралася, а з часом стала призначатися гетьманом. До його складу входили: *писар* (очолював Генеральну військову канцелярію, займався закордонною політикою й вів усі справи Генерального уряду), *суддя* (один або два) (здійснював керівництво вищим судом при Генеральному уряді), *обозний* (забезпечував матеріальне постачання армії та артилерії), *підскарбій* (завідував державним скарбом і фінансами; до запровадження цієї посади в 1654 р. ці функції виконував гетьман), *керівник розвідки* (займався розкриттям змов проти гетьмана, боротьбою проти таємної польської агентури, збиранням розвідувальної інформації тощо).

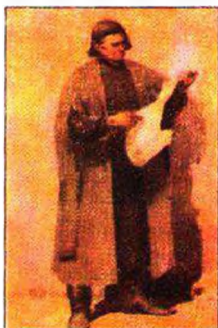
При гетьмані також існувала генеральна старшина з особливих доручень — два *осавули* (військові ад'ютанти гетьмана), *хорунжий* (охоронець військової хорогви), *бунчужний* (охоронець гетьманського бунчука) і *наказний гетьман* (тимчасовий керівник збройних сил для проведення воєнних операцій).

Хорунжий. Художник С. Васильківський

Полковник реєстрових козаків. Художник С. Васильківський

Писар. Художник С. Васильківський

У полках існували власні уряди, що складалися з *полковників* і *полкової старшини* (писар, суддя, обозний, осавул, хорунжий). Полковник був головним представником центральної влади на території полку. Полковника обирали на полковій раді, але часто його призначав уряд. Полк складався із сотень, у кожній із яких був сотенний уряд із *сотника*, *писаря*, *отамана*, *осавула* та *хорунжого*. У містах і містечках козацькі громади обирали «*городових отаманів*», а міщанами керував «*війт*», якого затверджував гетьман. У селах владу над селянами здійснював *староста*, а над козаками — *сільський отаман*.

2 **Адміністративно-територіальний устрій.** За умовами Зборівського договору, Українська гетьманська держава охоплювала територію колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. На цих землях площею близько 200 км² на той час проживало понад 3 млн осіб.

Державу було поділено на полки, що були одночасно адміністративно-територіальними одиницями й підрозділами козацького війська. У 1649 р. на Лівобережжі було сім полків (Полтавський, Ніжинський, Чернігівський, Миргородський, Прилуцький, Переяславський і Кропивненський), а на Правобережжі — дев'ять полків (Київський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Чигиринський, Черкаський, Кальницький, Корсунський і Брацлавський). Кількість полків не була сталою, а змінювалася відповідно до військово-політичної ситуації в Гетьманщині. У 1649 р. налічувалося 16, у 1650 р. — 20, а в 1654 р. — 18 полків. У кожному полку, залежно від території і кількості населення, було 10—20 і більше сотень. У сотні могло бути від кількох десятків до 200—300 козаків.

Територія Запорозької Січі з її володіннями становила окрему адміністративну одиницю. Функції столиці держави виконував Чигирин, що був резиденцією гетьмана.

Козацька зброя

Новий адміністративно-територіальний поділ, запроваджений в Українській гетьманській державі, відрізнявся від старого поділу на воєводства й повіти тим, що полки й сотні були відносно невеликими військово-адміністративними одиницями. Унаслідок цього влада ставала ближчою до потреб людей, здійснення керівництва на місцях ставало простішим та ефективнішим.

3 Українське військо. По закінченні Корсунської битви Б. Хмельницький розпочав створення українського козацького війська. Його ядром стали реєстрові та запорозькі козаки, до яких приєдналися повстале «показачене» селянство та міщанство. Для подальшого формування й організації українських збройних сил Б. Хмельницький запровадив територіальну полково-сотенну систему: певна територія виставляла декілька сотень вояків, які об'єднувалися в полк. Завдяки цьому гетьман залучив до збройної боротьби з ворогом населення всієї Гетьманщини.

Незважаючи на повідомлення деяких джерел про величезний кількісний склад армії Б. Хмельницького в роки війни, насправді регулярне боєздатне військо, на думку дослідників, було в межах 40—60 тис. осіб. На той час це була могутня армія.

Основу армії становила оснащена вогнепальною зброєю піхота. Нестача власної кінноти (у якій мала перевагу польська армія), особливо на початку війни, компенсувалася за рахунок союзної татарської кінноти.

Військо Б. Хмельницького мало значну артилерію. Було створено полкову артилерію та окрему артилерію головного командування (гетьмана). Для цього було використано гармати, захоплені повстанцями у визволених містах та замках, а також налагоджено виготовлення гармат у Ніжині.

Командні посади в українському війську посіли представники реєстрової козацької старшини, української шляхти й заслужені козаки.

Козак

Вершник

Гармаш.
Художник
С. Васильківський

4 Фінанси та судочинство. Фінансова система Гетьманщини до 1654 р., як уже зазначалося, контролювалася особисто Б. Хмельницьким. На звільненій від польсько-шляхетського панування території було ліквідовано всі старі державні податки та введено нові. Основними джерелами поповнення державної скарбниці стали податки, прикордонні торгові мита, доходи від промислів та із земельного фонду. Так, установлювалися податки з млинів, за виробництво і продаж горілки, збори з торгів і ярмарків тощо. Селяни, які жили на колишніх державних і приватних землях, відтепер сплачували «чинші на Хмельницького». Лише останні забезпечували надходження до державної скарбниці Гетьманщини 100 тис. злотих щорічно.

В Українській гетьманській державі існувала власна система судочинства. Під час війни було знищено всі станові (городські, земські й підкоморські) суди і створено Генеральний військовий суд, полкові та сотенні суди. Козацьким судам підлягали не лише козаки, а й шляхтичі, міщани та селяни, особливо за тяжкі злочини (убивства, розбій тощо).

Генеральний військовий суд був вищою судовою інстанцією при уряді Гетьманщини. До нього входили два генеральні судді та судовий писар, що вів справи. Генеральний військовий суд розглядав скарги на рішення судів нижчих інстанцій, а також виняткові справи, із якими прохачі зверталися безпосередньо до гетьмана.

Окрім того, у містах із магдебурзьким правом, як і раніше, існували суди магістратів. справи духовництва розглядалися в церковних судах.

5 Зміни в соціально-економічному житті. Складовою Національно-визвольної війни була боротьба селян за право бути вільними господарями на власній землі. Після укладення Зборівського договору селяни, які жили на колишніх державних землях («королівщинах»), на території Гетьманщини здобули особисту свободу і право володіти землею. Їхні маєтки стали називатися вільними військовими селами, підпорядкованими Військовому скарбу. За володіння землею вони сплачували державі фіксований податок.

Набагато складнішою була ситуація із селянами, які жили на приватних землях. За Зборівським договором, шляхта отримала право повернутися до своїх маєтків, а селяни були зобов'язані виконувати всі ті повинності, що й до початку війни. Селяни сприйняли спроби шляхти відновити своє панування з обуренням і заявляли про невизнання Зборівської угоди.

Б. Хмельницький за скаргами окремих шляхтичів видавав їм універсали, де вимагав від селян, щоб вони своєму панові «всіляку покору й підданство, як раніше, так і зараз віддавали, і в усьо-

му пана свого... слухалися, ніяких бунтів, свавільств не чинили». Однак, незважаючи на гетьманські універсали, які були спрямовані проти повстанців, каральні загони не могли приборкати селянські невдоволення. Гетьман також розумів, що боротьба проти польського панування не завершена, і без участі в ній селянства марно розраховувати на перемогу.

Уряд Гетьманщини у своїй внутрішньополітичній діяльності всіляко підтримував інтереси козацтва. Особи, які були вписані до реєстру, разом зі своїми родинами звільнялися від кріпацтва й отримували права вільно жити в містах та селах, володіти землею, мати власне козацьке самоврядування й судочинство. Провідне місце серед козаків посідала старшина, яка зосереджувала у своїх руках владу й багатства.

Висновки

- На звільненій від польського панування території сформувалася Українська гетьманська держава — Військо Запорозьке. Історичні обставини виникнення обумовили напіввійськовий характер української державності.
- Важливою складовою й гарантом успішної розбудови Української держави стала її армія, створена на організаційних принципах Запорозької Січі.
- Наявність власних фінансів і судочинства свідчила про повноцінний характер державності Війська Запорозького.
- Значні зміни відбувалися в соціально-економічному житті українського народу.

Запитання та завдання

1. Якою була офіційна назва Української козацької держави? 2. Що було покладено в основу політичного устрою Української гетьманської держави? 3. Які посадовці входили до Генерального уряду? 4. Скільки полків налічувалося в Гетьманщині в 1649 р.? 5. Яке місто було столицею Гетьманщини? 6. Який вид військових підрозділів становив основу української армії? 7. Якою була кількість регулярної армії Б. Хмельницького в роки війни? 8. Назвіть основні джерела поповнення державної скарбниці Гетьманщини. 9. Якою була вища судова інстанція Гетьманщини?

10. Якими були особливості політичного устрою Гетьманщини? 11. Схарактеризуйте повноваження вищих органів влади Української гетьманської держави. 12. Як в адміністративно-територіальному устрої Війська Запорозького втілювалися традиції козацького самоврядування? 13. Назвіть особливості організації українського війська доби Б. Хмельницького. 14. Поясніть, як були організовані системи фінансів і судочинства Гетьманщини. 15. Які зміни відбулися в соціально-економічному житті українського народу?

16. Визначте за картою назви й центри полків Гетьманщини в 1649 р. 17. Складіть розгорнутий план «Політичний та адміністративно-територіальний устрій Української гетьманської держави».

§ 17. Воєнно-політичні події 1650—1653 рр.

Пригадайте: 1. Назвіть найважливіші битви Національно-визвольної війни 1648—1649 рр. 2. Якими були найважливіші політичні події цього періоду війни? 3. Якими були умови Зборівського мирного договору?

1 Відновлення воєнних дій. Битва під Берестечком. Із листопада 1650 р. польський уряд активно готувався до воєнних дій проти України. На початку 1651 р. король наказав командуванню розпочати нову воєнну кампанію. 8 лютого командувачі польських військ польний гетьман Мартин Калиновський і брацлавський воевода Станіслав Лянцкоронський розгорнули наступ на українські землі. 10—12 лютого загони М. Калиновського після жорстокої січі захопили містечко Красне на Східному Поділлі. У бою з ворогом загинув один із найближчих сподвижників Б. Хмельницького, брацлавський полковник Данило Нечай. Намагаючись оволодіти Східним Поділлям, М. Калиновський і С. Лянцкоронський 1—10 березня вели облогу Вінниці. Незважаючи на значну кількісну перевагу ворога, козаки, очолювані полковником Іваном Богуном, не дали захопити місто. 10 березня на допомогу обложеним прийшов уманський полк Йосипа Глуха і вдарив по польських частинах, які в паніці відступили. Розвиваючи наступ, козацькі війська оволоділи Баром, Хмельником, Шаргородом, Меджибожем та іншими містами. Спроба поляків оволодіти Східним Поділлям завершилася провалом.

Вирішальна битва воєнної кампанії 1651 р. відбулася в червні на Волині, неподалік міста Берестечка. Польське військо, очолюване королем Яном Казимиром, налічувало 100—120 тис. осіб, а зі слугами — близько 220—240 тис. 15 червня з-під Тернополя до Берестечка рушило військо Б. Хмельницького, яке налічувало близько 100 тис. осіб. До нього приєдналося 30—40-тисячне татарське військо на чолі з ханом Іслам-Гіреєм.

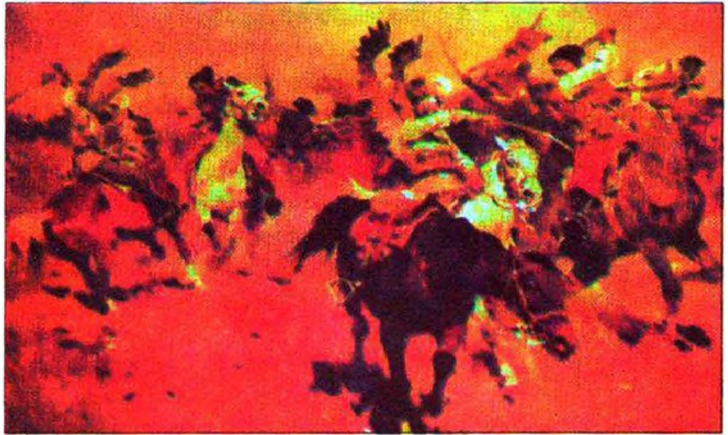
Битва під Берестечком розпочалася 18 червня. Перший бій між польською й татарською кіннотами завершився поразкою останньої. Наступний день не виявив переваги жодної зі сторін.

Переламним днем стало 20 червня. Поляки вийшли зі свого табору й розгорнули війська на лінії у 8—9 км, захищаючи

ЦІКАВО ЗНАТИ

Для прикриття відступу з оточеного ворогом табору було сформовано загін із 300 козаків-добровольців. Вони не мали права відступати і загинули всі, не відступивши ані на крок. Поляки пропонували їм гроші й збереження життя, якщо вони складуть зброю. Козаки відкинули цю пропозицію й на очах у поляків висипали з гаманців усі свої гроші у воду, демонструючи свою зневагу до них. Усі 300 козаків полягли як герої.

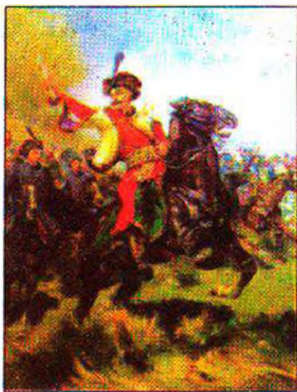

Берестецька битва

центр і фланги сильною артилерією. Головними силами в центрі командував Ян Казимир, угрупованням на правому фланзі — С. Лянцкоронський, на лівому — Є. Вишневецький. Навпроти них, під прикриттям укріплених таборів, розташував свої війська Б. Хмельницький. На лівому фланзі розмістилася татарська кіннота Іслам-Гірея. Однак напередодні хан повідомив гетьманові, що наступного дня буде мусульманське свято, під час якого татари не можуть воювати, а також попередив про пригніченість його воїнів попередньою поразкою. У цій ситуації Б. Хмельницький спробував уникнути вирішального бою в цей день.

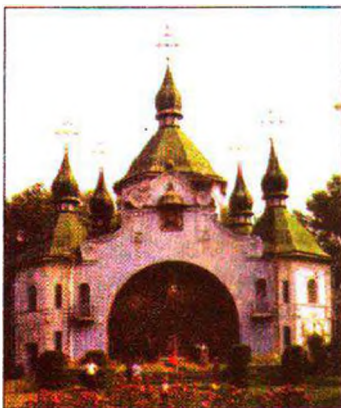
Зранку 20 червня польський король Ян Казимир розпочав наступ. Близько 15 години поляки зрозуміли, що Б. Хмельницький уникає битви. Із дозволу короля Є. Вишневецький атакував правий фланг козацького війська, яким керував І. Богун. Іслам-Гірей наказав своїй кінноті завдати удар по Вишневецькому та військам короля, які намагалися його підтримати. Від гарматного й мушкетного вогню в бік ставки хана, який у відповідь розгорнули поляки, серед татар зчинилась паніка, і вони стали рятуватися втечею. Іслам-Гірей не зміг її зупинити і приєднався до свого відступаючого війська, залишивши поле бою.

Усвідомлюючи, що битва програна, Б. Хмельницький вивів армію до укріпленого табору, улаштованого в долині річки Пляшівка, притоки Стиру. Залишивши наказним гетьманом Ф. Джеджалія, він рушив за ханом. Наздогнавши Іслам-Гірея, Б. Хмельницький був змушений погодитися з ним, що повернути на поле битви виснажене втечею і деморалізоване татарське військо неможливо. Подальші події свідчать, що поки хан приводив до ладу своє військо, гетьман вирішив відступити до Білої Церкви й Корсуня. Поповнивши тут новими силами виведені з оточення з-під Берестечка залишки

І. Богун під Берестечком

Георгіївська церква, споруджена на місці героїчної загибелі козаків у битві під Берестечком, село Пляшева Рівненської області

української армії, Б. Хмельницький збирався разом з Іслам-Гіреєм зупинити просування поляків під Білою Церквою.

Тим часом укріплений козацький табір під Берестечком перебував в облозі поляків. Вивести війська з оточення було доручено І. Богуну. За його наказом через болото і Пляшівку з підручних засобів збудували переправу, якою і було виведено основні сили української армії та всю полкову артилерію.

2 Укладення Білоцерківської угоди. На кінець серпня 1651 р. Б. Хмельницькому вдалося зібрати 60-тисячну армію, до якої приєдналося 40-тисячне татарське військо. Україно-татарська армія розмістилася на добре укріплених позиціях під містом Біла Церква. Сюди з-під Берестечка прибуло 35-тисячне польське військо, очолюване М. Потоцьким. До нього приєдналися війська Я. Радзивілла (20 тис. осіб) і М. Калиновського (15 тис. осіб).

Бої 13—15 вересня були невдалими для поляків і примусили Потоцького відмовитися від намагань провести битву й отаборитися. Через нестачу продовольства в польському таборі розпочалися голод і хвороби. Стали поширюватися чутки, що з Криму на допомогу Хмельницькому днями прибуде з великим військом Іслам-Гірей.

У цій ситуації поляки пристали на пропозицію Б. Хмельницького розпочати мирні переговори, однак висунули умови, які перекреслювали більшість здобутків Національно-визвольної війни. Це викликало бунт «черні» в козацькому війську, який підтримала частина татар. Жорсткою придушивши його, гетьман погодився підписати договір на досить важких для Гетьманщини умовах. Імовірно, він розумів слабкість свого необстріляного війська, краща частина якого полягла у пляшівських болотах під Берестечком, і значні втрати татарського війська.

За Білоцерківським договором, територія Гетьманщини обмежувалась Київським воєводством, а козацький реєстр скорочувався до 20 тис.

осіб. Козаки мали право селитися виключно на державних землях Київського воєводства, а ті, хто залишився поза реєстром, поверталися до своїх панів. Магнатам і шляхті поверталися їхні маєтки, а до Брацлавського й Чернігівського воєводств поверталася польська адміністрація. Гетьман мав підпорядковуватися королю й коронному гетьману, позбавлявся права дипломатичних відносин з іншими державами й повинен був розірвати союз із Кримським ханством. Пани не мали права притягати своїх підданих до суду за участь у війні. Права і привілеї православної церкви зберігалися. Польським військам заборонялося розміщуватися на території Київського воєводства. Гетьман мав призначати генеральну старшину й полковників за згодою короля. Б. Хмельницький зберігав посаду гетьмана, але після його смерті право призначати і звільняти гетьмана переходило до короля.

Польська сторона вважала, що, уклавши Білоцерківський договір, вона остаточно приборкала Україну. Однак під час затвердження його умов сеймом Речі Посполитої виникла нездоланна перешкода: один із литовських шляхтичів своїм «вето» заблокував прийняття рішення. Оскільки це було рівнозначно розірванню договору, Б. Хмельницький став вважати його недійсним.

3 Молдавські походи. У роки Національно-визвольної війни Б. Хмельницький та його син Тиміш в 1650, 1652 і 1653 рр. здійснили чотири походи до Молдавського князівства, яке було союзником Речі Посполитої. Метою походів було ударемнити наміри поляків використати територію Молдавії як плацдарм для наступу на українські землі та домогтися якомога більшої політичної ізоляції Речі Посполитої. При цьому Хмельницький намагався схилити Молдавське князівство до встановлення добросусідських відносин із Гетьманщиною і зміцнити її становище.

У серпні-вересні 1650 р. відбувся перший молдавський похід, очолюваний Б. Хмельницьким і татарським калга-султаном Крим-Гіреєм.

Козацькі могили XVII ст., село Підкамінь Львівської області

«Сказання про війну козацьку з поляками» канцеляриста генеральної військової канцелярії С. Величка

Молдавський господар В. Лупу

Р. Хмельницька

Т. Хмельницький. Не-
відомий художник.
Близько 1652 р.

Українсько-татарське військо (60 тис. козаків і 30 тис. татар) оволоділо столицею Молдови — містом Ясси. Молдавський господар **Василь Лупу** уклав договір, за яким вступав у союз із Б. Хмельницьким і пообіцяв не допомагати Речі Посполитій. Гарантією цього союзу мав стати шлюб його доньки Розанди й сина гетьмана Тимоша.

Після поразки українського війська в битві під Берестечком В. Лупу розірвав угоду 1650 р. Унаслідок цього в липні-серпні 1652 р., після перемоги в Батозькій битві, Т. Хмельницький на чолі 35-тисячного козацько-татарського війська вирушив до Ясс. Українсько-молдавський союз було поновлено, відбулося вінчання Тимоша і Розанди Лупу.

У квітні 1653 р. В. Лупу внаслідок державного перевороту втратив престол і звернувся по допомогу до Б. Хмельницького. До Молдавії гетьман направив 8-тисячний загін козаків на чолі з Т. Хмельницьким. Після повернення влади В. Лупу підштовхнув Тимоша до походу проти Валахії. Похід завершився поразкою і став приводом до створення антиукраїнської коаліції Речі Посполитої, Валахії і Трансільванії.

У липні 1653 р. В. Лупу знову втратив владу, і до антиукраїнської коаліції приєдналося Молдавське князівство. Останній молдавський похід відбувся в серпні-вересні 1653 р. За наказом гетьмана Тиміш повів 6-тисячний козацький загін на допомогу В. Лупу. Однак похід завершився поразкою. Козаки опинилися

ІЗ ЛИСТА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО ПОЛЬНОГО ГЕТЬМАНА М. КАЛИНОВСЬКОГО

...Не хочу таїти від вашої милості, що зухвалий мій син Тиміш зібрав кілька тисяч війська для того, щоб змусити до шлюбу дочку молдавського господаря. Застерегаю вас, ваша милість, аби ви відступили з військом до польського кордону і звільнили волоське прикордоння, яке займає; син мій за характером запальний і на вашій особі може зробити першу пробу свого воєнного щастя.

? 1. Про що повідомляв польному гетьманові Б. Хмельницький? 2. Чому, на вашу думку, М. Калиновський вважав зміст листа образою його гідності?

Пісня перемоги. Автор Ю. Брант. Літографія. XIX ст.

в облозі в Сучавській фортеці. Тиміш був смертельно поранений і через кілька днів помер. За умовами почесної капітуляції козаки припинили опір, залишили Сучаву й повернулися додому.

4 Батозька битва. Поразка української армії під Берестечком, як вам відомо, спричинила спробу молдавського господаря В. Лупу відмовитися від союзу з Б. Хмельницьким. Гетьман направив свого сина Тимоша з військом, щоб відновити союз. Оскільки це не відповідало інтересам Речі Посполитої, польний гетьман М. Калиновський вирішив перешкодити цьому походу. У районі села Батіг, поблизу Ладижина, на шляху українського війська Калиновський розташував укріплений табір із військами. Б. Хмельницький у доволі іронічній формі запропонував йому не перешкоджати походу.

Запальний за характером, М. Калиновський сприйняв це як виклик. Йому, діячу з великим воєнним досвідом, головний ворог Польщі погрожував юнаком, що був до того ж суперником сина Калиновського в домаганні руки Розанди. М. Калиновський вирішив провчити знахабнілих «хлопів».

У середині травня 1652 р. Б. Хмельницький зі своїм сином Тимошем вирушив із Корсуня в напрямку Батого. Його військо складалося з 15 тис. козаків та 20 тис. татарської кінноти. В армії Калиновського налічувалося 35 тис. осіб, із яких лише 20 тис. були вояками, а решта — слугами.

Уранці 22 травня, прибувши під Батіг та оцінивши ситуацію, Б. Хмельницький з'ясував, що розміри польського табору значно перевищують кількість війська Калиновського. Він наказав атакувати

Молитва в степу (фрагмент). Художник Ю. Брант

табір з усіх боків, оскільки у противника не було можливості захищати весь табір одночасно. Атаки козаків і татар на табір тривали впродовж 22—23 травня й завершилися повним розгромом польської армії. У битві загинуло близько 10 тис. польських вояків і сам М. Калиновський.

Звістка про загибель польської армії під Батогом приголомшила уряд Речі Посполитої. Б. Хмельницький після здобутої перемоги став вимагати від Варшави поновлення Зборівської угоди.

5 Жванецька облога. У 1653 р., відновивши кількісний склад війська після поразки під Батогом, поляки продовжили боротьбу проти Гетьманщини. У лютому на Брацлавщину вторглася 12—14-тисячна польська армія під проводом **Стефана Чарнецького**. Вона спустошувала міста й села, залишаючи за собою згарища і смерть. Ворог дійшов до Умані. Однак тут підрозділи Чарнецького зазнали дошкульної поразки від козацьких загонів І. Богуну й залишили межі Брацлавщини.

У травні 1653 р. Б. Хмельницький із 30 тис. козаків та 12—15 тис. татар вирушив з Умані в новий похід проти поляків. Однак гостра нестача продовольства і фуражу, наростання невдоволення козаків грабунками татар, звістка про провал четвертого молдавського походу спричинили виступ козаків проти гетьмана в червні 1653 р. Як наслідок, уперше за роки війни похід Б. Хмельницького був зрваний.

Тим часом польська армія, очолювана королем Яном Казимиром, просуваючись українськими землями, восени 1653 р. діста-

лися Жванецького замку, що був поряд із Хотиним, і зупинилася там в укріпленому таборі. Її кількість разом зі слугами становила 60 тис. осіб.

11 жовтня після того, як сюди дісталися війська Б. Хмельницького та хана Іслам-Гірея, розпочалися воєнні дії. У підпорядкуванні гетьмана було близько 30—40 тис. козаків, і приблизно такою ж була кількість татарської кінноти. Із середини жовтня розпочалася облога українсько-татарською армією польського табору. На початок грудня в кільці облоги від голоду, холоду і хвороб загинуло близько 10 тис. осіб. Під тиском обставин поляки розпочали переговори про мир.

Посередником у переговорах між козаками й поляками знову виступив кримський хан. 5 грудня 1653 р. під містом Кам'янцем-Подільським хан Іслам-Гірей та король Ян Казимир уклали в усній формі кримсько-польський договір. Його умови передбачали припинення воєнних дій та згоду поляків виплатити кримському хану викуп (так звані «поминки»). Щодо визначення в договорі правового статусу Гетьманщини однозначної інформації немає. В одному джерелі стверджується, що умови Зборівського договору відновлювалися, а в іншому — козаки залишалися лише при своїх давніх (до початку війни) правах і привілеях.

Б. Хмельницький, який не брав участі в укладенні договору, дізнавшись про його зміст, зібрав Старшинську раду. Проінформувавши про Кам'янецьку угоду, гетьман заявив про необхідність повного розриву з Річчю Посполитою.

6 **Внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.** На кінець 1653 р. становище Гетьманщини стало критичним. Цілі райони Правобережжя, де відбувалися воєнні дії, були спустошені. Десятки тисяч людей потрапили в полон до татар, загинули в боях, померли від голоду, епідемій холери й чуми 1650—1653 рр. За період 1648 — кінця 1653 р. кількість населення України зменшилася на 30—40 %. Розгорталося масове переселення українців з охоплених війною територій на Лівобережжя, Слобожанщину, до Московії та Молдови.

Поглиблювався занепад сільського господарства, ремесел, промислів і торгівлі, що унеможливлювало подальше ведення війни. У 1653 р. вперше від початку боротьби Б. Хмельницький не зміг набрати заплановану кількість вояків до своєї армії й зіткнувся з виступами незадоволених козаків. В українському суспільстві натхнення і піднесення перших років війни поступалися місцем зневірі й розчаруванню.

Помітно погіршилося також зовнішньополітичне становище Гетьманщини. Воно ускладнилося через помилки, допущені гетьманом в оцінці співвідношення сил у Південно-Східній Європі. Спроби

Б. Хмельницького встановити династичні зв'язки з Молдавським князівством урешті-решт призвели до появи антиукраїнської коаліції Речі Посполитої, Валахії, Трансильванії та Молдавії.

Уряд Речі Посполитої не вважав війну з Гетьманщиною завершеною й готувався до її продовження. Внутрішньополітичні проблеми робили очевидним той факт, що перемогти в ній Україна зможе лише за допомогою сильних союзників. При цьому турецький султан і московський цар висловлювали принципову згоду надати захист і покровительство Гетьманщині.

Висновки

- Берестецька битва стала гірким, але повчальним уроком для Б. Хмельницького. Вона унаочнила, що польська армія врахувала досвід попередніх поразок і навчилася протистояти козацькій тактиці ведення бою.
- Події від поразки під Берестечком і до відновлення воєнних дій під Білою Церквою продемонстрували велику волю й неабиякі організаторські здібності Б. Хмельницького.
- Блискуча перемога, здобута гетьманом у битві під Батогом, засвідчила, що він урахував досвід Берестецької битви. Сучасники небезпідставно порівнювали перемогу Б. Хмельницького в ній із перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами при Каннах у 216 р. до н. е.
- Завдяки молдавським походам Б. Хмельницький прагнув зміцнити становище своєї держави в тогочасній Європі.
- На кінець 1653 р. в Гетьманщині загострилися кризові явища, спричинені тривалою війною. Вони ставили під сумнів можливість подальшої успішної боротьби з Річчю Посполитою і примушували Б. Хмельницького шукати допомоги в турецького султана або московського царя.

Запитання та завдання

1. Яким був кількісний склад армій супротивників у Берестецькій битві? 2. Хто керував виведенням з оточення з-під Берестечка залишків української армії? 3. Якою була кількість козацького реєстру за Білоцерківською угодою? 4. Скільки походів до Молдавії було здійснено українськими військами? 5. Якими були результати четвертого молдавського походу? 6. Якими були причини Батозької битви? 7. Укладенням якого договору завершилася Жванецька облога? 8. Як змінилася кількість населення українських земель за роки Національно-визвольної війни? 9. Які держави пропонували надати захист Гетьманщині в її війні проти Речі Посполитої?

10. Як відбувалася Берестецька битва? 11. Порівняйте умови Зборівської та Білоцерківської угод. 12. Якими були причини здійснення й основні події молдавських походів? 13. Схарактеризуйте причини й наслідки Батозької битви. 14. Як відбувалися воєнні дії в 1653 р.? 15. Чому внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р. вважають кризовим?

16. Простежте за картою, якими були основні напрямки воєнних походів та де відбувалися битви в 1651—1653 рр. 17. Продовжте складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.», розпочатої за матеріалом § 14.

§ 18. Українська гетьманська держава в системі міжнародних відносин

Пригадайте: 1. Якими були особливості міжнародних відносин у Західній Європі на середину XVII ст.? 2. Схарактеризуйте релігійну ситуацію в тогочасній Європі. 3. Назвіть європейські країни, які належали до католицького і протестантського таборів.

1 Місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи. Події, які з 1648 р. розгорталися на українських землях у складі Речі Посполитої, викликали велику зацікавленість урядів тогочасних країн Західної і Центральної Європи. Проте у Європі, де в рік початку Національно-визвольної війни українського народу завершилася перша загальноєвропейська Тридцятилітня війна, залишався визначальним релігійний чинник. Саме тому ставлення до подій в Україні суттєво різнилося залежно від приналежності держав до католицького або протестантського таборів.

Більшість держав *католицького табору* — Франція, Іспанське королівство, австрійські Габсбурги, Папська держава, князівства Південної Німеччини — одразу зайняли негативну позицію щодо національно-визвольної боротьби українського народу й підтримали свого союзника — Річ Посполиту. Особливо активно висловлювали своє несприйняття подій в Україні представники папського Риму. Так, папський нунцій Іоанн Торрес у 1648—1652 рр., повідомляючи Рим про події в Україні й характеризуючи дії польських військ, писав, що це «наші перемоги» або «наші невдачі», а справу, за яку вів боротьбу на цих землях король Речі Посполитої, вважав справою католицької церкви.

” Нунцій — представник Папи Римського при уряді якої-небудь держави.

Папа Римський Іннокентій X закликав католицькі держави надати допомогу Речі Посполитій у боротьбі з українськими козаками й застерігав польський уряд від найменших поступок козакам. Він надіслав королю й сейму Речі Посполитої такий різкий протест проти укладення Зборівської угоди, що Ян Казимир не наважувався оголосити цей документ сейму. Папа заспокоївся лише тоді, коли польський уряд пояснив йому, що Зборівська угода є вимушеним кроком, і дотримуватися її Річ Посполита не збирається.

Австрійські Габсбурги, ослаблені Тридцятилітньою війною і протистоянням із протестантською Швецією, не мали можливості надати збройну допомогу Речі Посполитій, але дозволили їй набрати вояків-найманців у своїх володіннях.

Серед католицьких держав позитивним було ставлення до подій в Україні Венеціанської республіки, яка вбачала в українському козацтві вагомий й корисний для себе антитурецький силу.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Зберігся лист, написаний представниками англійського уряду Б. Хмельницькому в роки Національно-визвольної війни. Дехто з дослідників вважає, що його автором був О. Кромвель. У ньому гетьман титулувався як «генералісімус війська і стародавньої грецької релігії і церкви, володар усіх запорозьких козаків, страх і знищувач польської шляхти, завойовник фортець, викорінювач римських священиків, переслідувач язичників».

Кромвель висував ідею створення «великої антиримської, антигабсбурзької, антиконтрреформаційної коаліції» європейських країн, до якої, крім Англії, мали увійти Швеція, Московська держава й Гетьманщина.

О. Кромвель

Після укладення Зборівської угоди венеціанці спробували створити антитурецький союз із козаками. Улітку 1650 р. із цією пропозицією до Б. Хмельницького прибуло венеціанське посольство Альберто Віміні. Однак у тогочасній ситуації виступ козаків проти турецького султана був би самогубством, і гетьман відмовився.

Серед держав *протестантського табору* — Швеції, Англії, Голландії та князівств Північної Німеччини — переважало позитивне ставлення до боротьби українців проти Речі Посполитої. Вони були зацікавлені в ослабленні останньої як однієї з найбільших католицьких країн. Швеція внаслідок перемоги в Тридцятилітній війні набула великого впливу на європейську політику. Саме позиція Швеції перешкодила австрійським Габсбургам надати збройну допомогу Речі

Дари в Чигирині,
1649 р.
Художник
Т. Шевченко.
Офорт. XIX ст.

Посполитій. Шведський уряд уважно стежив за подіями в Україні і стягував війська до польського кордону, розраховуючи вторгнутися в ослаблену війною країну. У 1655 р. Швеція розпочала війну з Річчю Посполитою, більшість армії якої була зайнята в Україні.

Скористатися послабленням Речі Посполитої зумів курфюрст Бранденбурзький **Фрідріх-Вільгельм**, який у цей час правив об'єднаною Бранденбурзько-Пруською державою. Пруссія була васалом короля Речі Посполитої. Він відмовився виконувати свої васальні обов'язки, виступати на боці короля у війнах і домогся звільнення Пруссії з-під польської залежності.

Найбільш приязне ставлення серед протестантських держав до подій в Україні спостерігалось в Англії. Лідер Англійської революції **Олівер Кромвель** убачав у визвольній війні «козацького генерала» **Б. Хмельницького** проти католицької Речі Посполитої важливу ділянку загальноєвропейської боротьби з «латинниками» й «папістами».

2 Зовнішня політика Гетьманщини. У роки Національно-визвольної війни **Б. Хмельницький** здійснював активну зовнішньополітичну діяльність — листувався з урядами інших країн, відправляв послів до інших держав, приймав іноземні посольства тощо. Головне завдання зовнішньої політики гетьмана полягало у створенні умов для успішного завершення війни з Річчю Посполитою і зміцненні становища Гетьманщини. При цьому **Б. Хмельницькому** необхідно було враховувати ситуацію навколо українських земель на середину XVII ст. Річ Посполита, Московська держава й Османська імперія не були зацікавлені у виникненні Гетьманщини, вважаючи, що це порушить рівновагу сил між ними, й одночасно мали власні претензії на українські землі.

Зовнішньополітичні зв'язки Гетьманщини за часів **Б. Хмельницького**

У зовнішній політиці Гетьманщини головними були кілька напрямків:

■ *Отримання воєнної допомоги для ведення збройної боротьби з Річчю Посполитою.* Із цією метою в роки війни гетьман уклав угоди про воєнну допомогу з Кримським ханством, Московською державою і Трансільванським князівством.

■ *Ослаблення Речі Посполитої та запобігання її спробам утворити антиукраїнські союзи.* Так, під час зустрічі в Києві наприкінці 1648 р. з єрусалимським патріархом Паїсієм, що прямував до Москви, Б. Хмельницький докладав зусиль для розриву Поляновського миру між Річчю Посполитою й Московською державою 1634 р. Він просив Паїсія і свого спеціального посла, якого відправив із ним до Москви, зробити для цього все можливе. Гетьман пропонував укласти союз проти Польщі шведському уряду й курфюрсту Бранденбурзькому.

■ *Здобуття держави-протектора (захисника) Гетьманщини.* У роки війни Б. Хмельницький вів переговори про можливість прийняття Української гетьманської держави під протекцію турецького султана або московського царя.

■ *Зміцнення становища Гетьманщини як нової незалежної держави.* Для реалізації цієї мети Б. Хмельницький приймав послів, укладав угоди, підтримував дипломатичне листування з іноземними володарями, інформуючи їх про події в Україні. Він домігся від турецького султана укладення угоди, за якою українським купцям дозволялося вільно плавати Чорним морем і на 100 років звільнитися від сплати мита. Сучасники повідомляли, що в гетьманській резиденції в Чигирині одночасно перебували послы: австрійський, два шведські, два трансільванські, турецький, татарський, три з Молдови, три з Волощини, польського короля, польської королеви, литовський і московський. Домогтися визнання іншими державами Гетьманщини і своєї влади Б. Хмельницький хотів шлюбом сина Тимоша з донькою В. Лупу з легітимної молдавської правлячої династії. Тим більше, що друга донька В. Лупу була одружена з литовським князем Радзивілом. Завдяки цьому шлюбові гетьман також розраховував принаймні забезпечити нейтралітет Литви в подальшій боротьбі з Польщею.

3 Відносини між Українською державою й Московією.

Розпочавши війну з Річчю Посполитою, Б. Хмельницький розумів необхідність підтримання добрих відносин із Московською державою. По-перше, виступ московської армії союзницею поляків у їх боротьбі з українцями для останніх мав би катастрофічні наслідки. По-друге, у тогочасному світі визначальне значення мала приналежність до однієї релігії. Українці вважали себе приналежні-

ми, разом із московитами, до одного православного народу, очікували від братів по вірі допомоги у війні проти влади католицької Польщі. Унаслідок цього в українському суспільстві в роки Національно-визвольної війни поширювалися промосковські настрої.

У 1648—1653 рр. гетьман Б. Хмельницький постійно підтримував зв'язки з правлячими колами Московської держави. Одразу після Корсунської битви гетьман звернувся з листом до московського царя Олексія Михайловича, повідомив про перші перемоги козаків і спробував заручитися його підтримкою у війні з поляками. Ситуація була досить складною. Союзниками Б. Хмельницького були кримські татари, які були ворогами Московської держави. Річ Посполиту й Московію поєднував Поляновський мирний договір 1634 р. Уряд останньої не хотів його порушувати.

Після початку повстання на кордоні з Україною зосереджувалися московські війська, які могли в разі прохання польського уряду рушити в наступ проти козаків. Після отримання московським урядом листа Б. Хмельницького запланований похід в Україну було відмінено.

30 грудня 1648 р. гетьман відправив до Москви посольство, очолюване полковником С. Мужилівським, клопотатися про надання воєнної допомоги і прийняття Війська Запорозького у складі Чернігівського, Київського, Брацлавського, Подільського, Волинського воеводств і Мозирського повіту московським царем «під свою руку». Це було перше зафіксоване у виявлених джерелах прохання Хмельницького перейти під протекцію Московської держави. Проте московський уряд через власну неготовність до війни з Польщею відмовився обговорювати питання військової допомоги. Було заявлено, що лише після того, як Хмельницький і козаки самостійно звільняться з-під польської влади, вони можуть, якщо побажають, перейти в підданство до московського царя.

У наступні роки гетьман неодноразово повторював своє бажання прийняти протекцію

Цар Олексій Михайлович

Постанова Земського собору

Московські стрільці

Переяславська рада, 8 січня 1654 р. Художники М. Дерегус, С. Репін, В. Савенков

московського царя, але той не поспішав давати відповідь і уважно спостерігав за ситуацією в Україні. У середині 1650 р. московський уряд звинуватив ослаблену війною з козаками Річ Посполиту в систематичних порушеннях Поляновського договору й розірвав його.

Із серпня 1651 до травня 1653 р. в Москві майже безперервно працювали українські посольства, які за наказом гетьмана вели переговори, вимагаючи згоди на прийняття Гетьманщини під «государеву руку».

У червні 1653 р. Б. Хмельницький попередив московську сторону, що в разі затягування переговорів прийме протекцію турецького султана.

1 жовтня 1653 р. на скликаному в Москві Земському соборі було ухвалено рішення: «Військо Запорозьке з містами і з землями прийняти під государеву високу руку» та про оголошення війни Речі Посполитій. Для реалізації цього рішення до Гетьманщини вирушило спеціальне московське посольство, очолюване боярином Василем Бутурліним.

4 Україно-московський договір 1654 р. Для вирішення питання про прийняття протекції московського царя за розпорядженням Б. Хмельницького 8 січня 1654 р. в Переяславі було скликано військову раду. У ній брали участь старшина і представники всіх полків. Вислухавши промову гетьмана, рада підтримала його позицію прийняти підданство одновірного московського брата.

Гетьман, старшина й московські послы рушили до Успенської соборної церкви Переяслава. Б. Хмельницький планував, що там обидві сторони, за європейською традицією, складуть присягу.

Однак трапилося замішання. Бутурлін заявив, що цар своїм підданим не присягає. Б. Хмельницький уладнав конфлікт, заявивши, що Військо Запорозьке згодне скласти присягу.

Після ради в Переяславі московські послы вирушили до міст і містечок Гетьманщини, де, за їх даними, присягу склали 127 338 осіб. Водночас серед козацької старшини відмовилися присягати Іван Богун, Іван Сірко та деякі інші. Тривалий час не хотіли присягати козаки Запорозької Січі. Незадоволені прийняттям присяги були серед козаків Кропив'янського, Корсунського, Полтавського, Уманського і Брацлавського полків. Із «великою неохотою», безпідставно побоюючись обмеження своїх прав, приймало присягу вище православне духовництво. Відмовлявся присягати київський митрополит Сильвестр Косов.

У лютому 1654 р. до Москви прибули українські послы й подали царю *«Просительні статті про права всього малоросійського народу»*. Узгоджений у ході переговорів варіант угоди був оприлюднений у березні цього року й дістав назву *«Березневих статей»*, оригінал яких до наших днів не зберігся.

Згідно з досягнутими домовленостями, цар обіцяв зберігати й ніколи не порушувати права і привілеї Війська Запорозького, надані польськими королями й великими князями литовськими. Установлювалася 60-тисячна кількість козацького реєстру. Податки мали збирати українські урядники й передавати їх до царської казни. Гетьман і старшина обиралися козаками на раді. Гетьману дозволялося підтримувати відносини з іншими державами лише за умови повідомлення цареві. Відносини з польським королем і турецьким султаном заборонялися без царського дозволу. Залишався давній поділ на стани, кожний із яких зберігав свої права і привілеї. Судитися українське населення мало на основі місцевих законів та звичаїв. Посади в адміністративному апараті заміщувалися представниками місцевого населення. Підтверджувалися права православного духовництва на маєтності, якими вони володіли.

Українська сторона визнавала за царем право тримати в Києві воєводу з військовою залогою й розташувати свої війська на кордоні з Річчю Посполитою. У разі татарських нападів на українські землі передбачалася організація спільних українсько-московських походів. Московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Річчю Посполитою навесні 1654 р.

Історичне значення україно-московської міждержавної угоди 1654 р. полягало в тому, що вона юридично закріпила відокремлення від Речі Посполитої Війська Запорозького та визнання його окремою державою московським царем. Вона відкрила перед Україною можливість за допомогою Московської держави довести війну з Річчю Посполитою до перемоги.

Висновки

- Утворення Української гетьманської держави стало помітною подією міжнародних відносин, що змінило рівновагу сил між державами Центрально-Східної Європи.
- Завдяки гнучкій зовнішній політиці Б. Хмельницького в роки війни Україна змогла утворити і зберегти свою державність.
- Відносини з Московською державою мали важливе значення для Гетьманщини. Допомога московського уряду була необхідна гетьману, щоб довести до перемоги боротьбу за визволення з-під влади Речі Посполитої. Україно-московська міждержавна угода 1654 р. юридично визначила перехід Гетьманщини під протекторат Московської держави.

Запитання та завдання

1. Як ставилися до Гетьманщини країни Європи, приналежні до католицького табору? 2. Яка з країн протестантського табору найбільш приязно ставилася до України? 3. Назвіть держави, із якими підтримувала зовнішньополітичні зв'язки Гетьманщина за часів Б. Хмельницького. 4. Коли відбулася Переяславська рада? 5. Що таке «Березневі статті»?

6. Схарактеризуйте ставлення католицьких держав Європи до Гетьманщини. 7. Наведіть приклади підтримки і приязного ставлення до Гетьманщини протестантських держав. 8. Схарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики Гетьманщини в роки війни. 9. Як розвивалися в роки війни відносини між Гетьманщиною та Московією? 10. Як відбулося оформлення протекторату Московської держави над Гетьманщиною?

11. Складіть розгорнутий план «Українська гетьманська держава в системі міжнародних відносин».

§ 19. Воєнно-політичні події 1654—1657 рр.

Пригадайте: 1. Які перемоги були здобуті українською армією в 1652 р.? 2. Яким було становище Гетьманщини на кінець 1653 р.? 3. Назвіть причини прийняття Гетьманщиною протекторату московського царя.

1 Воєнні дії в 1654—1655 рр. У січні 1654 р., після отримання повідомлень про події в Переяславі, уряд Речі Посполитої став готуватися до нової великої війни. Московська держава розірвала дипломатичні відносини з Річчю Посполитою і вступила у війну з нею на боці Гетьманщини.

У лютому 1654 р. 20-тисячне польське військо вторглося на Поділля і Брацлавщину. Так, місто Немирів було взяте в облогу, але ніхто з жителів у полон не здався, і воно було знищене поляками. Проте, дійшовши до Брацлава й Умані, через опір населення і протидію козацьких військ полковників В. Томиленка та І. Богуна поляки були змушені відступити.

Тим часом головні воєнні дії розгорталися на території Білорусі та Смоленщини. Б. Хмельницький на вимогу царя в травні

1654 р. направив туди 18-тисячне козацьке угруповання, очолюване наказним гетьманом Іваном Золотаренком. Унаслідок успішних воєнних дій на кінець 1654 р. від польсько-литовських військ було звільнено південь Білорусі і всю Смоленщину.

Кримське ханство негативно поставилося до рішень Переяславської ради. Після того як Б. Хмельницький проігнорував вимогу Іслам-Гірея розірвати союз із Московією, татари пішли на союз із поляками. 10 липня 1654 р. між ними було укладено «Вічний договір», що передбачав взаємну допомогу «проти будь-якого ворога».

У жовтні-листопаді 1654 р. 30-тисячне польське військо на чолі з коронним гетьманом Стефаном Потоцьким вторглося на Поділля. Поляки діяли з надзвичайною жорстокістю, знищуючи все населення.

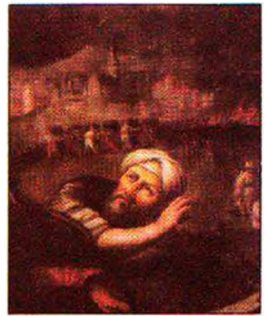
На початку грудня 1654 р. в Україну вторглася і приєдналася до польської армії 20-тисячна татарська орда на чолі з ханом Менглі-Гіреєм. Болісно переживаючи спустошення поляками й татарами Поділля, Б. Хмельницький очікував прибуття московських військ. 13 січня 1655 р. до нього приєдналися 10—12 тис. вояків війська воєводи Василя Шереметьєва. Гетьман поспішив із 40—42-тисячною українсько-московською армією під Умань.

Вирішальна битва відбулася 19—21 січня неподалік від **Охматова**. Під час запеклої битви, що відбувалася посеред поля в лютий мороз, з обох сторін загинуло до 30 тис. осіб. Ніхто з противників не здобув переваги, але одночасно не мав сил продовжувати воєнну кампанію. Наступ польсько-татарського війська вглиб України було зупинено.

Намагаючись зруйнувати кримсько-польський союз, гетьман повідомив турецькому султанові, що згодний прийняти його протекцію. У відповідь Мехмед IV наказав кримському хану утримуватися від нападів на Гетьманщину. Становище Речі Посполитої ускладнилося. Українські війська наказного гетьмана І. Золотаренка захопили Мінськ, а пізніше разом із московськими полками — Вільно і Гродно. Із півночі на Польщу рушив шведський король Карл X Густав, що претендував на польську корону, і швидко здобув Варшаву і Краків.

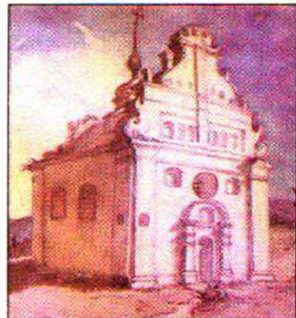

Карл X Густав

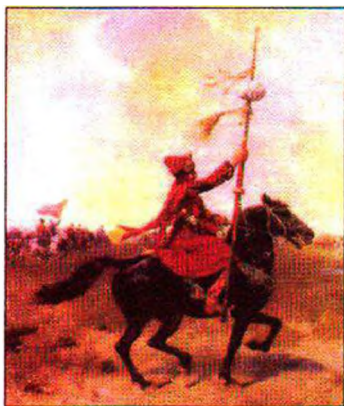

Облога турками
Львова

Іллінська церква
в Суботіві. Художник
Т. Шевченка

Бунчужний.
Художник Ю. Брант

Східний вершник.
Художник А. Орловскі

Вершник.
Художник Ю. Брант

Б. Хмельницький вирішив використати сприятливу для себе ситуацію і звільнити з-під польської влади західноукраїнські землі. 19 вересня українсько-московська армія взяла в облогу Львів. Пізніше вона захопила Ярослав, Люблін, Яворів, Янів та інші міста, вийшовши в окремих місцях до Вісли і за Сян. Однак це не сподобалося шведському королю, який став вимагати від Б. Хмельницького зняти облогу Львова й відступити до Гетьманщини. До того ж гетьман дізнався, що Менглі-Гірей, порушивши заборону турецького султана, разом з ордою вдерся в Україну й просувається до Львова. У цих умовах наприкінці жовтня Б. Хмельницький наказав відступати. Перед цим він зустрівся з послом польського короля й заявив про готовність укласти мир й надати допомогу в боротьбі з ворогами. В обмін на це він пропонував полякам відмовитись від претензій на володіння «усім Руським князівством» та визнати входження до нього західноукраїнських земель, хоча, на думку гетьмана, польська шляхта на це ніколи не погодиться, а козаки не відступлять від цієї умови.

Відступаючи, українсько-московські війська були двічі атаковані татарами, але успішно відбили напад. З огляду на це 12 листопада 1655 р. під Озерною Мехмед-Гірей уклав угоду з Б. Хмельницьким про невтручання Кримського ханства в боротьбу Гетьманщини та Московії з Річчю Посполитою, відновлення україно-татарської дружби та заборону татарам чинити напади на українські й московські землі.

2

Віленське перемир'я. Зміна зовнішньополітичної орієнтації Б. Хмельницького.

Суперечності, що загострювалися між Московською державою і Швецією через Прибалтику, призвели в травні 1656 р. до війни між ними. Вести війну на два фронти для московського уряду було обтяжливо, і він погодився на пропозицію виснаженої війною Речі Посполитою укласти перемир'я. У серпні-жовтні 1656 р. у Вільно відбулися московсько-польські переговори, унаслідок яких було укладено Віленське

перемир'я. За його умовами, воєнні дії між Московською державою й Річчю Посполитою припинялися. Обидві держави домовлялися, що будуть вести спільні воєнні дії проти Швеції і не розпочинати-муть із нею переговорів про мир. Польські послы висунули пропозицію обрати царя Олексія Михайловича на престол Речі Посполитої після смерті Яна Казимира. Територія Гетьманщини визначалася за умовами Білоцерківського договору в межах Київського воєводства. У разі обрання царя королем Речі Посполитої Гетьманщина залишалася в її складі.

Відверте нехтування московською стороною інтересами Гетьманщини обурило гетьмана і старшину. В укладенні Віленського перемир'я вони вбачали порушення «Березневих статей» 1654 р. Б. Хмельницький активізував зусилля з укладення воєнно-політичного союзу зі Швецією та Трансильванією, спрямованого проти Речі Посполитої і Кримського ханства.

У грудні 1656 р. в угорському місті Рандоті було підписано договір про союз між Швецією і Трансильванією. Розподіл території Речі Посполитої за його умовами передбачав перехід західноукраїнських земель до Трансильванії. Рандотський договір засвідчив, що трансильванський князь і шведський король, потребуючи допомоги Гетьманщини, водночас не хотіли її зміцнення за рахунок приєднання Західної України.

3 Дії українського війська в Польщі 1657 р. Наприкінці грудня 1656 р. Б. Хмельницький без відома московського уряду вирішив підтримати вторгнення в Польщу трансильванського князя Дьєрдя II Ракоці. Гетьман вислав йому на допомогу козацьке військо на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем, а згодом ще кілька полків під проводом І. Богуна. Загальна кількість українського війська сягала 18—20 тис. осіб.

Атака кавалерії.

Художник

Ю. Брант

Б. Хмельницький. Ілюстрація до літопису С. Величка. 1720 р.
Невідомий художник

Шабля та булава
Б. Хмельницького

Ікона «Покрова Богородиці» із зображенням
Б. Хмельницького

Швидким маршем пройшовши Галичину, до трансільванського князя під Перемишлем приєдналося козацьке військо. Союзники взяли Краків і рушили на з'єднання з армією шведського короля. Після об'єднання за наполяганням Карла X Густава було вирішено завдати рішучого удару полякам. Союзники перейшли Віслу, захопили Замостя, Люблін і рушили на Варшаву. 9 червня місто було здобуто.

Однак у середині червня становище союзників погіршилося. У Польщі розгортався широкий визвольний рух. Після нападу Данії на Швецію Карл X Густав змушений був залишити Польщу. Польські війська вторглися до Трансильванії, а до Польщі як союзник прибув із великою ордою кримський хан. Охоплений панікою Дьєрдь II Ракоці розпочав переговори з польським командуванням і капітулював.

До козаків Ждановича в цей час прибув московський посланець і попередив, що вони воюють без згоди царя. До того ж серед них поширювалися чутки, що Б. Хмельницький тяжко хворий і доживає останні дні. Жданович, урахувуючи настрої козаків, наказав повертатися додому. Поразка україно-трансільванського походу до Польщі стала важким ударом для хворого гетьмана.

4 Б. Хмельницький — людина, політик і полководець. 27 липня 1657 р. в Чигирині помер Б. Хмельницький. Поховали гетьмана в рідному хуторі Суботові в Іллінській церкві.

Б. Хмельницький безспідставно вважається однією з найвизначніших постатей української історії. Попри всі прорахунки і помилки, допущені гетьманом у ті складні часи, коли йому судилося жити, значення його діяльності важко переоцінити. Він був єдиним у вітчизняній історії загальнонаціональним лідером, який зміг підняти весь народ на боротьбу за незалежність. Життєвий шлях Б. Хмельницького був тісно переплетений із долями багатьох тисяч українців, сповнений блискучими перемогами й гіркими поразками, глибокими роздумами й важкими рішеннями, особистими втратами й здобутками.

Смерть Б. Хмельницького.
Художник Т. Шевченко.
Туш. 1836—1897 рр.

Б. Хмельницький очолив Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст., яка стала кульмінаційною подією історії України XVI—XVII ст. Він виявив себе блискучим полководцем, сформував боєздатну, одну з кращих у тогочасній Європі національну армію.

В умовах розгортання визвольної боротьби Б. Хмельницький висунув програму виборення незалежності козацької України як її кінцевої мети, навколо якої об'єдналися всі патріотичні сили. Наріжні принципи сформульованої гетьманом державної ідеї стали знаменом у визвольних змаганнях українців упродовж наступних століть. Завдяки гнучкій політиці Б. Хмельницького Гетьманщина змогла подолати чимало соціальних заворушень і не загинути у вирі громадянської війни. Однак складна історична ситуація і прорахунки гетьмана перешкодили йому втілити в життя свою програму створення українцями власної держави в етнічних межах їх проживання.

Гетьман організував дипломатичну службу, яка сприяла досягненню визнання Української гетьманської держави урядами інших країн. Сучасники вважали Б. Хмельницького одним із найкращих тогочасних дипломатів. Він уміло керував зовнішньою політикою Гетьманщини, знаходячи союзників для продовження боротьби й нейтралізуючи дії ворогів.

Висновки

- Воєнна кампанія 1654—1655 рр. була дуже важкою для української армії. Її перебіг поглибив переконаність Б. Хмельницького в тому, що жоден із його союзників не бажає зміцнення Української гетьманської держави.
- Укладення польсько-московської Віленської угоди спонукало Б. Хмельницького до спроби змінити спрямування зовнішньої політики Гетьманщини.
- Поразка трансільвансько-українського походу 1657 р. унеможливила здійснення плану гетьмана об'єднати українські землі в межах однієї держави.
- Історичне значення діяльності Б. Хмельницького, попри допущені ним помилки і прорахунки, важко переоцінити.

Зapитання та завдання

1. Яким був результат битви під Охматовим? 2. Що передбачала угода між Б. Хмельницьким і кримським ханом, укладена 12 листопада 1655 р. під Озерною? 3. Якими були умови Віленського перемир'я? 4. Які держави підписали Рандотський договір? 5. Чому А. Жданович вирішив припинити похід до Польщі й повернутися додому? 6. Де було поховано Б. Хмельницького?

7. Схарактеризуйте перебіг воєнних дій у 1654—1655 рр. 8. Чому Б. Хмельницький вважав укладення Віленського перемир'я порушенням Московською державою україно-московської угоди 1654 р.? 9. У чому полягала зміна зовнішньополітичної орієнтації Хмельницького після Віленського перемир'я? 10. Як відбувався похід української армії до Польщі в 1657 р.? 11. Схарактеризуйте історичне значення діяльності Б. Хмельницького.

12. Простежте за картою перебіг воєнних дій у 1654—1657 рр. 13. Закінчіть складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.», розпочатої за матеріалом § 14.

14. Визначте, якими були, на вашу думку, досягнення і прорахунки Б. Хмельницького, здійснені ним у роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Поясніть свою думку.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ»

1. Складіть перелік найважливіших битв Національно-визвольної війни. Порівняйте їх наслідки і значення.
2. Які суспільно-політичні події Національно-визвольної війни ви вважаєте найважливішими? Обґрунтуйте свій вибір.
3. Поясніть значення понять і термінів: «Національно-визвольна війна», «Військо Запорозьке», «Гетьманщина».
4. Який вплив на перебіг війни і розбудову Української козацької держави мала діяльність гетьмана Б. Хмельницького та його сподвижників? Наведіть факти, що підтверджують вашу думку.
5. Виконайте завдання за історичною картою.
  - 1) Які територіальні зміни спричинила Національно-визвольна війна?
  - 2) Які українські землі входили до складу Української козацької держави за Зборівським і Білоцерківським договорами?
  - 3) Покажіть напрямки воєнних походів української армії та місця найважливіших битв на різних етапах війни.
  - 4) Покажіть столицю Української козацької держави та центри полків.
6. Схарактеризуйте зовнішню політику гетьмана Б. Хмельницького в роки Національно-визвольної війни.
7. Проаналізуйте зміни в політичному та соціально-економічному становищі українців, спричинені Національно-визвольною війною.

**ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ «НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА
ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ. ВІДРОДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ»**

1. Яка подія вважається датою початку Національно-визвольної війни?
а) Зруйнування Д. Чаплинським родинного хутора Б. Хмельницького; б) утеча Б. Хмельницького з в'язниці в Чигирині; в) оволодіння Б. Хмельницьким без бою Запорозькою Січчю; г) обрання Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького.
2. Із яким кримським ханом у березні 1648 р. Б. Хмельницький уклав договір про воєнно-політичний союз? а) Хаджі-Гіреєм; б) Девлет-Гіреєм; в) Шагін-Гіреєм; г) Іслам-Гіреєм.
3. Коли відбулася битва під Пилявцями? а) 5—6 травня 1648 р.; б) 16 травня 1648 р.; в) 11—13 вересня 1648 р.; г) 5—6 вересня 1649 р.
4. Яка кількість козацького реєстру встановлювалася за Зборівським договором? а) 20 тис. осіб; б) 40 тис. осіб; в) 60 тис. осіб; г) 70 тис. осіб.
5. Назвіть вищий орган влади в Гетьманщині з виконавчо-розпорядчими функціями. а) Загальна (Генеральна) військова рада; б) Генеральний уряд; в) гетьман; г) Старшинська рада.
6. Територію яких колишніх воеводств охоплювала Українська гетьманська держава за Зборівським договором? а) Київське, Подільське, Брацлавське; б) Київське, Чернігівське, Брацлавське; в) Волинське, Чернігівське, Подільське; г) Руське, Київське, Волинське.
7. Коли відбулася битва під Берестечком? а) 1—10 березня 1650 р.; б) 18—30 червня 1651 р.; в) 22—23 травня 1652 р.; г) 11 жовтня — 5 грудня 1653 р.
8. Під час якого з молдавських походів української армії, здійснених у роки Національно-визвольної війни, загинув Т. Хмельницький? а) Першого; б) другого; в) третього; г) четвертого.
9. Яка з наведених держав католицького табору позитивно ставилася до боротьби українців проти влади Речі Посполитої в роки Національно-визвольної війни? а) Французьке королівство; б) Іспанське королівство; в) Папська держава; г) Венеціанська республіка.
10. Яка кількість козацького реєстру встановлювалася відповідно до україно-московських «Березневих статей» 1654 р.? а) 40 тис. осіб; б) 50 тис. осіб; в) 60 тис. осіб; г) 70 тис. осіб.
11. Із якою державою 10 липня 1654 р. уклав «Вічний договір» кримський хан? а) Московська держава; б) Річ Посполита; в) Гетьманщина; г) Трансільванське князівство.
12. Коли було укладено Віленське перемир'я між Річчю Посполитою і Московською державою? а) 1654 р.; б) 1655 р.; в) 1656 р.; г) 1657 р.

22 січня
1648 р. Початок
Національно-визволь-
ної війни українсько-
го народу середини
XVII ст.

5—6 травня
1648 р. Битва на Жовтих
Водах

16 травня
1648 р. Битва під Корсунем

11—13 вере-
сня 1648 р. Битва під Пилявцями

Червень-сер-
пень 1649 р. Облога Збаража

5—6 серпня
1649 р. Битва під Зборовом

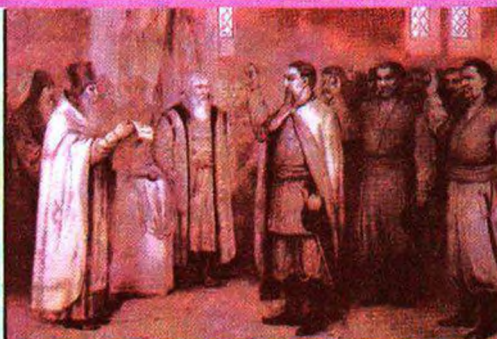
8 серпня
1649 р. Укладання
Зборівського дого-
вору

18—30 чер-
вня 1651 р. Битва під
Берестечком

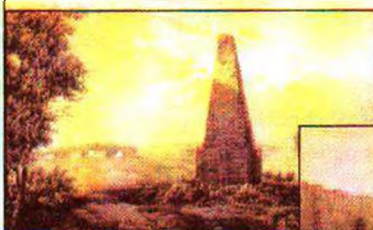
18 вересня
1651 р. Укладання
Білоцерківського
договору

22—23 травня
1652 р. Битва під Батогом

11 жовтня —
5 грудня
1653 р. Жванецька облога

Присяга українського козацтва
на вірність московському цареві

Берестечко

Козацький
хрест

Поляки після поразки під
Корсунем

Жванець

8 січня
1654 р.

Переяславська рада

27 березня
1654 р.

Укладання українсько-московської міждержавної угоди («Березневі статті»)

19—21 січня
1655 р.

Битва під Охматовим

24 жовтня
1656 р.

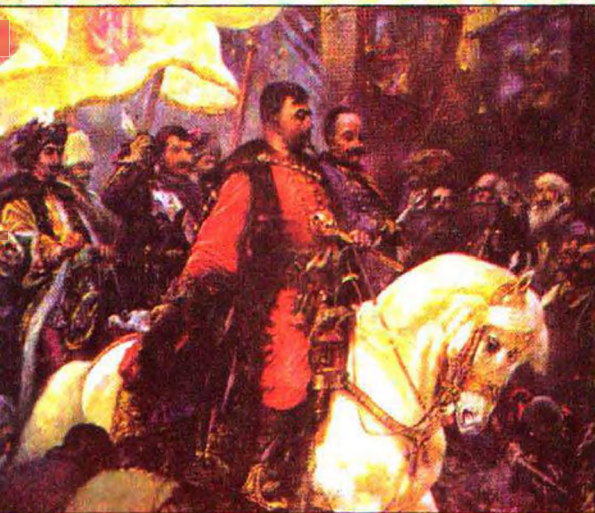
Підписання Московською державою і Річчю Посполитою Віленського перемир'я

27 липня
1657 р.

Смерть Б. Хмельницького

Бій М. Кривоноса з Є. Вишневецьким.
Художник М. Самокиш. 1934 р.

Сторінка листа
Б. Хмельницького до московського царя,
1648 р.

В'їзд Б. Хмельницького в Київ.
Художник М. Самокиш. 1929 р.

Переговори гетьмана
Б. Хмельницького з польським послом

Пам'ятник
Б. Хмельницькому
на честь перемоги під Жовтими
Водами

ТЕМА IV. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 60—80-ТІ РР. XVII СТ.

§ 20. Гетьманство І. Виговського. Розкол козацької України. Андрусівське перемир'я

Пригадайте: 1. У якому становищі перебувала Українська держава на момент смерті гетьмана Б. Хмельницького? 2. Якими були соціальні наслідки Національно-визвольної війни?

Гетьман
І. Виговський

Печатка
І. Виговського

Герб
І. Виговського

1 Обрання гетьманом Івана Виговського. Після смерті Б. Хмельницького в Україні утворилася досить складна політична й соціально-економічна ситуація. Поразка україно-трансільванської воєнної кампанії 1657 р. проти Речі Посполитої негативно вплинула на морально-психологічний стан суспільства. До того ж загострилися московсько-українські відносини через ігнорування царським урядом інтересів України. Тривала війна викликала різке погіршення матеріального становища селянства і козацтва. Чимало козаків, що не отримували платні за службу, зосередилися на Запорозькій Січі, яка перетворилася на осередок можливого соціального вибуху.

У середовищі козацької старшини сформувалися угруповання, що не поділяли принципу спадковості гетьманату й розгорнули боротьбу за владу.

У боротьбі за гетьманську булаву найуспішніше діяв Іван Виговський (1657—1659 рр.). 15 вересня 1657 р. старшинська рада в Чигирині обрала до повноліття Юрія Хмельницького гетьманом І. Виговського, а в жовтні козацька рада в Корсуні обрала його вже повноправним гетьманом без будь-яких обмежень. Як наслідок були перекреслені можливості встановлення в Україні династії Хмельницьких, а на гетьманську посаду міг претендувати будь-хто. Зрештою це призвело до гострої боротьби за гетьманську булаву і нищення здобутої державності.

2 Внутрішня і зовнішня політика І. Виговського. Гадяцький договір. Після обрання гетьманом І. Виговський дотримувався зовнішньополітичного курсу, вибраного Б. Хмельницьким. Він підтримував союзницькі відносини зі Швецією і Трансільванією, Кримським ханством та Московською державою.

Зміст своєї політики щодо останньої І. Виговський сформулював лаконічно: «Нехай Великоросія буде Великоросією, Україна — Україною, ми є військово непереможне». Розривати зв'язки з Московією він не поспішав, але давав зрозуміти, що відтепер він — гетьман України, і всі державні справи розв'язуватимуться тільки з його згоди. Звичайно, таке ставлення і така політика не могли сподобатись Москві.

На час обрання гетьманом І. Виговський уже був досить досвідченим державним діячем. Однак у своїй соціально-економічній політиці він припустився досить серйозних помилок:

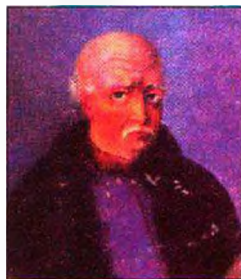
■ гетьман усіляко підтримував козацьку старшину і шляхту, нехтуючи при цьому інтересами простих козаків, селян і міщан;

■ згубним для Української держави стало те, що для боротьби з антигетьманськими виступами І. Виговський почав шукати допомоги Москви, а також скористався допомогою кримського хана.

Прорахунки гетьмана спричинили те, що з жовтня 1657 р. в Україні розпочалися козацькі заворушення, які очолили кошовий отаман запорожців Яків Барабаш та полтавський полковник Мартин Пушкар. Керівники повстанців звернулися по допомогу до московського уряду, який офіційно не втручався в події в Україні, але підтримував відносини з повстанцями і допомагав матеріально.

Для придушення повстання І. Виговський уперше в історії України використав кримських татар і розплатився за їхню допомогу дозволом брати ясир із Полтавщини.

Під час кровопролитних боїв, які точилися в травні-червні 1658 р. між прихильниками і противниками гетьмана, в Україні загинуло близько 50 тис. осіб, серед яких і керівники повстання. Фактично ці події започаткували період громадянської війни. В українській історії його також називають *добою Руїни*.

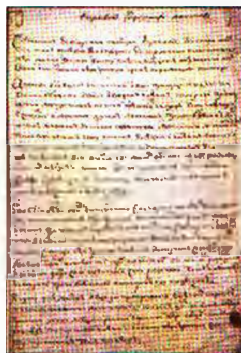

Кошовий отаман
Я. Барабаш

„ Громадянська війна — форма політичної боротьби, що являє собою збройну сутичку між класами, соціальними групами, націями задля досягнення повноти державної влади.

„ Руїна — термін, який позначає процес занепаду й спустошення України під час громадянської війни, гострої боротьби старшини за владу й постійної агресії сусідніх держав. Він тривав від 1658 до 1676 р. (за іншими періодизаціями, від 1657 до 1687 р. або від 1663 до 1687 р.) і призвів до ліквідації козацького устрою та розорення Правобережної України).

Гадяцька угода

ЦІКАВО ЗНАТИ

На думку сучасних українських істориків В. Смолія та В. Степанкова, «Гадяцький договір зводив нанівець суверенітет козацької України й істотно змінював її політичний лад... Унеможливлював досягнення незалежності й соборності (лише частина українських земель входила до князівства), ліквідував соціально-економічні завоювання селян, міщан і нереєстрових козаків, його основні положення запізнилися щонайменше на 100 років». Проте існують й інші думки. Зокрема, історик В. Шевчук вважає, що «саме Гадяцький договір став вищою політичною ідеєю українців, котрі змагалися за свою державність і хотіли відстояти політичну суверенність України».

Подвійна політика Москви остаточно переконала І. Виговського в необхідності докорінно змінити свої зовнішньополітичні орієнтири. Із весни 1658 р. в Межиріччі протягом кількох місяців тривали переговори про умови повернення козацької України до складу Речі Посполитої. За результатами цих переговорів 16 вересня 1658 р. на козацькій раді неподалік від Гадяча було схвалено україно-польську угоду, за якою:

- Україна в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств під назвою Руське князівство входила до складу Речі Посполитої як третя складова федерації — поряд із Польським королівством і Великим князівством Литовським;

- федерація об'єднувалася особою спільного короля, обраного представниками всіх трьох держав;

- на чолі Руського князівства був гетьман, якого затверджував король із чотирьох кандидатів, які були представниками козацької старшини. Гетьман обирався довічно;

- гетьманові заборонялися зовнішньополітичні відносини з іншими державами;

- польські й литовські війська не мали права перебувати в Україні;

- козацький реєстр повинен був становити 30 тис. осіб. Гетьман мав право представляти королю щорічно по 100 козаків із кожного полку для надання їм шляхетської гідності;

- церковна унія мала бути скасована. Водночас п'ять православних ієрархів отримували місце в сенаті;

- дозволялося заснувати в Руському князівстві дві академії й необмежену кількість гімназій, шкіл і друкарень.

Гадяцький договір не було втілено в життя. Хоча польський сейм і ратифікував його (крім пункту про скасування церковної унії), виконувати умови договору поляки не збиралися.

3 Україно-московська війна 1658—1659 рр. Конотопська битва.

Московський уряд підтримав тих, хто протистояв гетьману й восени 1658 р., оголосивши І. Виговського зрадником, розгорнув наступ на Україну. Розпочалася україно-московська війна 1658—1659 рр. Скориставшись існуючими в Україні протиріччями, Москва закликала український народ не підкорятися гетьману. Московська армія на чолі з воєводою Г. Ромодановським «вогнем і мечем» схиляла населення до підданства московському царю. Частина лівобережних козацьких полків перейшла на бік московського царя.

У свою чергу І. Виговський розіслав звернення до європейських дворів, яким сповіщав про розрив із Москвою та його причини.

На початку квітня 1659 р. московське військо на чолі з князем О. Трубецьким підійшло до Конотопа і взяло його в облогу. Місто захищали 4 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом Г. Гуляницьким. Героїчна оборона дала змогу І. Виговському разом із поляками і татарами рушити на допомогу обложеним.

8—9 липня 1659 р. під Конотопом відбулася вирішальна битва, у якій було завдано нищівної поразки 100-тисячній московській армії на чолі з князем О. Трубецьким.

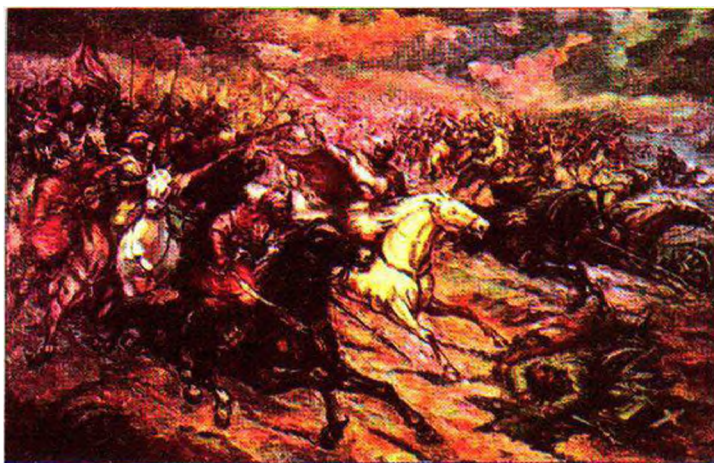
Але внаслідок гострої внутрішньополітичної ситуації скористатися результатами перемоги гетьман не зміг. Рух проти влади І. Виговського охопив Лівобережжя і частково Правобережжя. Його очолили Яків Сомко, Василь Золотаренко, Іван Богун, Іван Сірко, Іван Брюховецький, Тихіш Цицюра. До того ж в Україну знову посунули московські війська. У цей час гетьмана зі своїм військом залишив кримський хан, оскільки вінницький полковник І. Сірко разом із запорожцями здійснив військовий похід на Аккерман. Незадоволена політикою І. Виговського козацька старшина на чолі

ЗІ ЗВЕРНЕННЯ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДВОРІВ І. ВИГОВСЬКОГО

Ми, усе Військо Запорозьке, повідомляємо і перед Господом та всім світом свідчимо цією нашою щирою та відвертою заявою: у нашої війни, розпочатої та проведеної з поляками, не було іншої причини, ані іншого завдання й мети, крім оборони Святої східної Церкви, а також нашої давньої свободи, яку ми палко любили... Через що передусім ми уклали дружбу з татарами та найсвітлішою королевою Швеції Христиною, а тоді з найсвітлішим королем Швеції Карлом Густавом, яким усім ми зберегли вірність постійну. Навіть із поляками ми не наважилися розривати будь-коли угоди, але до всіх нашу вірність, договори та угоди ми зберегли непорушно. Ми прийняли захист великого князя Московії не для чогось іншого, як тільки для того, щоб із Божою поміччю здобути та захищену великим і багаторазовим кровопролиттям нашу свободу зберегти й примножити для себе й для наших нащадків.

Як І. Виговський пояснював початок війни з Московською державою?

Переслідування московської кінноти під час Конотопської битви

з І. Богуном об'єдналася навколо Ю. Хмельницького й висунула його на гетьманство. 21 вересня 1659 р. під містом Германівкою на Київщині відбулася козацька рада, яка обрала новим гетьманом Ю. Хмельницького. І. Виговський урятувався втечею до поляків, але в 1664 р. його звинуватили в змові проти Польщі й розстріляли.

4 Гетьманство Ю. Хмельницького. Поділ українських земель на Лівобережну і Правобережну Україну. Після отримання гетьманської булави Ю. Хмельницький вирішив налагодити мирні відносини з Московською державою. Прихильники Ю. Хмельницького розробили проект майбутнього договору, за яким погоджувалися визнати владу московського царя. Статті передбачали, зокрема, поновлення союзу з Москвою, включення до складу козацької держави Північної Чернігівщини, заборону перебування на її території московських військ і воєвод (за винятком Києва), вільне обрання гетьмана, скасування заборони на проведення самостійної зовнішньої політики тощо.

Однак під час переговорів у Переяславі московські воєводи відхилили український проект і нав'язали ухвалення нового договору, що дістав назву **Переяславські статті 1659 р.**

Його основні положення були такими:

- старшина без дозволу царя не мала права переобирати гетьмана;
- гетьман утрачав право самостійно призначати, звільняти чи засуджувати до страти старшину й полковників;
- московське військо, окрім Києва, розміщувалося ще в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані;
- Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріарху (цю статтю пізніше було скасовано);

■ українському уряду заборонялося підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами й організовувати військові походи без дозволу Москви.

Переяславські статті викликали глибоке обурення в більшості козаків та інших верств суспільства.

Тим часом Річ Посполита та Московська держава готувалися до нової війни, щоб остаточно завершити боротьбу за українські землі. У війсьній кампанії 1660 р., яка дістала назву Чуднівська (вирішальна битва відбулася в районі Чуднова), на Правобережній Україні польсько-татарська армія завдала поразки московсько-українській. Політичним наслідком цього став перехід Ю. Хмельницького на бік поляків і підписання ним Слободищенського трактату 1660 р. Його було укладено на основі Гадяцької угоди, але з деякими змінами:

- вилучено статтю про Руське князівство;
- гетьман був зобов'язаний надавати військову допомогу Речі Посполитій у її війнах з іншими державами;
- підтверджувалася заборона гетьману вести самостійну зовнішню політику;
- польській шляхті й магнатам поверталися всі маєтності на українських землях.

Укладення Слободищенського трактату спричинило політичний розкол українського суспільства. Якщо на Правобережжі козацька рада, що відбулась восени 1660 р. в Корсуні, схвалила його умови, то козаки деяких лівобережних полків відмовилися їх підтримати й обрали своїм наказним гетьманом переяславського полковника Я. Сомка. Ю. Хмельницький за допомогою татар спробував відновити свою владу на Лівобережжі й усунути від влади Я. Сомка. Проте це лише погіршило ситуацію: у травні 1661 р. майже все Лівобережжя визнало владу Москви. Наприкінці 1662 р., зневірившись у власних можливостях об'єднати всю Україну, Ю. Хмельницький зрікся гетьманства й постригся в ченці під ім'ям Гедеона.

У цей час остаточно склався поділ території України на Правобережну, яка визнавала польську владу, і Лівобережжя, підвладне Московській державі. В обох частинах Української держави в 1663 р. було встановлено окремі гетьманати: на Правобережжі в січні 1663 р. козацька рада в Чигирині обрала гетьманом Павла Тетерю (1663—1665 рр.), на Лівобережжі після короткого гетьмування Я. Сомка (1662 р.), якого не визнала Москва, 27 червня 1663 р. на Чорній раді в околицях міста Ніжина обрали гетьманом Івана Брюховецького (1663—1668 рр.).

Гетьман
Ю. Хмельницький

Бій на Чорній раді

Отже, козацька держава розпалася на дві частини з протилежною політичною орієнтацією, що боролися між собою: одна — на боці Польщі, інша — на боці Москви. Українська державність опинилася в стані глибокої кризи. Незабаром цей розподіл був закріплений.

5 Спроба П. Тетері об'єднати Правобережну і Лівобережну Гетьманщину. Андрусівське перемир'я 1667 р. Отримавши гетьманську булаву, П. Тетеря спробував об'єднати Правобережну і Лівобережну Гетьманщину. Він намагався схилити на свій бік Я. Сомка та інших лівобережних старшин. Але останні не бажали ділитися владою.

У жовтні 1663 р. на територію Лівобережної України вторглося польське військо на чолі з королем Яном Казимиром, татари і правобережні козацькі полки на чолі з П. Тетерею. Похід Лівобережжям тривав до березня 1664 р. і зазнав цілковитої поразки.

Повернувшись із невдалого походу, польська шляхта почала відновлювати на Правобережжі шляхетські порядки. У відповідь спалахнуло антипольське повстання, до якого доклав руку і І. Виговський, що намагався усунути П. Тетерю від влади. Повстанців очолили кошовий отаман І. Сірко, полковники Василь Верениця, Василь Дерик, Остап Гоголь, Василь Дрозденко, козак Сулима. Жорстоке протистояння тривало до червня 1665 р., коли П. Тетеря втік до Польщі. На звільненому повстанням Правобережжі гетьманом було обрано Петра Дорошенка (1665—1676 рр.). Він зумів приборкати анархію, що панувала на Правобережжі, відновити діяльність органів влади і зміцнити свою владу. Своїм першочерговим завданням П. Дорошенко вважав об'єднання двох частин України.

Обрання гетьманом Лівобережжя кошового отамана Запорозької Січі І. Брюховецького відбулося перш за все завдяки московській підтримці. Новообраний гетьман неодноразово висловлювався за ліквідацію гетьманату в Україні й перетворення її на князівство, очолюване московським царевичем Федором.

Новий гетьман у листопаді 1663 р. підписав із представниками царського уряду **Батуринські статті**. Окрім підтвердження договорів із Московською державою Богдана та Юрія Хмельницьких, він містив п'ять нових пунктів, а саме:

- гетьманський уряд зобов'язувався безоплатно забезпечувати продуктами харчування московські гарнізони, розташовані в Україні;

- установлювалася заборона для українських купців у Московській державі продавати вино і тютюн, оскільки це завдавало збитків царській монополії на продаж цих товарів;

- гетьманський уряд зобов'язувався здійснювати заходи зі схоплення й повернення російських утікачів (їх переховування мало каратися смертю);

- заборонявся продаж хліба на Правобережну Україну й кримським татарам;

- необхідно було скласти перелік усіх козаків, міщан й поселян, а також указати розміри їх земельних володінь.

У вересні 1665 р. І. Брюховецький першим з українських гетьманів здійснив візит до Москви, де підписав нові статті, що значно посилювали залежність козацької України від царського уряду.

Згідно з Московськими статтями:

- українські землі й міста проголошувалися володіннями московського царя, а з їх населення (крім козаків) стягувалися до царської казни податки;

- вибори гетьмана відбувалися у присутності московських представників, а гетьманські клейноди новообраний гетьман отримував від царя;

- дипломатичні відносини гетьмана з іншими державами заборонялися;

- Київську митрополію мав очолити московський ставленик;

- гетьман позбавлявся права надавати українським містам самоврядування, відтепер це здійснювалося виключно царем;

- збільшувалася кількість московських гарнізонів, вони розміщувалися в усіх основних містах, а повноваження російських воєвод суттєво збільшувалися (збирання податей із некозацького населення, хліба на утримання гарнізонів, податків із купців, грошових зборів із винних, оренд тощо).

Гетьман П. Тетеря

Гетьман І. Брюховецький

Герб І. Брюховецького

Д. Балабан

Сторінка з Анд-
русівського догово-
ру між Московією
і Річчю Посполитою

Сам І. Брюховецький за виявлену поступливість отримав від московського царя титул боярина та великі маєтки.

У цей час продовжувалася війна між Московською державою і Річчю Посполитою. Виснаживши матеріальні й людські ресурси, обидві держави схилялися до примирення. Довідавшись про початок переговорів, П. Дорошенко зрозумів, що розраховувати на допомогу Польщі в боротьбі проти Москви не варто, і за допомогою татар розгромив під Браїловим польське військо (19 грудня 1666 р.), тим самим не давши йому розміститися на Правобережжі.

Тим часом у результаті тривалих переговорів 30 січня 1667 р. в селі Андрусово, під Смоленськом, між Московією та Річчю Посполитою було укладено угоду про перемир'я на 13,5 року (Андрусівське перемир'я). На під-

писання до Андрусова не запросили ні лівобережного гетьмана І. Брюховецького, ні правобережного гетьмана П. Дорошенка, що в котре засвідчувало ставлення Москви і Варшави до України. Згідно з умовами перемир'я закріплювався поділ України: Правобережна Україна (без Києва) відійшла до Польщі, а Лівобережжя та тимчасово Київ (на 2 роки) залишилися за Росією. Запорожжя мало визнавати владу обох держав.

Висновки

- У період гетьманства І. Виговського через внутрішні й зовнішні чинники в Україні спалахнула громадянська війна.
- Укладений із поляками Гадяцький договір не знайшов підтримки в більшій частини населення, що стало головною причиною втрати І. Виговським гетьманської булави. Не врятувала авторитет гетьмана й перемога під Конотопом над московськими військами.
- Обрання гетьманом політично несамотійного Ю. Хмельницького не могло врятувати Україну від громадянської війни. Політичні хитання від Московії до Польщі зрештою призвели до усунення його від влади, а наступна боротьба за гетьманську булаву розколола Гетьманщину на Правобережну і Лівобережну.
- Річ Посполита та Московська держава, уклавши між собою Андрусівське перемир'я, юридично оформили поділ України. Андрусівське перемир'я завдало тяжкого удару по Українській державі. Воно стало гальмом на шляху політичного об'єднання Правобережжя і Лівобережжя та прирікало козацьку Україну на політичний занепад.

Запитання та завдання

1. У результаті яких подій І. Виговський став гетьманом? **2.** Хто очолював антигетьманське повстання, яке було жорстоко придушено І. Виговським за допомогою татар? **3.** Із якою державою І. Виговський підписав Гадяцький договір? **4.** Де відбулася вирішальна битва українсько-московської війни 1658—1659 рр.? **5.** Які договори і з якими державами були підписані за гетьманства Ю. Хмельницького? **6.** Коли стався поділ Української держави на Правобережну і Лівобережну Гетьманщини і як це було закріплено?

7. Які прорахунки політики І. Виговського призвели до загострення соціально-політичного становища в Україні восени 1657 — узимку 1658 рр.? **8.** Схарактеризуйте зміст Гадяцького договору. У чому була відмінність цього документа від Зборівського договору 1649 р. і «Березневих статей» 1654 р.? Умови договорів із якими державами були більш сприятливими для України: із Московською державою чи Річчю Посполитою? Свою думку обґрунтуйте. **9.** Поясніть, у чому полягає недалекозорість політики Ю. Хмельницького. **10.** Чому похід польського короля Яна Казимира на Лівобережжя в 1663 р. зазнав поразки? **11.** Із якою метою Московська держава щоразу з новим гетьманом укладала новий договір? **12.** Чому Андрусівське перемир'я завдало тяжкого удару по Українській державі?

13. Простежте за картою перебіг воєнних дій українсько-московської війни 1658—1659 рр. **14.** Складіть порівняльну таблицю «Договори, укладені Українською державою із сусідніми державами» (питання для порівняння виберіть самостійно).

15. Серед істориків існують різні думки щодо того, який рік слід вважати роком розколу Української держави на Лівобережну і Правобережну Гетьманщини: 1660, 1663 чи 1667. Яка ваша думка з цього приводу?

§ 21. Правобережна та Лівобережна Гетьманщини

Пригадайте: **1.** Коли і в результаті яких подій відбувся розкол України на Лівобережну й Правобережну? **2.** Які держави прагнули оволодіти українськими землями?

Гетьман П. Дорошенко. Возз'єднання України. Становище, що склалося після укладення Андрусівського перемир'я, вимагало від українства згуртованості у відстоюванні власних інтересів. Для проведення такої лінії потрібна була сильна особистість. Такою особистістю став гетьман П. Дорошенко.

Для проведення об'єднавчої політики П. Дорошенко, як колись Б. Хмельницький, вирішив спертися на Кримське ханство. Спочатку П. Дорошенко намагався підкорити західноукраїнські землі: Волинь, Західне Поділля, Галичину, що створило б базу для подальшої боротьби. Проте його Західний похід (вересень-жовтень 1667 р.) разом із татарами виявився невдалим. Татари не пропускали нагоди брати

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Серед провідників козацької держави часів Руїни постать гетьмана П. Дорошенка є найяскравішою. Його навіть називали «Сонцем Руїни». П. Дорошенко народився в 1627 р. в Чигирині в козацькій родині. Його дід М. Дорошенко був гетьманом Війська Запорозького, а батько — полковником за часів Б. Хмельницького.

М. Дорошенко в 1628 р. під час одного зі своїх походів на Крим і Чорне море потрапив у пастку і був важко поранений у бою. Згідно з легендою, татари настромили голову вбитого гетьмана на спис і виставили на кілька місяців на воротах міста Кафи (сучасна Феодосія).

П. Дорошенко здобув гарну освіту, добре знав латинську й польську мови. Героїчна смерть діда була для нього блискучим прикладом беззастережної відданості своєму народові. У неповних 30 років він став полковником Прилуцького полку, потім Черкаського і Чигиринського полків у війську Б. Хмельницького.

Деякий час він співпрацював із гетьманом І. Виговським, а потім із Ю. Хмельницьким. Перебуваючи в Чигирині, він мав нагоду відчувати державні проблеми і виробити власний погляд на становище в Україні, а ставши гетьманом, отримав нагоду втілити своє бачення в життя.

Спочатку П. Дорошенко підпорядкував своїй владі все Правобережжя і за допомогою суворих заходів навів там лад: відбудовувалися міста, відновлювалося господарство й органи влади. Було створено 20-тисячне військо сердуків. Але для здійснення далекоглядних планів ресурсів Правобережжя було недостатньо.

Ясир і грабувати, що навіть викликало опір у населення. Цим скористався польський коронний гетьман Ян Собеський, який уміло налагодив оборону. Але остаточно зірвав план П. Дорошенка похід харківського полку І. Сірка із запорожцями на Крим. У вирішальний момент (Ян Собеський перебував в облозі українсько-татарського війська в укріпленому таборі біля Підгайців) татари уклали мир із поляками і повернулися до Криму. П. Дорошенко був змушений укласти з поляками Підгаєцький договір (1667 р.), згідно з яким визнавав підданство короля і дозволив польській шляхті повернутися до своїх маєтків.

Гетьман звернувся з пропозицією до московського царя прийняти його протекцію за умови возз'єднання козацької України. Для Москви це б означало розрив Андрусівської угоди, а на це вона не бажала йти через внутрішні проблеми (вирувало могутнє повстання під проводом С. Разіна (1667—1671 рр.)).

У той же час на Лівобережжі спалахнуло антимосковське повстання. У лютому 1668 р. І. Брюховецький, розчарований царським підданством, прагнучи втримати владу, оголосив про розрив із Москвою і підняв повстання. Невдовзі з більшої частини Лівобережної України було вигнано царських воевод. Спалахнуло повстання і на Слобожанщині, очолюване І. Сірком.

Цими обставинами вирішив скористатися П. Дорошенко. Заручившись підтримкою лівобережної старшини і Кримського ханства, у червні 1668 р. він вступив на Лівобережжя. Козаки лівобережних полків убили І. Брюховецького і приєдналися до П. Дорошенка. На загальній козацькій раді П. Дорошенка обрали гетьманом усієї козацької України. Сподвижник гетьмана київський митрополит Й. Тукальський наказав поминати в церквах Лівобережжя не царя, а «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра». Це був беззаперечний успіх гетьмана, але такий розвиток подій не влаштував сусідні держави.

Тим часом польські підрозділи вдерлися на Брацлавщину. Для організації опору Польщі П. Дорошенко був змушений повернутися на Правобережжя, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного. Відбивши наступ поляків, П. Дорошенко опинився перед загрозою нової міжусобиці. Запорозжя, яке підтримало Кримське ханство, проголосило гетьманом запорозького писаря Петра Суховія (1668—1669 рр.).

П. Суховій здобув підтримку Криму, склавши з ним угоду, яка визнавала зверхність кримського хана над Україною. Два запеклі вороги, Крим і Запорозжя, об'єдналися, переслідуючи кожний свою мету. Крим був обтяжений залежністю від Стамбула і прагнув знайти собі союзника, Запорозжя намагалося зберегти свою самостійність і вважало, що саме Січ має відігравати провідну роль в Україні.

Гетьман П. Дорошенко

Ян Собеський, гетьман, а від 1674 р. — король Речі Посполитої

” Сердюки — найманці, яких набирали гетьмани, переважно з волохів.

2 Міжусобна боротьба. Прийняття турецького протекторату (1668—1669 рр.). Намагаючись уникнути міжусобиці та війни з Кримом, П. Дорошенко направив посольство до Стамбула з пропозиціями, на яких Україна погоджувалась прийняти турецький протекторат. Умови були такими: у межах держави мають перебувати всі українські землі від річки Вісли й міст Перемишль і Самбір на заході до Севська й Путивля на сході; населення звільнялося від сплати податків і данини; православна церква мала отримати автономію; туркам і татарам заборонялося в межах України руйнувати

Яничари в парадних
одностроях

поселення, брати ясир, зводити мечеті тощо. Більшість цих умов турецький султан Мехмед IV прийняв.

Тим часом на Лівобережжя рушило московське військо на чолі з Г. Ромодановським. Д. Многогрішний не витримав наступу й під тиском частини старшини та духівництва перейшов на бік Москви, склавши присягу царю. У грудні 1668 р. на старшинській раді Чернігівського, Ніжинського і Стародубського полків він був проголошений гетьманом.

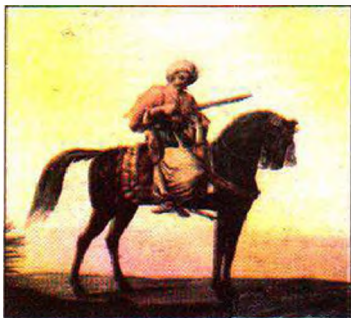
Цим скористався П. Суховій, який узяв під контроль південь Лівобережжя. Спалахнули бойові дії. Д. Многогрішний із московськими військами витіснив загони П. Суховія і татар, що його підтримували, на Правобережжя.

Протекторат — форма залежності однієї держави від іншої, більш сильної. Держава, що перебуває під протекторатом, користується певною автономією у внутрішніх справах, тоді як питання зовнішньої політики, а також найважливіші питання внутрішньої політики підлягають контролю з боку сильнішої сторони.

Під час обрання Д. Многогрішного гетьманом на загальній козацькій раді в березні 1669 р. в Глухові були ухвалені нові договірні статті з Московією. Підписуючи Глухівські статті, царський уряд, наляканий розмахом антимосковських настроїв, пішов на деякі поступки. Зокрема, російські воеводи мали перебувати лише в п'яти містах (Київ, Переяслав,

Ніжин, Чернігів, Остер), а їхні функції обмежувалися лише військовими справами. Право збирати податки з місцевого населення переходило до гетьманських урядників. Гетьману, як і раніше, заборонялося мати зовнішньополітичні відносини, але його представникам дозволялося бути присутніми на посольських з'їздах, де розв'язувалися питання, пов'язані з козацькою Україною.

Турецький вершник

Гетьман отримав право на створення найманого кінного війська «компанійців» кількістю 1 тис. осіб. На них покладалися функції підтримання порядку. Окрема стаття передбачала повернення в Україну гармат, дзвонів, срібних речей і книг, захоплених воїнами Г. Ромодановського. Перехід селян у козаки обмежувався. Українцям заборонялося торгувати тютюном і горілкою в московських містах.

Гетьман переніс свою резиденцію (столицю) із Гадяча до Батурина. Для охорони взяв ще тисячу московських стрільців. Від того часу московські війська завжди були прикомандировані до резиденції лівобережного гетьмана.

На той час повернулося посольство зі Стамбула. У третій декаді березня 1669 р. П. Дорошенко провів у Корсуні розширену старшинську раду, у роботі якої взяли участь представники Лівобережжя та Запорозжя. Вона ухвалила протекторат Туреччини (без складення присяги султану) й підтвердила довічне право гетьманства П. Дорошенка по обидва боки Дніпра. Проти такого рішення виступили запорожці, частина городового козацтва, селяни та міщани, у свідомості яких Туреччина залишалася запеклим ворогом.

У травні запорожці знову проголосили П. Суховія гетьманом, на бік якого перейшли козаки Корсунського та Уманського полків. Розгорілися запеклі бої, у яких П. Суховій зазнав поразки. У серпні частина козаків проголосила гетьманом уманського полковника М. Ханенка (1699—1670 рр.), якого підтримала Польща, і збройне протистояння продовжилося. П. Суховій став при ньому писарем.

У вересні 1670 р. М. Ханенко підписав **Острозькі статті**, за якими козаки поверталися в підданство до польського короля і відмовлялися від будь-яких відносин з іншими державами. Натомість вони зберігали давні вольності, проголошувалися «безпека, вольності і повага на вічні часи» до православного духівництва.

Турецький султан
Мехмед IV

Гетьман Д. Многогрішний

3 **Змова проти Д. Многогрішного. Конотопські статті 1672 р.** Невдовзі після підписання Глухівських статей лівобережний гетьман Д. Многогрішний почав проводити курс на відновлення прав козацької України часів Б. Хмельницького й припинив узгоджувати свою політику з Москвою. Він відновив зв'язки з П. Дорошенком і почав надавати йому військову допомогу, позбавив посад багатьох промосковськи налаштованих старшин. У 1672 р. саме ці

Гетьман М. Ханенко

Фортеця в Кам'янці-Подільському. Сучасний вигляд

старшини сфабрикували справу про «зраду» гетьмана, змовившись із московськими стрільцями, заарештували Д. Многогрішного та його соратників і відправили до Москви. Після катувань Д. Многогрішного присудили до страти, яку в останню хвилину замінили на заслання до Сибіру.

Новим гетьманом Лівобережжя було обрано лояльно налаштованого до Москви Івана Самойловича (1672—1687 рр.). Під час його обрання було ухвалено Конотопські статті, які в основному повторювали Глухівські статті 1669 р., але містили й нові обмеження влади гетьмана:

- гетьман не мав права звільняти з посад і судити старшину без ради з усією старшиною;

- гетьману заборонялося без царського указу і згоди Старшинської ради писати до іноземних государів і особливо до гетьмана П. Дорошенка;

- положення про необхідність присутності представників гетьмана на з'їзді послів при обговоренні справ, що стосувалися України, були вилучені.

4 Боротьба за Правобережжя. Наприкінці 60-х рр. XVII ст. ситуація на Правобережжі була вкрай складною. До міжусобної боротьби додалося військоve суперництво за цей регіон Польщі, Московської держави і Туреччини.

Польський уряд, який визнав правобережним гетьманом М. Ханенка, влітку 1671 р. розпочав військові дії проти П. Дорошенка. Восени коронний гетьман Ян Собеський захопив Брацлавщину. У 1672 р. на боці П. Дорошенка виступила Туреччина. Вона вимагала від Польщі передати їй Східне Поділля.

Найстрашнішим було те, що українці брали участь у цьому протистоянні з обох боків, продовжуючи нищити один одного у братовбивчій війні.

У липні 1672 р. турецьке військо на чолі із султаном розташувалося під Хотиним. Тим часом Дорошенко вів успішні дії проти Ханенка і поляків на Брацлавщині. Невдовзі він з'єднався із силами турків. Об'єднане військо взяло в облогу Кам'янець-Подільський і незабаром його здобуло. Далі воно рушило на Львів.

Завдані поразки змусили поляків у жовтні 1672 р. підписати з Туреччиною **Буцацький мирний договір**, за яким Річ Посполита визнавала існування Української козацької держави під протекторатом турецького султана в межах Брацлавщини і Південної Київщини. Східне Поділля переходило під владу Туреччини, а решта Правобережжя залишалася під владою поляків. Польща зобов'язувалася сплачувати данину. Буцацький мир засвідчив помилковість політики П. Дорошенка, який у боротьбі за об'єднання України сподівався на допомогу Туреччини.

Польський сейм відмовився схвалити Буцацький мир, і війна продовжилася. Восени 1673 р. польське військо на чолі з Яном Собеським розгромило турецьку армію під Хотиним. Проте Ян Собеський, який був проголошений королем Речі Посполитої, вирішення долі українських земель відклав на потім і зосередився на європейських справах. У 1676 р. був укладений **Журавненський мирний договір**, за яким Польща визнавала за Туреччиною Поділля, а за гетьманом П. Дорошенком — більшу частину Правобережжя, крім Білоцерківського і Паволоцького полків. Крім того, скасовувалася щорічна данина Туреччині. Однак і цей договір не був схвалений сеймом, що згодом призвело до відновлення бойових дій.

Московська держава сприйняла Буцацький договір як зречення Речі Посполитої від Правобережної України й наприкінці 1673 р. розпочала воєнні дії проти П. Дорошенка. До початку березня 1674 р.

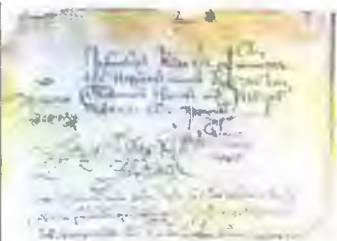
Турецьке військо
в поході

Гетьман І. Самойлович

Герб гетьмана
І. СамойловичаПрисяга гетьмана
І. Самойловича

70-тисячне московсько-українське військо оволоділо основними містами Правобережної України. На старшинській раді в Переяславі 17 березня 1674 р. І. Самойловича проголосили гетьманом «обох боків Дніпра». Однак об'єднання України під однією булавою було нетривалим. Турки й татари, які прийшли на допомогу П. Дорошенку, змусили московсько-українське військо відступити на Лівобережжя. Турецькі загони руйнували церкви, вимагали сплати данини, грабували й захоплювали в полон населення. До того ж Брацлавщину знову захопили поляки. П. Дорошенко опинився в скрутному становищі. Його влада поширювалася лише на Чигирин та його околиці. Бачачи, як усе руйнується, П. Дорошенко вирішив відмовитися від турецького протекторату й визнати владу московського царя. Він присягнув цареві перед кошовим отаманом І. Сірком, а той доповів про це І. Самойловичу. Оскільки Запорозжя не визнавало законності гетьманства І. Самойловича, з'явилася надія навесні 1676 р. скликати Генеральну раду для обрання гетьмана всієї України. Але московський уряд не визнав цей акт присяги й вимагав повторної присяги. У вересні 1676 р., коли московська армія оточила Чигирин, П. Дорошенко, щоб уникнути кровопролиття, поклав перед брамою булаву і склав присягу царю.

Зі зреченням гетьмана П. Дорошенка, на думку істориків В. Смолія і В. Степанкова, завершився останній етап Української національної революції (1648—1676 рр.).

5 Гетьманство І. Самойловича. Гетьманування І. Самойловича тривало 15 років. Він намагався возз'єднати козацьку Україну силою, спираючись на російські війська. Щоб виснажити своїх противників, він руйнував правобережні міста і села, а їхнє населення примушував переселятися на лівий берег Дніпра («Великий згін» 1678—1679 рр.). Проте приєднати Правобережжя І. Самойлович так і не зміг, оскільки в боротьбі за нього стикалися інтереси Речі Посполитої, Московської держави й Османської імперії.

Рішучими заходами гетьман протидіяв спробам Запорозької Січі відігравати роль самостійної політичної сили. Гетьман, по суті, поклав край скликанню загальних козацьких рад і називав себе «верховним володарем і господарем вітчизни».

Прагнення І. Самойловича одноосібної влади, тяжіння до запровадження монархічної форми правління в Україні непокоїло царський уряд. До того ж серед лівобережної старшини було чимало незадоволених жадобою і здирицтвом гетьмана. Саме за доносом старшини, що І. Самойлович збирається зрадити царя, його й було усунуто з посади. Новим гетьманом став Іван Мазепа (1687—1709 рр.).

6 Повернення до влади Ю. Хмельницького. Чигиринські походи турецької армії (1677—1678 рр.). Бахчисарайський мир 1681 р.

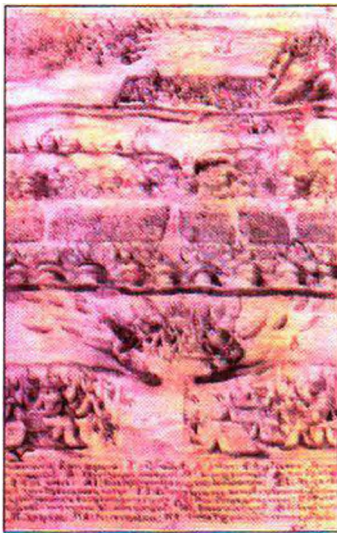
Після зречення П. Дорошенком гетьманства турецький уряд спробував утримати під своїм протекторатом Правобережжя за допомогою Ю. Хмельницького. У 1677 р. султан Магомет IV вручив йому булаву з гучним титулом «князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького».

Навесні 1677 р. разом із турецькою армією Ю. Хмельницький з'явився в Україні. Проте місцеве населення з недовірою поставилося до його закликів підкоритися туркам і не виявило готовності йти за новим гетьманом.

На початку серпня 1677 р. 100-тисячна турецько-татарська армія разом із загоном прибічників Ю. Хмельницького підійшла до Чигирини і взяла його в облогу. Спроби Ю. Хмельницького схилити козаків на свій бік були марними. Турки спрямували основний удар на місто, але козаки його відбили. Після того як на допомогу гарнізону міста прибуло 57-тисячне московсько-українське військо, очолюване Ромодановським та Самойловичем, турки змушені були зняти облогу й відійти.

У липні 1678 р. 200-тисячна турецько-татарська армія знову вторглася в Україну і вдруге спробувала захопити Чигирин. На допомогу обложеним прибули 70-тисячне російське і 50-тисячне козацьке війська, які так і не вступили в бій. Зрештою турки за допомогою підкопів підірвали вал й увірвалися в нижнє місто. Козаки відступили до фортеці. Московське військо відмовилось прийти на допомогу. Ромодановський мав таємний наказ царя здати місто, але все зробити так, ніби турки його захопили. Цар уважав, що, пожертвувавши туркам Чигирин, він утримає за собою Лівобережжя.

Турки вщент зруйнували місто. Це був крок відчаю. Знекровлені тривалою облогою, вони вже не змогли продовжити наступ і повернулися до Молдавії. Другий Чигиринський похід, як і Перший, завершився невдачею. Захопити все Правобережжя турки не змогли. Водночас для українців знищення козацької столиці стало болючою втратою.

Оборона Чигирина,
1677 р.

Після розорення Чигириня правителем Правобережжя турки залишили Ю. Хмельницького. Резиденцією він обрав місто Немирів. Контроль над ним здійснював турецький паша з *Кам'янця-Подільського*. Проте його влада була недовгою. За однією з версій, турки його заарештували, задушили і скинули з мурів Кам'янця-Подільського в річку Смотрич.

У наступні роки протистояння між Московською державою і Туреччиною за українські землі переросло в тривалий конфлікт, у якому жодна зі сторін не мала достатніх сил, щоб розв'язати питання на свою користь. Зрештою 13 січня 1681 р. сторони підписали Бахчисарайський мир, за яким:

- кордон між державами пролягав по Дніпру;

- Лівобережна Україна, Київ із навколишніми містами та Запорозжя визнавалися за Московською державою, а Південна Київщина і Поділля — за Туреччиною;

- обидві сторони зобов'язувалися не споруджувати й не відбудовувати укріплення між Південним Бугом і Дніпром, а також не заселяти ці землі;

- татарські орди могли вільно кочувати в південноукраїнських степах, а запорозькі козаки і все населення — ловити рибу в Дніпрі, добувати сіль, полювати й пересуватися річками до Чорного моря;

І ЦІКАВО ЗНАТИ

Відмовившись від наміру створити в Правобережній Україні васальну державу, Туреччина не хотіла втрачати контролю над Брацлавщиною і Київщиною. Тому ці землі були віддані під управління молдавського господаря Г. Дуки, який титулував себе «господарем земель молдавських і земель українських». Він призначив наказним гетьманом Я. Драгинича. Останній, оселившись у Немирові, почав призначати полковників до колишніх полкових міст і розпочав активну колонізаторську політику. Він проголосив «усезагальне право свободи по всій Україні й відновлення козацьких полків». Ці заходи викликали занепокоєння Москви, яка засудила дії Дуки. Лівобережний гетьман І. Самойлович навіть здійснив рейд на Правобережжя і розігнав нових поселенців. Улітку 1683 р. на скликаній раді козаки вирішили прогнати Я. Драгинича й обрали гетьманом С. Куницького. Останній отримав від польського короля гетьманський титул. Наприкінці 1683 — на початку 1684 р. він здійснив успішний похід проти татар і турків у Молдавію і Буджацькі степи. Проте після повернення з походу був убитий козаками. Новим гетьманом став А. Могила. Саме його козаки брали участь у війні з Туреччиною в армії польського короля Яна III Собеського.

■ турецький султан і кримський хан зобов'язувалися не допомагати ворогам Московської держави.

Отже, через обставини й політичні прорахунки було втрачено ще один шанс вибороти незалежність України. Козацька держава, що виникла в результаті Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, була розділена між сусідніми державами: Московською державою, Річчю Посполитою та Османською імперією.

Висновки

- П. Дорошенко, ставши гетьманом Правобережжя, повів рішучу боротьбу за возз'єднання Української козацької держави. Однак цей успіх був короточасним.
- Сусідні держави не були зацікавлені в сильній українській державі. До того ж її єдність підточувала боротьба старшинських угруповань за владу. Ця боротьба призвела до того, що в Україні діяли кілька гетьманів одночасно.
- Ні спроби П. Дорошенка за допомогою турецького протекторату, ні намагання І. Самойловича за допомогою Московії відновити єдність України не мали успіху. Інтереси Москви і Стамбула в Україні були примирені повним винищенням українських земель між Південним Бугом і Дніпром, що було закріплено в Бахчисарайському договорі 1681 р.

Запитання та завдання

1. У результаті яких подій П. Дорошенко став гетьманом? 2. У якому році гетьману П. Дорошенку вдалося об'єднати Українську козацьку державу під своєю владою? 3. Із яким гетьманом Москва уклала Глухівські статті? 4. Між якими державами було укладено Бучацький мир? 5. Скільки відбулося Чигиринських походів турецької армії? 6. У якому році та за яких обставин П. Дорошенко склав гетьманську булаву? 7. Коли і на яких умовах була припинена боротьба між Туреччиною і Московською державою за Правобережну Україну? 8. Якою була мета політики гетьмана П. Дорошенка? Чи досяг він її? 9. Чому частина селян і міщан західноукраїнських земель відмовилася підтримувати П. Дорошенка й перейшла на бік поляків?

10. Поміркуйте, чому військово-політичний союз гетьмана П. Дорошенка з Туреччиною призвів до нового спалаху громадянської війни в Україні. 11. Чому повернення Ю. Хмельницького до влади завершилося крахом? 12. Яку основну політичну мету ставив перед собою І. Самойлович? Чому він був позбавлений гетьманської булави? 13. Простежте за картою, якими були основні напрямки воєнних походів та де відбувалися битви в 1665—1681 рр. 14. Порівняйте Глухівські статті 1669 р. з Московськими статтями 1665 р. Що було між ними спільного, а що відмінного?

15. Які здобутки Української національної революції середини XVII ст. вдалося зберегти після подій, що увійшли в історію під назвою «Руїна»?

§ 22. Запорозька Січ

Пригадайте: 1. Яку роль відігравала Січ у подіях Національно-визвольної війни? 2. Яким був устрій Запорозької Січі?

1 Роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях 60—80 рр. XVII ст.

Після створення Української козацької держави Запорозька Січ підлягала владі гетьмана, хоча й зберігала певну автономію у внутрішньому житті. Проте запорозька старшина прагнула відігравати самостійну роль у політичному житті козацької України. Це послаблювало владу гетьмана, дестабілізувало ситуацію в державі. Після смерті Б. Хмельницького Запорожжя виокремилося в державне утворення, яке лише формально підпорядковувалося гетьману, проводячи самостійну внутрішню і зовнішню політику. Така політика часто йшла врозріз із політикою гетьманів.

Протистояння між гетьманами й запорозькою старшиною було вигідне царському уряду.

Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. Запорозька Січ перебувала під контролем Речі Посполитої і Московської держави, а фактично здійснювала самостійну політику, керуючись лише власними інтересами. За «Вічним миром» 1686 р., Січ підпорядковувалася лише московському царю. Саме від цього часу були заборонені будь-які відносини запорожців із Польщею та Кримським ханством, а для контролю над козаками на запорозьких землях збудували фортеці, де розмістили московські залоги.

2 Устрій Січі. За роки Національно-визвольної війни на Січі теж відбулися певні зміни. Запорожці об'єднувалися в курені — військові та адміністративно-господарські одиниці. До них входили також юнаки і хлопчики, які готувалися стати козаками — молодики і джури. Очолював курінь отаман. Його обирали козаки куреня. Під час воєнних походів із курінних козаків формувалися полки та сотні, обирали полковників і сотників.

Об'єднання запорозьких козаків в одну організацію називалося кошем, Запорозькою Січчю. Її очолював кошовий отаман. Курінні отамани разом із кошовим управляли Січчю. В умовах майже постійних бойових дій їх роль зростала. Навіть з'явилася посада кошового гетьмана.

ІНКАВНО ЗНАТИ

У 1652 р. запорожці перенесли свою столицю з відкритого перед степом Микитиноного Рогу в район Дніпрових плавнів, на острів Чортюмлик, що розташовувався при впадінні в Дніпро протоки Чортюмлик (поблизу сучасного села Капулівки на Нікопольщині). Цей район був більш захищений від нападів татар природними перешкодами. З опису 1672 р. відомо, що запорожці тут звели й могутні штучні укріплення.

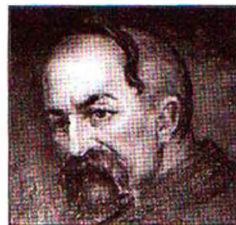
У Запорозькій Січі дотримувалися традиції козацької демократії і соціальної рівності. Діяли козацькі ради. На них, зокрема, запорожці розподіляли угіддя між куренями, обирали кошового, писаря, суддю, осавулів та інших старшин.

Тривала війна й негаразди сприяли напливу охочих долучитися до «братства» запорожців. Це були переважно знедолені й ображені, що перетворювало Січ на вибухонебезпечне середовище, яке гостро реагувало на будь-які утиски й обмеження прав і свобод.

3 Кошовий отаман І. Сірко. Одним із найвідоміших отаманів Запорозької Січі другої половини XVII ст. був Іван Сірко (початок XVII ст. — 1680 р.).

Постать І. Сірка — одна з найбільш суперечливих в українській історії. Уперше в письмових джерелах ім'я І. Сірка згадується в 1653 р. У 1658—1660 рр. подільські козаки обирали його вінницьким (кальницьким) полковником. І. Сірко був серед тих, хто виступав проти гетьмана І. Виговського. Саме він організував і здійснив військовий похід на Аккерман, що спричинив розпад україно-татарського союзу й не дав можливості І. Виговському скористатися результатами перемоги під Конотопом. І. Сірко зі своїми козаками примусив І. Виговського зректися булави і зробив усе можливе, щоб вона потрапила до рук Ю. Хмельницького. За це він отримав від російського царя винагороду — «двісті золотих та на триста рублів соболів».

Після підписання Слободищенського трактату 1660 р. І. Сірко виступив проти нього, залишив полковництво й пішов на Запорозжя. У 1660—1661 рр. брав участь у походах запорозьких козаків проти Кримського ханства. Після обрання І. Брюховецького гетьманом в 1663 р. І. Сірко вперше став кошовим отаманом Війська Запорозького. У 1663 р. він здійснив два вдалі походи до Криму, завдавши відчутних поразок ханським ордам. Наступного року разом із московськими військами здійснив похід на Правобережжя і розгромив загопи польського полковника С. Чернецького і правобережного гетьмана П. Тетері.

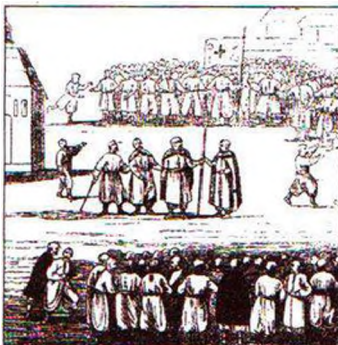

І. Сірко

Кошовий отаман.
Художник І. Репін

Вибори кошового
отамана

Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. між Московією і Річчю Посполитою І. Сірко деякий час підтримував П. Дорошенка в його боротьбі за возз'єднання козацької України, але після того, як правобережний гетьман вирішив прийняти протекторат турецького султана, виступив проти нього.

Восени 1667 р. І. Сірко став полковником Харківського полку на Слобожанщині і здійснив похід до Криму: 8-тисячне козацьке військо розгромило татарську орду поблизу самої Кафи (сучасна Феодосія) і визволило близько 2 тис. бранців. Цей переможний похід обернувся поразкою для П. Дорошенка та його війська в боротьбі за об'єднання України, він утратив союзників — татар.

У 1670 р. запорожці знову обрали І. Сірка своїм кошовим. Того ж року він здійснив похід на Очаків, турецьку твердиню на узбережжі Чорного моря, захопив і зруйнував її.

У жовтні 1671 р. новий крутий поворот — І. Сірко разом із М. Ханенком присягнув Речі Посполитій і зобов'язався воювати з Кримським ханством.

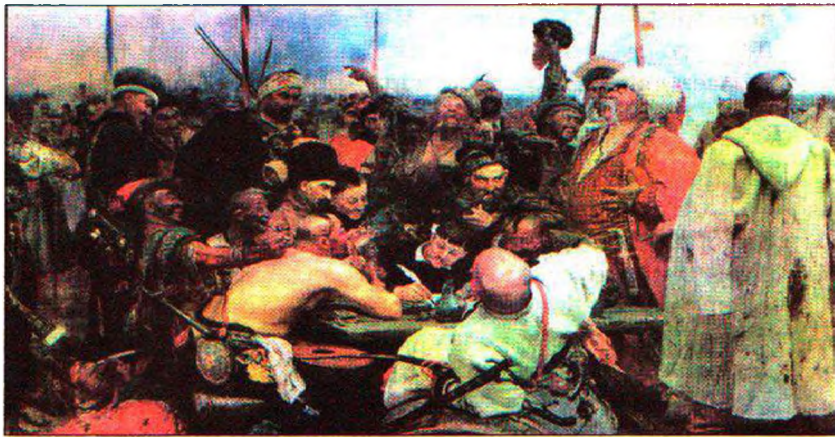
У 1672 р., після усунення від влади Д. Многогрішного, І. Сірко вирішив поборотися за гетьманську булаву, але зазнав поразки. Полтавський полковник Ф. Жученко захопив І. Сірка в полон і передав московському цареві. Сірка засудили й відправили в заслання до Сибіру.

Навесні 1672 р. в Україну рушило 300-тисячне турецьке військо. Турки загрожували спустошити не лише українські землі, а й землі Речі Посполитої та Московської держави. Виявилось, що полководця, який зміг би протистояти навалі, не було, і тоді, на прохання польського короля, І. Сірка було звільнено. У червні 1673 р. він уже знову був на Січі. Зібравши козаків, славний ватажок запорожців штурмом узяв Аслам, потім Очаків, а також захопив великий загін ординців.

Розгніваний султан Мехмед IV 1674 р. відправив до козаків листа з вимогою припинити напади, здатися й прийняти його протекцію. Запорожці відповіли дошкульним листом. (За цим історичним сюжетом художник І. Репін створив відому картину «Запорожці пишуть листа турецькому султану»).

Узимку 1675 р. турецько-татарське військо несподівано рушило на Січ. Козаки хоча й запізно, помітили ворогів і кинулися в рукопашний бій. Із Січі втекло лише півтори тисячі яничарів, 150 потрапили в полон. Запорожці в цій битві втратили лише 50 людей.

Улітку 1675 р. І. Сірко здійснив похід на Кримське ханство. Він зруйнував чимало міст і селищ, а також столицю ханства Бахчисарай. Військо хана було розбите, а сам він змушений був рятуватися втечею.

Запорожці
пишуть листа
турецькому
султану. Худож-
ник І. Рєпін

Проте скористатися з перемог отамана Україна не могла, Руїна давалася взнаки.

У 1676 р. під час зречення влади П. Дорошенка І. Сірко прийняв від нього клейноди гетьмана. Під час Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. кошовий боровся проти турецько-татарських військ і загонів Ю. Хмельницького. Свій останній похід І. Сірко здійснив на початку 1679 р., коли вщент зруйнував турецькі фортеці, що перешкоджали виходу козацьким «чайкам» із Дніпра в Чорне море. За цю зухвалу акцію султан відіслав велике військо на приборкання козаків. Проте коли турки дізналися, що козаки підготувалися до оборони й чекають, повернули назад.

Улітку 1680 р. старий кошовий занедужав і незабаром помер на своєму хуторі Грушівка (тепер Іллінка Томаківського району Дніпропетровської області).

4 **Господарський розвиток Запорозжя.** У 60—80-ті рр. XVII ст. економічне життя Запорозжя мало змінилося порівняно з попереднім періодом. Щороку між куренями розподілялися степові угіддя, річки та озера. Там козаки займалися мисливством, бджільництвом, ловили рибу. Найбільше значення для них мав рибний промисел. Потреба в солі для цього промислу сприяла розвитку чумацтва.

Крім запорожців, улітку промислами на Запорозжжі займалися козаки Лівобережжя і Правобережжя, а також селяни і міщани з усіх українських земель.

Основу господарства Запорозжя також складало скотарство. Ним займалися насамперед у зимівниках — хутірських господарствах, де взимку утримувалася худоба. Переважно розводили велику рогату худобу, коней та овець. Землеробство було нерозвинене через

постійну воєнну загрозу й відсутність великої кількості робочих рук. До того ж запорожці, які зверхньо ставилися до селян, уважали, що землеробство — не гідне для них заняття.

На Січі працювало чимало ремісників, які виготовляли зброю, порох, ядра для гармат, амуніцію, господарський реманент, морські та річкові човни тощо.

Чималу роль відігравала на Запорозжжі й торгівля. Через Запорозжжя пролягали важливі торговельні шляхи. Запорозжці збирали з купців мито на перевозах і поромах, стягували всілякі збори за надання провідників, охорони тощо. Козаки підтримували торговельні зв'язки з Гетьманщиною, Кримом, Польщею, Московською державою. Запорозжці вивозили рибу, волів, коней, овець, мед, віск, а купували зерно, сіль, зброю, тканини тощо.

Але господарська діяльність козаків не забезпечувала повністю їхніх потреб. Додатковим джерелом матеріального забезпечення козаків були царські жалування і гетьманська платня грошима, суком, військовими припасами, а також воєнна здобич.

Висновки

- В Українській козацькій державі Запорозька Січ підпорядковувалася владі гетьмана, хоча й зберігала певну автономію у внутрішньому житті. Запорозька старшина прагнула відігравати самостійну роль у політичному житті козацької України. Це послаблювало владу гетьмана, дестабілізувало ситуацію в державі.
- Найвидатнішим кошовим отаманом Січі другої половини XVII ст. був І. Сірко, який уславився своєю боротьбою проти турків і татар.

Запитання та завдання

1. Як змінювалося адміністративне підпорядкування Запорозької Січі впродовж 60—80 рр. XVII ст.? 2. Якою була система управління на Січі? 3. Де розміщувалася і яку назву мала Січ із 1652 р.? 4. На яких галузях господарства базувалася економіка Запорозжжя?

5. Яку мету ставили перед собою запорожці, здійснюючи походи проти Османської імперії і Кримського ханства? 6. Чому московські царі підтримували суперництво запорожців із гетьманами України? 7. Які зміни відбулися у складі запорозького товариства? Як вони вплинули на розвиток Січі?

8. Складіть історичний портрет І. Сірка. 9. Складіть таблицю «Господарство Запорозької Січі».

Галузі господарства	Рівень розвитку	Роль в економіці Січі

10. Чи можна стверджувати, що в 60—70-х рр. XVII ст. Запорозька Січ відіграла руйнівну роль для Української козацької держави?

§ 23. Господарське життя та політичний устрій Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України

Пригадайте: 1. Коли і як утворилася Лівобережна Гетьманщина? 2. Яким був адміністративно-територіальний устрій Української козацької держави за гетьмана Б. Хмельницького?

1 Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної Гетьманщини.

У другій половині XVII ст. територія Гетьманщини неодноразово змінювалася, але незмінним залишався полково-сотенний устрій. По смерті Б. Хмельницького в Гетьманщині після обрання І. Виговського утвердилась республіканська форма правління, яка вже незабаром стала республікансько-олігархічною. Змінилась також і форма державного устрою. У першій половині 60-х рр. XVII ст. з єдиної держави Гетьманщина перетворюється на нестійке об'єднання (конфедерацію), що складається з Правобережної Гетьманщини, Лівобережної Гетьманщини і Запорозжя. У першій половині 70-х рр. XVII ст. козацький устрій на Правобережжі було ліквідовано, а Запорозжя фактично вийшло з підпорядкування гетьмана. Таким чином, започаткований Б. Хмельницьким устрій зберігся лише на Лівобережній Гетьманщині, а також частково поширився на новоосвоєні землі Слобідської України. На Лівобережжі існувало 10 полків, які, у свою чергу, поділялися на сотні.

Монети козацької доби

2 Органи влади Створений Б. Хмельницьким державний апарат упродовж другої половини XVII ст. не зазнав суттєвих змін. Вища законодавча, виконавча й судова влада перебувала в руках гетьмана. У той же час відновились практика скликання генеральних рад, які суттєво впливали на перебіг подій. Зросла роль старшинської ради, яка регулярно збиралася та розв'язувала всі важливі поточні справи. Керівні посади обіймала генеральна старшина, яка прагнула обмежити владу гетьмана. Генеральна канцелярія виконувала функції центрального органу управління державою. На місцях діяли полкові й сотенні органи влади. Судочинство залишалося без змін.

Шляхта

Розпад Гетьманщини на три утворення негативно позначився на збройних силах. На початок 70-х рр. XVII ст. загальна кількість козаків Лівобережної Гетьманщини сягала 30 тис., тоді як за Б. Хмельницького їх було 100 тис. Запорожжя могло виставити кілька тисяч козаків. Армія складалася з піхоти, кінноти та артилерії. Розпочалося створення підрозділів найманців.

Від кінця 50-х рр. XVII ст. посилювалося втручання Московії у внутрішні справи козацької України для того, щоб зменшити повноваження й самостійність її державних органів влади. У 1662 р. московський уряд створив Малоросійський приказ, який давав згоду від імені царя на проведення виборів гетьмана, міг забороняти призначення на посади генеральної старшини й полковників, не дозволяв самостійних відносин з іншими державами, перебрав на себе вищу судову владу, контролював дії духівництва. Від кінця 50-х рр. XVII ст. розпочалося впровадження воеводської системи правління.

3 Соціальний устрій. Після Національно-визвольної війни соціальна структура козацької України істотно змінилася. Зникли польські магнати, шляхта, католицьке духівництво. Українська шляхта злилася з козацькою старшиною, утворивши привілейований прошарок суспільства. До нього слід також віднести і верхівку православного духівництва.

В останні десятиліття XVII ст. селяни, міщани, козаки стали втрачати завойовані ними соціальні й майнові права. Попри зміни, суспільство продовжувало зберігати становий характер. Воно поділялося на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані прошарки.

До привілейованого соціального стану належали:

- *козацька старшина*, що виокремилась із козацтва й посіла панівне становище в суспільстві, мала політичну владу, землі та маєтності, які отримувала за свою службу, а з часом також спадкові маєтки;

- *українська шляхта* — панівний стан українського суспільства — швидко злилася із козацькою старшиною внаслідок поширення на неї старшинських прав і привілеїв;

- *духівництво*. Верхівка духівництва мала великі земельні володіння і залежних селян і суттєво відрізнялася за своїм становищем від простого духівництва — парафіяльних священиків;

- *козацтво* було особисто вільним, звільнялося від усіх державних податків і повинностей, крім несення військової служби за власний кошт, мало право на становий суд і спадкове землеволодіння.

Соціальна структура населення

Напівпривілейованим соціальним станом було *міщанство*, що мало права і привілеї на самоврядування, становий суд, мало право займатися ремеслами, промислами і торгівлею, але було зобов'язано сплачувати податки і виконувати повинності на користь держави.

Непривілейованим соціальним станом було *селянство*, що в результаті Національно-визвольної війни здобуло особисту свободу і право змінювати місце проживання. Однак через те, що селяни не мали спадкової власності на землю, вони змушені були працювати на козацьку старшину, шляхту і монастирі, а також сплачувати податки натуральними продуктами і грошима. У Слобідській Україні селяни сплачували податки до царської казни.

У середині кожного зі станів існував ще й майновий поділ.

4 Система землеволодіння. Господарський розвиток. Національно-визвольна війна суттєво вплинула на систему землеволодіння і, відповідно, на господарський розвиток українських земель, оскільки основою господарства залишалося землеробство.

У результаті Національно-визвольної війни селянство стало користуватися козацькими вольностями. Землі й угіддя, які були в користуванні селян, із *займанщиною* включно вони вважали своєю власністю. Оскільки козацька держава проголосила своєю власністю всі землі старостів, вигнаних панів і католицьких храмів, які перейшли до військового Скарбу, то селяни і держава стали співвласниками землі. На Лівобережжі села, розташовані на землях військового Скарбу, почали називатися вільними військовими селами. Їхні жителі могли продавати, купувати, дарувати, закладати, передавати у спадок землю. Одночасно вони належали державі, на користь якої виконували повинності й сплачували податки.

?? Займанщина — елемент звичаєвого права, який дозволяв на підставі першого «займу» володіти землею.

Землі козаків не підлягали військовому Скарбу, і тому вони не сплачували податків, але натомість власним коштом мали нести військову службу на користь держави. У разі ухилення козаків від служби вони виключалися з козацького стану і втрачали право на землю.

Крім індивідуального землеволодіння селян, міщан і козаків, зберігалися і колективні форми — земельні володіння сільських громад. У власності громад перебували переважно угіддя. Орні землі переходили в приватне володіння.

На Лівобережжі почала формуватися старшинська форма землеволодіння, яка за своєю суттю нагадувала шляхетську, дворянську. **Старшинська земельна власність існувала у двох формах: ранговій (тимчасовій) і приватній (спадковій).** Рангова формувалася з царських і гетьманських пожалувань старшині на час обіймання нею посад; приватна — із пожалувань «на підпору дому» чи «купольне» (повне) володіння.

У цей час зміцнювалися позиції гетьманського і монастирського землеволодіння. Протягом 1657—1672 рр. старшина, шляхта і монастирі отримали у володіння 275 сіл і хуторів. У маєтках старшини і шляхти селяни втрачали свободу, потрапляли в судову залежність, виплачували різні податки й виконували повинності, у монастирських — іноді відбували панщину.

Таким чином, на Лівобережжі фактично відбувалася поступова ліквідація здобутків Національно-визвольної війни і відновлення феодального землеволодіння. Новими феодалами-землевласниками ставала козацька старшина.

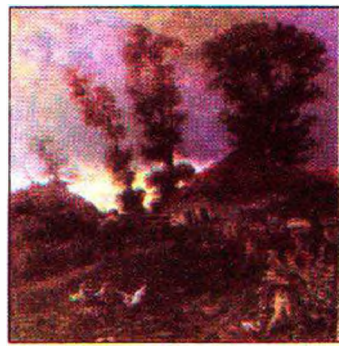
У другій половині XVII ст. на Лівобережжі загалом спостерігається піднесення господарського життя. Провідну роль, як і раніше, відігравало землеробство. Цьому сприяли природні й кліматичні умови. Старшинські, монастирські господарства і господарства заможних козаків вирощували товарний хліб. Розширювалися посіви під технічні культури, зокрема коноплі. Товарного характеру поступово набувало садівництво і городництво. Важливе місце в господарстві посідало і тваринництво. Розводили велику рогату худобу, коней, овець, свиней.

У господарстві старшин, заможних козаків переважно використовувалася наймана праця, але все частішими ставали випадки використання праці підлеглих селян. Наприкінці XVII ст. панщина поступово набувала постійного характеру.

У цей час також швидко розвивалися і міста, перетворюючись на центри ремесла, промислів і торгівлі. Загалом на Лівобережжі налічувалося близько 50 міст. Такі великі міста як Київ, Ніжин, Переяслав, Стародуб мали магдебурзьке право, менші — ратушне. Поступово ремесло набирає рис дрібнотоварного виробництва.

Сільський двір

Пасіка

Ремісники починають використовувати вільнонайману працю. Виникають та розвиваються розсіяні мануфактури.

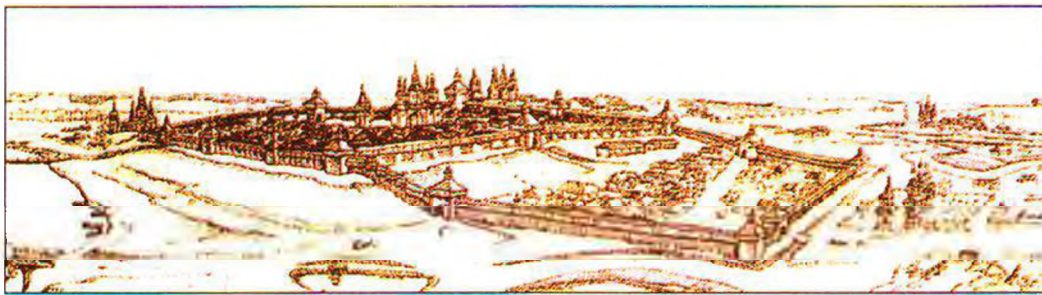
Досить помітним стає і розвиток торгівлі, формуються центри ярмаркової торгівлі. Основним торговельним партнером стає Московська держава.

Виникнення та розвиток Слобідської України. Починаючи від другої половини XVI ст., а особливо з 30-х рр. XVII ст., Слобожанщину поступово заселяють українські селяни й козаки з Лівобережної та Правобережної України, які тікали від польсько-шляхетського гноблення.

У 1638 р. сюди переселилися учасники козацького повстання на чолі з Я. Острянином (вони оселилися в Чугуєві). У 1652 р. велика група селян і козаків Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з І. Дзиковським заснувала Острогозськ, а переселенці з містечка Ставищі Білоцерківського полку на чолі з Г. Кондратьєвим заснували Суми. У 1654 р. на городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, було засновано місто Харків. Подібну історію заснування мали й такі міста як Салтів, Мерефа, Охтирка, Балаклея, Ізюм та багато інших. Разом із містами виникали й нові села.

Масове переселення українського населення на Слобожанщину в другій половині XVII ст. було пов'язане з добою Руїни. У верхів'ях Сіверського Дінця, Ворскли, Псла та басейнах інших річок переселенці заснували чимало нових поселень. Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині налічувалося 232 населені пункти (у 1657 р. — 64), де жило близько 250 тис. людей, серед яких більшість складали українці (80 %).

Засновані на нових землях поселення звільнялися від податків і тому називалися слободами (звідси й назва Слобідська Україна). Права українських поселенців закріплювалися царськими жалуваними грамотами. Визнання поселенцями влади царя виявлялося

Харківська фортеця. Друга половина XVII ст.

в складанні присяги. Одночасно Слобожанщину заселяли московські служилі люди, які перебували під управлінням царських воевод.

У Слобідській Україні існував козацький устрій. У 50-х рр. XVII ст. царський уряд сформував з українських переселенців козацькі слобідські полки: Острогозький (Рибинський), Охтирський, Сумський, Харківський. У 1685 р. було створено Ізюмський полк. Полки були як військовими козацькими підрозділами, так

і адміністративно-територіальними одиницями. Старшину обирали на загальних козацьких радах.

Слобідська Україна (друга назва — Слобожанщина) — історична область, до якої входили території сучасних Харківської, східної частини Сумської, північних частин Донецької та Луганської областей України; південно-східні частини Воронежської, південно-західні частини Белгородської, південь Курської областей Росії.

Полкове управління складалося з полковника і полкової старшини: обозного, судді, осавула, хорунжого, двох писарів. Полки поділялися на сотні. Сотенне управління складалося із сотника, отамана, осавула, хорунжого і писаря. Адміністративними,

судовими, фінансовими і військовими справами в полках відали полковники, у сотнях — сотники.

Адміністративно-територіальний устрій Слобідської України

ЗІ ЗВЕРНЕННЯ ЖИТЕЛІВ СУМСЬКОГО ПОЛКУ ДО ЦАРЯ

Наші діди, батьки, брати і родичі, і ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст в Україну (мається на увазі Слобідська Україна — авт.) на закликання белгородських та курських воевод, котрі запевняли нас царським словом — не відбирати від нас наших вольностей. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські українські міста по Белгородській лінії в диких степах на татарських займищах, якими ходили татари під ці міста. І для збільшення населення в цих нових містах велено було нам закликати на життя свою братію — українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля та інші міста, а до них повіти і села. І ми вірою та правдою служили. І тоді, коли татари приходили плюндрувати московські українські міста, ми не приставали ні до якої зради. За те пожалувано нас усякими вольностями і дозволено займанщини займати, пасіки і всілякі ґрунти заводити і всілякими промислами промишляти без чиншу (податку — ред.), за старим українським звичаєм.

1. Як формувалося населення Слобожанщини? 2. Яку роль відіграли українські поселенці в освоєнні московсько-татарського пограниччя? 3. Яким було ставлення царської влади до поселенців?

Посади гетьмана на Слобожанщині не було. Полки підпорядковувалися белгородському воеводі.

Царський уряд використовував українських переселенців для господарського освоєння та охорони південних кордонів Московської держави від нападів кримських і ногайських татар, постачав їм зброю, продовольство, зберігав за переселенцями козацькі привілеї і самоврядування. Система землеволодіння на Слобожанщині мала свої особливості. У другій половині XVII ст. там ще було багато незаселених земель і діяло право займанщини. Кожний поселенець міг вільно займати стільки землі, скільки був спроможний обробити.

Із часом, аби врегулювати займанщину, навколо міста або села стали визначати певну земельну ділянку, яка розподілялася серед

Система органів влади Слобідської України

поселенців. Ліси, луки, річки та озера населення використовувало спільно. Кожний полк мав певний резерв незайманих земель, якими розпоряджався полковник. Однак багато поселян відмовлялися від наділів із полкового фонду, оскільки за них необхідно було записуватися в козаки й нести військову службу. Тому здебільшого селяни оселялися на землях полкової й сотенної старшини, де мали можливість заводити досить велике господарство. Одержуючи у власність ділянку, вони повинні були за неї ходити на відробітки — виконувати панщинні роботи на користь старшини.

Козацька старшина захоплювала громадські угіддя, змушувала дрібних господарів за безцінь продавати свої ділянки, володіла селами і хуторами. Упродовж другої половини XVII ст. відбувався процес перетворення багатой старшини на великих землевласників.

6 Підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату. Із часу прийняття Української держави під царську протекцію московський уряд не залишав спроб підпорядкувати Українську православну церкву владі московського патріарха. Попри всі намагання здійснити цей акт українське духовництво чинило йому опір, розуміючи, що воно фактично втратить існуючу незалежність (константинопольський патріарх мало впливав на життя Київської митрополії). Найбільшим противником був київський митрополит Йосип Тукальський, який усіляко підтримував гетьмана П. Дорошенка. Після його смерті в 1675 р. Москва активізувала свої намагання підпорядкувати Київську митрополію. Переломними стали події першої половини 1680-х рр. У 1684 р. Києво-Печерська лавра була вилучена з-під влади константинопольського патріарха й підпорядкована московському. Московський уряд надіслав константинопольському патріарху Якову царську грамоту з пропозицією дозволити Московській патріархії висвячувати київських митрополитів. Не чекаючи відповіді (вона була негативною), цар наказав І. Самойловичу провести вибори київського митрополита і відрядити його на висвячення до Москви. Самойлович не наважився суперечити волі царя, і Собор, скликаний у липні 1685 р. обрав митрополитом київським луцького єпископа Гедеона (князь Святополк-Четвертинський). Від'їзду Гедеона на висвячення до Москви передувало посольство українського духовництва, яке прохало підтвердити давні права і вольності Київської митрополії. Московський патріарх це прохання задовольнив. Тоді Гедеон виїхав до Москви, де в грудні 1685 р. одержав дозвіл на митрополію. Він офіційно отримав титул «митрополит Київський, Галицький і Малия Росії», а традиційна частина титулу Київських митрополитів — «і всія Росії» була вилучена. Тим часом московські дипломати залагоджували цю справу в Стамбулі (Константинополі). Заручившись підтримкою великого візира Порти й щедро обдарувавши константинопольського патріарха

Діонісія, Московія в 1686 р. домоглася від нього згоди на передачу Київської митрополії Московському патріархату.

Ця акція стала для Української православної церкви катастрофою. Вона втратила колишню самостійність. Московський патріарх започаткував процес відділення від митрополії окремих епархій (першою стала Чернігівська) і монастирів (Києво-Межигірський і Києво-Печерська лавра), які стали безпосередньо підпорядковуватися патріарху. Але найголовнішим було те, що українська церква почала втрачати свою самобутність.

Висновки

- Адміністративно-політичний устрій Лівобережної Гетьманщини ґрунтувався на засадах, що утвердилися в період утворення Української козацької держави. Проте відбулися зміни в ролі деяких органів, обмежувалася влада гетьмана.
- У Лівобережній Гетьманщині та на Слобожанщині суспільство зберігало становий характер. Активно формувалася панівний прошарок суспільства з козацької старшини, шляхти і вищого духовництва. Швидко зростало велике землеволодіння.
- Протягом другої половини XVII ст. відбувається швидкий розвиток сільського господарства, що був зумовлений зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію, збільшенням кількості населення та освоєнням нових земель.
- Масова колонізація Слобожанщини українським населенням була зумовлена воєнними лихоліттями другої половини XVII ст. Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині існували десятки міст і містечок. У них успішно розвивалися ремесла, промисли і торгівля.
- Підпорядкування Київської православної митрополії Московському патріархату послабило політичні позиції гетьманського уряду і мало далекосяжні наслідки для Української держави, культури, церковного життя.

Закріплення та застосування

1. Якими були територіально-адміністративний устрій та система управління на Лівобережжі? 2. Якою була в цей час соціальна структура українського суспільства? Які верстви населення були панівними? 3. Якими були причини української колонізації Слобожанщини? Звідки походить така назва регіону? 4. Що таке «займанщина»? 5. Які форми землеволодіння були характерні для козацтва та селянства? 6. Якими були територіально-адміністративний устрій та система управління на Слобожанщині? У чому полягає їх специфіка? 7. Яким був господарський розвиток українських земель?

8. За рахунок чого відбувалося формування великого землеволодіння в Україні? Якими були його основні форми? 9. Які чинники впливали на розвиток господарства Лівобережної Гетьманщини та Слобожанщини? 10. За яких обставин Українська православна церква втратила свою автокефалію? Які це мало наслідки?

11. Визначте основні етапи української колонізації Слобожанщини. Запишіть їх у вигляді хронологічної таблиці. 12. Порівняйте соціальний устрій Лівобережної Гетьманщини і Слобожанщини. Відповідь подайте у вигляді таблиці.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 60—80-ТІ РР. XVII СТ.»

1. Поясніть значення понять і термінів: «Лівобережна Гетьманщина», «Слобожанщина», «Руїна», «Чортомлицька Січ», «протекторат».
2. Складіть перелік подій, що відбулися на українських землях упродовж 60—80-х рр. XVII ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
3. Проаналізуйте зміст найважливіших угод між іноземними державами, що стосувалися українських земель: Андрусівське перемир'я (1667 р.); Буцацький мирний договір (1672 р.). Визначте спільне і відмінне, укажіть значення та наслідки.
4. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їх внесок в історію України XVII ст.?
5. Виконайте завдання за історичною картою: а) простежте, як змінювалася територія Гетьманщини в 60—80-ті рр. XVII ст.; б) порівняйте територію Гетьманщини за Б. Хмельницького і після завершення Руїни; в) назвіть території Гетьманщини, які перебували під контролем Польщі, Московії та Туреччини.
6. Покажіть на карті: а) події московсько-української війни 1658—1659 рр.; б) похід польських військ і козацьких полків гетьмана П. Тетері на Лівобережжя; в) походи гетьмана П. Дорошенка; г) Чигиринські походи турецько-татарських військ; д) місця найголовніших битв та підписання найважливіших договорів; е) центри полків Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України; є) резиденції лівобережних та правобережних гетьманів.
7. Чому, на вашу думку, у 60—80-ті рр. XVII ст. не вдалося зберегти єдність України? Назвіть факти, які підтверджують, що жодний із союзників українських гетьманів не відстоював інтересів України, а лише переймався власними.
8. Установіть хронологічну послідовність правління гетьманів від 1657 до 1687 р.
9. Порівняйте внутрішню і зовнішню політику лівобережних і правобережних гетьманів. Визначте спільне і відмінне, укажіть значення та наслідки.
10. Складіть таблицю «Московсько-українські договори 1659—1687 рр.».

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ

«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 60—80-ТІ РР. XVII СТ.»

1. Чи охоплювала Українська козацька держава всі українські етнічні землі?
а) Так; б) ні.
2. Вищим органом влади в Українській козацькій державі була: а) Генеральна (військова) рада; б) старшинська рада; в) Генеральна військова канцелярія; г) кошова рада.
3. Влада гетьмана в Українській козацькій державі поширювалася: а) на козаків; б) козаків і селян; в) усі стани українського суспільства; г) козаків, шляхту і міщан.
4. Конотопська битва між україно-татарсько-польськими та московськими військами відбулась: а) 1657 р.; б) 1658 р.; в) 1659 р.; г) 1660 р.
5. Із яких воєводств за умовами Гадяцької угоди мала складатися територія Руського князівства? а) Брацлавського; б) Київського; в) Подільського; г) Волинського; д) Чернігівського; е) Руського.
6. Територіальний поділ козацької України на Лівобережну і Правобережну був політично закріплений виникненням двох окремих гетьманатів: а) у 1662 р.; б) 1663 р.; в) 1664 р.; г) 1665 р.
7. За якими статтями українські землі та міста були вперше проголошені володіннями московського царя? а) Батуринськими; б) Переяславськими; в) Московськими; г) Глухівськими.
8. Під чиею владою перебувала Запорозька Січ у 1667—1686 рр.? а) Московської держави; б) Речі Посполитої; в) обох названих держав.
9. У якому році козацька рада неподалік міста Корсуня схвалила рішення П. Дорошенка про прийняття протекції турецького султана? а) 1665 р.; б) 1669 р.; в) 1675 р.; г) 1676 р.
10. Після створення Української козацької держави Запорозька Січ: а) зберігала певну автономію і підлягала владі гетьмана; б) утратила автономію і була підпорядкована гетьману; в) отримала повну самостійність і не підпорядковувалася гетьману.
11. У 50-х рр. XVII ст. на Слобожанщині утворилися чотири козацькі полки: а) Ізюмський; б) Острогозький; в) Охтирський; г) Слобідський; д) Сумський; е) Харківський; є) Чернігівський; ж) Стародубський.
12. Слобідські полки в адміністративному та військовому відношенні підпорядковувалися: а) лівобережному гетьману; б) слобідському гетьману; в) белгородському воєводі; г) кошовому отаману Запорозької Січі.

- 1652—
1709 рр. Існування Чортомлицької Січі
- 50-ті рр.
XVII ст. Утворення слобідських полків
- 1658 р. Гадяцька угода гетьмана І. Виговського з Річчю Посполитою
- 1658—
1659 рр. Україно-московська війна
- 8—9
липня
1659 р. Конотопська битва
- 1659 р. Укладення гетьманом Ю. Хмельницьким україно-московських Переяславських статей
- 1660 р. Укладення гетьманом Ю. Хмельницьким україно-польського Слободищенського трактату
- 1663 р. Поділ Української держави на Правобережну і Лівобережну Україну
- 1663 р. Уперше обрання І. Сірка кошовим отаманом Запорозької Січі
- 1663 р. Укладення гетьманом І. Брюховецьким україно-московських Батуринських статей

Похід запорожців
до Криму

Польський
крилатий
гусар

Козаць-
кий пол-
ковник

Конотопська битва

Жовтень 1663 —
березень 1664 рр. Похід польсько-татарсько-українського війська на Лівобережжя на чолі з королем Яном Казимиром

1664—
1665 рр. Антипольське й анти-гетьманське повстання на Правобережжі

1665 р. Укладення гетьманом І. Брюховецьким україно-московських статей

1665—
1676 рр. Гетьманство П. Дорошенка

30 січня 1667 р. Укладення між Московською державою і Річчю Посполитою Андрусівського перемир'я

1667 р. Укладення гетьманом П. Дорошенком україно-польського Підгаєцького договору

1668 р. Проголошення П. Дорошенка гетьманом усієї козацької України

Березень 1669 р. Корсунські статті між П. Дорошенком і Османською імперією про перехід козацької України під протекторат Туреччини

1669 р. Укладення гетьманом Д. Многогрішним україно-московських Глухівських статей

1670 р. Укладення гетьманом М. Ханенком україно-польських Острозьких статей

1672 р. Укладення гетьманом І. Самойловичем україно-московських Батуринських статей

1672 р. Укладення польсько-турецького Бучацького миру

17 березня 1674 р. Проголошення І. Самойловича гетьманом «обох боків Дніпра»

1674 р. Укладення гетьманом І. Самойловичем україно-московських Переяславських статей

1676 р. Укладення польсько-турецького Журавненського мирного договору

1677 р. Перший Чигиринський похід турецько-татарського війська

1678 р. Другий Чигиринський похід турецько-татарського війська

13 січня 1681 р. Підписання Бахчисарайського миру між Московською державою та Османською імперією

1686 р. Підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату

ТЕМА V. УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ XVII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

§ 24. Гетьманщина наприкінці XVII — на початку XVIII ст.

Пригадайте: 1. Яку політику проводив гетьман І. Самойлович? 2. Як ви-
никла і розвивалася Слобідська Україна?

І «Вічний мир». **Перший Кримський похід.** Підписання Бахчисарайського миру суттєво змінило розстановку сил у Східній та Центральній Європі. Він розв'язав руки турецькому султану для останнього, як виявилось, могутнього наступу на Європу. Кульмінацією цього наступу стала облога Відня в 1683 р. На допомогу Відню вирушив польський король Ян Собеський із 25-тисячним військом, у якому були й українські козаки. Стрімкий удар польських гусарів по турецькому табору примусив останніх тікати з місця битви. Як писав польський король Римському Папі: «Ми прийшли, побачили, Бог переміг».

Після цієї перемоги Польща вступила до Священної ліги (Рим, Венеція, Австрія), яка вела боротьбу проти Османської імперії. Також польський уряд пішов на примирення з Москвою з метою підтвердити кордони, установлені за Андрусівським перемир'ям, і залучити Москву до боротьби проти Туреччини. 6 травня 1686 р. в Москві між Річчю Посполитою і Московією було підписано «Трактат про вічний мир», відповідно до якого:

■ Лівобережжя, Запорозжя і Київ з околицями визнавалися за Московією, а більша частина Правобережжя (Північна Київщина й Волинь) — за Польщею. Московія також визнавала за Польщею Поділля, якщо та згодом відвоює його в Туреччини.

І ЦІКАВО ЗНАТИ

У битві під Віднем особливо уславився козак Юрій Кульчицький, уродженець міста Самбора на Львівщині, про подвиги якого писали тодішні європейські газети. Коли почалася турецька облога, Кульчицький перебував у місті у справах торгівлі. Не вагаючись, він став у лави захисників Відня. Знаючи турецьку мову і звичаї (колись був у полоні), Кульчицький неодноразово проникав до турецького табору і приносив важливі розвідувальні дані. Коли після розгрому турецької армії союзники ділили захоплену здобич, Кульчицький узяв собі вози, навантажені кавою. Ніхто не знав, що з нею робити. Кмітливий козак відкрив у Європі першу кав'ярню і навчив європейців уживати цей напій. Після смерті Кульчицького в столиці Австрії йому було встановлено бронзовий пам'ятник. Так були закладені традиції всесвітньо відомої віденської кави.

ІЗ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ГЕТЬМАНА І. САМОЙЛОВИЧА ПРО «ВІЧНИЙ МИР» МОСКОВІЇ З РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ

Військо Запорозьке ніколи не зречеться свого давнього достояння (Правобережної України — авт.). Не так воно станеться, як Москва у своїх мирових умовах із поляками постановила, — зробимо так, як нам треба!

? 1. Чому І. Самойлович саме так відреагував на «Вічний мир»? 2. Якою, на вашу думку, була реакція Москви на такі висловлювання?

■ Правобережні землі Подніпров'я, спустошені польськими і турецько-татарськими військами, мали залишитися незаселеними.

■ Поляки зобов'язувалися на своїй території забезпечити православному населенню вільне віросповідання.

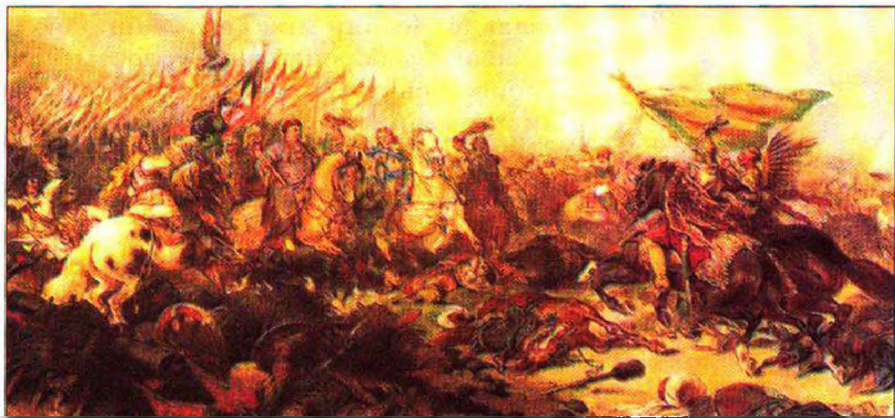
■ Росія і Польща вступали у спільний військовий союз, спрямований проти Османської імперії та Кримського ханства.

Фактично «Вічний мир» 1686 р. робив недійсними договори з Туреччиною, укладені обома державами раніше. Для України договір означав узаконення на міжнародному рівні її поділу на дві частини. Саме тому проти договору виступав гетьман І. Самойлович, але всі його звернення до царя були проігноровані.

Після укладення «Вічного миру» для Московії склалися сприятливі умови для активізації боротьби за Північне Причорномор'я і припинення турецько-татарських нападів. Із цією метою в 1687 р. було здійснено спільний Кримський похід 150-тисячного московського і 50-тисячного козацького війська на чолі з князем В. Голіциним (фаворитом цариці Софії) і гетьманом І. Самойловичем.

Похід завершився повним провалом. Провину за це поклали на І. Самойловича, що стало приводом до усунення його з гетьманства.

Польське
військо після
перемоги
під Віднем.
1683 р.

Гетьман І. Мазепа

Герб гетьмана
І. МазепиРосійський цар
Петро І

2. Обрання І. Мазепи гетьманом. Коломацькі статті. Улітку 1687 р. на річці Коломак (притока Ворскли), де отаборилося після невдалого Кримського походу московсько-українське військо, за наказом В. Голіцина відбулися вибори нового гетьмана. Гетьманська булава дісталася генеральному осавулу Івану Мазепі (1687—1709 рр.).

У цей час було ухвалено новий україно-московський договір — **Коломацькі статті**, який містив такі положення:

- декларативне підтвердження 30-тисячного козацького реєстру, прав і привілеїв гетьмана та старшини (зокрема, звільнення маєтностей від державного оподаткування);

- заборона гетьману змінювати генеральну старшину на її «урядах» без дозволу царя;

- гетьману заборонялося самостійно вступати в дипломатичні відносини з іншими державами, а також він був зобов'язаний дотримуватися «Вічного миру» з Польщею (по суті, він не повинен був намагатися повернути під свою владу Правобережжя);

- гетьман був зобов'язаний за наказом царя надсилати козацькі війська проти Криму і Туреччини;

- у містах Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин й Остер, як і раніше, розташовувалися російські воеводи із залогами, а в столиці Гетьманщини — Батурині — російський стрілецький полк для контролю над гетьманом;

- запровадження спеціальної статті, яка пояснювала відносини між Гетьманщиною і Московською державою: заборонялося «голосом испущать», що... Малоросійський край гетьманського регименту», а лише говорити, що він є складовою єдиної держави московського царя;

- забезпечити вільний перехід із Московської держави в Україну;

- гетьманський уряд був зобов'язаний «народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским народом соединять и в неразрывное и крепкое сугласие проводитъ супружеством и иным поведением».

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Іван Мазепа народився близько 1640 р. в селі Мазепинці поблизу Білої Церкви в родині українського шляхтича. Молодість Мазепи припала на роки Національно-визвольної війни і Руїни. Він здобув блискучу європейську освіту в Києво-Могилянському та Варшавському єзуїтському колегіумах. Служив при дворі польського короля Яна Казимира, виконуючи важливі дипломатичні доручення. Вивчав артилерійську справу у Франції, Німеччині, Голландії та Італії. Згодом опинився в оточенні гетьманів П. Дорошенка та І. Самойловича. Відвідуючи в службових справах Москву, налагодив тісні стосунки з впливовими царедворцями. Усе це було запорукою успішної діяльності на гетьманській посаді.

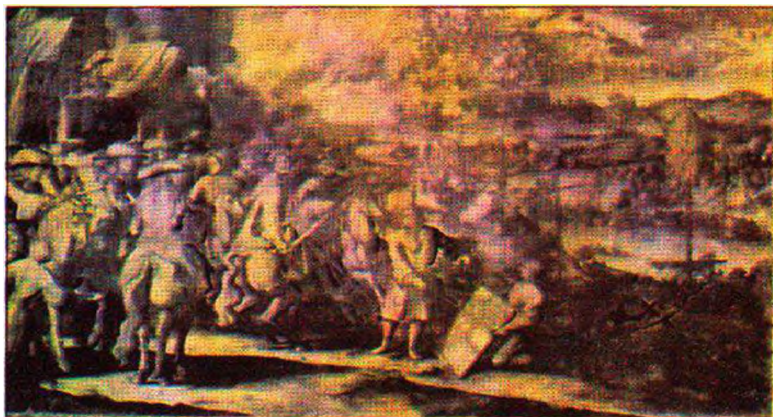
Коломацькі статті в основному повторювали Глухівські статті 1669 р., але до них додали ще й нові положення, які стали наступним кроком на шляху обмеження Московською державою державних прав України.

Звістка про події на річці Коломак стала поштовхом для заворушень по всій Гетьманщині. Козаки та селяни нападали на маєтки старшини, іноді розправлялися з найбільш ненависними. Відразу ж новообраний гетьман рушив на придушення повстання. І. Мазепа закликав населення не чинити самосуду й обіцяв, що припинить зловживання старшин і скасує заведені за Самойловича податки. Повстання було придушене.

3 **Продовження війни з Османською імперією. Другий Кримський похід 1689 р. Азовські походи 1695—1696 рр.** Досягнувши певної стабілізації в Гетьманщині, І. Мазепа змушений був брати участь у воєнних діях проти Криму. Насамперед треба було побудувати «городки» понад річкою Самарою й заселити їх. Ці «городки» мали стати опорними пунктами для нового наступу на Крим і водночас захищати Гетьманщину від татарських набігів. Будівництво викликало конфлікт із Запорожжям. Щоб його владнати, І. Мазепа надіслав на Запорожжя тисячу золотих.

Навесні 1689 р. відбувся Другий Кримський похід під керівництвом П. Голіцина та І. Мазепи. 100-тисячне російське військо зі слобідськими полками рушило на Крим. До війська приєдналися й гетьманські полки. Примушуючи татар відступати, військо підійшло до стін Перекопа. Однак через брак води і харчів іти вглиб Криму П. Голіцин не наважився і повернув назад. Фактично похід завершився провалом.

Згодом І. Мазепа разом зі старшиною прибув до Москви, щоб представитися царям Івану і Петру. У цей час у Москві стався палацовий переворот, здійснений прихильниками Петра І. Мазепа збагнув, що він може позбутися булави, і не гаючи часу прибув до Петра І, аби засвідчити свою лояльність і завоювати довіру.

Облога Азова московськими військами.
1696 р.

Повернувшись із Москви, І. Мазепа почав здійснювати заходи зі зміцнення своєї влади і впорядкування відносин у Гетьманщині.

У цей час тривала війна з Туреччиною та Кримом. Упродовж 1690—1694 рр. гетьманські полки брали участь у походах у район нижньої течії Дніпра та Очакова. Перебіг бойових дій ускладнили події на Запорозжжі. Антигетьманська опозиція на чолі з Петром Іваненком (Петриком), за яким стояла частина старшини, виступила проти політики гетьмана.

Кримський хан визнав Петрика гетьманом і надав йому в підмогу орду. Петрика підтримала запорозька голота, яка визнала його гетьманом. Протягом 1692—1693 рр. він здійснив кілька походів у Гетьманщину, але всі вони були невдалими. Населення у своїй більшості не відгукнулося на його заклики. До того ж орда переймалася лише можливістю взяти ясир. Завдяки цьому Мазепі вдалося відносно легко відбити напади й одночасно приборкати опозицію.

Попередній досвід свідчив — щоб здобути Крим, потрібно контролювати узбережжя Чорного моря. Тому в середині 1690-х рр. Петро I склав план війни з Туреччиною, який передбачав дії одночасно на двох фронтах: у гирлі Дону, щоб здобути фортецю Азов, і в гирлі Дніпра. Перший похід Петра I в 1695 р. на Азов виявився невдалим за відсутності флоту. Турецька залога фортеці отримувала всі необхідні припаси і підкріплення морем. У той же час дії Мазепи на Дніпрі були більш вдалим. Гетьманським військам вдалося захопити фортеці Кизи-Кермень і Тамань.

На початку 1696 р. татари разом із Петриком здійснили ще один похід на Гетьманщину, але були розбиті поблизу Гадяча. Після цього Петрик на деякий час став гетьманом «ханської» України — території між Південним Бугом і Дніпром.

Того ж року Петро I разом із козаками наказного гетьмана Якова Лизогуба здійснив Другий Азовський похід, і за підтримки но-

возбудованого флоту місто було здобуто. Воєнні дії точилися поблизу Очакова, проте взяти його не вдалося. Війна з Туреччиною затягувалась. У 1699 р. союзники Петра I, Священна ліга, уклали мир із Туреччиною в Карловцях. За цим договором, зокрема, Польща повернула собі Поділля.

30 липня 1700 р. між Росією та Туреччиною був укладений Константинопольський мир, за яким Росія на 30 років отримувала Азов і частину узбережжя Азовського моря. Проте сторони зобов'язувалися не будувати укріплень на кордоні Криму й Гетьманщини. Козаки залишали фортеці Кизи-Кермень і Тамань, але отримували право здійснювати промисли до морів.

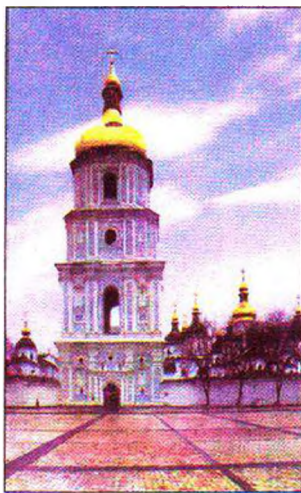
Скориставшись війною, Петро I збудував фортецю на Кам'яному Затоні навпроти Січі для контролю над запорожцями.

4 Політика гетьмана І. Мазепи. На першому етапі гетьманування Мазепа дотримувався політики добрих відносин із Москвою: доповідав про «витівки» запорожців, придушував народні рухи, посилав козацькі полки в далекі північні райони за межі Гетьманщини. За рахунок України утримувалися не лише козацькі, а й російські війська. За все це Мазепа одержував щедрі подарунки від царя. У 1700 р. І. Мазепа отримав найвищий орден — Андрія Первозванного, а також титул князя Священної імперії.

У соціально-економічній політиці гетьман зробив основну ставку на козацьку старшину та українську шляхту, прагнучи перетворити їх на привілейований соціальний стан. І. Мазепа сприяв зростанню великого старшинського і монастирського землеволодіння, упорядкуванню панщини для селян (два дні на тиждень). За роки свого гетьманування він видав понад тисячу універсалів про передачу старшині, монастирям та великим купцям у володіння сотень сіл із десятками тисяч селян. Сам гетьман мав близько 100 тис. селян в Україні та 20 тис. селян у Росії. Наслідком такої політики стало посилення всіх форм визиску селян, козаків і міщан, загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. Крім того, Мазепа здійснив перепис козацького стану, ускладнивши тим самим перехід до нього з інших суспільних станів.

Отримуючи у володіння поселення, старшина, шляхта й монастирі часто змушували козаків виконувати різні повинності, виписували їх із реєстру, перетворювали на підданих, відбирали землі (на початок 1730 р. малоземельні й безземельні селяни становили 40 %). Вони мали робити обов'язкові подарунки старшині (ральні), давати гроші й продукти на утримання адміністрації, пошти, школи тощо.

Проте воєнні потреби вимагали існування боездатного козацького війська. У 1698 р. козаків було поділено на спроможних виконувати воєнну службу (виборних) і неспроможних (підпомічників),

Дзвіниця Софійського собору (Київ)

які мали допомагати виборним у веденні господарства. Такий самий поділ згодом був запроваджений і на Слобожанщині.

Одним із найважливіших напрямків загальної державної політики І. Мазепи була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман укладав величезні кошти з державної військової скарбниці та власні кошти, справедливо вважаючи, що лише в такий спосіб Україна може зрівнятися з європейськими державами. Промовистим є той факт, що лише під його безпосереднім наглядом і керівництвом споруджувалося 12 храмів. За гетьманування Мазепи було відновлено багато старовинних храмів княжої доби. Внесок Мазепи в розвиток архітектури й будівництва був настільки значним, що тогочасний архітектурний стиль дослідники називають «мазепинським бароко».

Багато нових споруд з'явилося в Києві. У 1690 р. було збудовано нове приміщення Києво-Могилянського колегіуму, у 1698 р. — Богоявленську церкву Братського монастиря, дзвіницю Софійського собору, до 1695 р. — обнесено новим муром Києво-Печерську лавру.

Інша царина культурницької діяльності Мазепи — друкарська справа. Видання мазепинської доби були одними з кращих українських книгодруків. Сам гетьман мав чи не найкращу в Україні бібліотеку й обдаровував книжками з цієї бібліотеки монастирі, церкви, окремих осіб. Не менш, ніж церквами й монастирями, Мазепа опікувався Києво-Могилянською колегією, сприяючи її перетворенню в 1701 р. на академію. У 1700 р. в Україні було засновано новий навчальний заклад — Чернігівський колегіум.

На думку дослідників, така цілеспрямована та всеохоплююча культурницька діяльність І. Мазепи дозволяє говорити про неї не просто як про *меценатство*, а як про сплановану далекоглядну державну політику.

” Меценатство — діяльність, спрямована на покровительство культури, науки та їх представників.

Гравюра на честь І. Мазепи із зображенням церков, зведених його коштом. І. Мичура

БІСНОСКИ

- У 1687 р. новим гетьманом було обрано І. Мазепу. Булаву він отримав у час, коли Московська держава наполегливо йшла шляхом творення імперії, а автономія козацької держави не входила в її плани.
- На початку свого гетьманування І. Мазепа виважено ставився до царської влади, навіть усіляко допомагав реформаторським починанням Петра І.
- І. Мазепа докладав чималих зусиль для створення еліти козацької держави, усіляко опікувався культурою та освітою, що сприяло духовному розвитку України.

Залптаннл та завданнл

1. Коли між Московією і Річчю Посполитою було укладено «Вічний мир»? 2. За яких обставин І. Мазепа став гетьманом? 3. Якими були напрямки політики І. Мазепи? Чиї інтереси він захищав? 4. Якими були мета і результат Другого Кримського походу? 5. Якими були результати Азовських походів?

6. Які чинники вплинули на укладення «Вічного миру» між Московією і Річчю Посполитою? Як ця подія позначилася на історичній долі України? 7. Схарактеризуйте Коломацькі статті 1687 р. Визначте їх відмінності від попередніх договорів. 8. Як ви гадаєте, чи сприяла економічна політика гетьмана І. Мазепи його популярності серед селян і козаків? 9. Як позначилася на становищі України війна Московії з Туреччиною в 1687—1700 рр.?

10. Покажіть на карті основні події війни Московії з Туреччиною (1687—1700 рр.). 11. Заповніть таблицю «Політика І. Мазепи».

Напрямки політики	Здобутки, результат

12. Завдяки чому І. Мазепа зумів утриматися при владі в умовах палацових переворотів у Москві?

§ 25. Правобережна Україна наприкінці XVII — на початку XVIII ст.

Пригадайте: 1. Які українські землі втратила Річ Посполита в результаті війни з Османською імперією? 2. Якими були наслідки Руїни для Правобережжя?

Відродження козацького устрою. Після гучної перемоги польського короля під Віднем у 1683 р. війна з Османською імперією для Речі Посполитої не скінчилася. Польща продовжила боротьбу за втрачені українські землі, і, як з'ясувалося, без козацтва це було неможливо. Ще в 1674 р. подільський полковник О. Гоголь був призначений наказним гетьманом. У його відання перейшли Могилівський, Брацлавський, Кальницький та Уманський полки. У 1676 р. польський сейм ухвалив рішення затримати козаків на

Подільський полковник О. Гоголь

службі не лише для їх використання у військових цілях, але «як представників панування Речі Посполитої в Україні». У 1678 р. новим козацьким ватажком став **Мирон**. Він прагнув якомога більше розширити межі перебування козаків й усунути з цієї території шляхту. Останнє призвело до конфлікту й позбавило Мирона влади. Але ненадовго. Гетьман **А. Могила** (1684—1689 рр.) призначає його наказним гетьманом на Поліссі.

Тим часом Ян Собеський розумів, що без відновлення традиційного козацького господарства й устрою неможливо створити повноцінне козацьке військо, яке б стало на перешкоді турецько-татарським нападам. Тому король вирішив узаконити територіальне козацьке військо на землях Правобережної Наддніпрянщини. Відповідно до універсалу короля (1684 р.) і сеймової конституції (1685 р.) за козаками затверджувалися вольності, свободи і привілеї, також дозволялося заселяти землі колишніх семи правобережних полків (Чигиринського, Канівського, Корсунського, Черкаського, Уманьського, Білоцерківського і Кальницького).

На теренах, визначених польською владою, було створено чотири територіальні козацькі полки. На території полків влада належала полковникам, сотникам й іншим представникам адміністрації. На місцях поширювалися норми звичаєвого та козацького права. У містах і селах створювалися органи козацького самоврядування. Очолював козацьку адміністрацію наказний гетьман, якого призначав король. У 1689—1693 рр. наказним гетьманом був Гришко, а його наступником став **Самусь**.

Козаки нових полків (2 тис. яких були записані до реєстру) брали активну участь у війні з Туреччиною, за що отримували чималі гроші від польської влади. Зміцнення козацтва призвело до загострення конфлікту зі шляхтою, що спалахнуло у 1688 р. Але поки йшла війна з Туреччиною, верховна влада Речі Посполитої закривала на це очі.

Полковник С. Палій

2 Повстання під проводом Семена Палія 1702—1704 рр.

У 1699 р. Річ Посполита й Османська імперія підписали Карловацьке перемир'я. Цього ж року сейм ухвалив рішення про ліквідацію козацького війська на Правобережжі. Гетьману Самусю

та полковникам наказали розпустити полки. Однак полковники відмовилися виконати це розпорядження і розпочали запеклу боротьбу проти польського панування, яку сучасники називали «*другою Хмельниччиною*». На чолі цього повстання став полковник Семен Палій (Гурко). Програма боротьби міститься в його словах, що він «поселився на вільній Україні, і Речі Посполитій немає ніякого діла до цієї області; лише він один має право в ній розпоряджатися, як справжній козак і гетьман козацького народу».

Відкрита боротьба проти Польщі розпочалася в 1701 р. із селянських заворушень на Поділлі та Брацлавщині. Потім повстання охопило Київщину та Східну Волинь. На бік повсталих перейшли всі правобережні полки.

Коронний гетьман Яблонський спробував захопити С. Палія у Фастові, але на захист міста піднялися всі жителі. Після невдалої облоги міста поляки відступили на Поділля, а козаки Палія опанували терени майже всієї Правобережної України й вигнали звідти шляхту.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Семен Палій (Гурко) народився на початку 1640-х рр. у містечку Борзна на Чернігівщині в козацькій родині. Освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі. Потім став козаком Ніжинського полку. Наприкінці 1670-х рр. перебував на Запорозжжі, де швидко завоював авторитет серед козаків і дістав прізвисько Палій. Служив у П. Дорошенка. У 1683 р. очолював козацький загін, що разом із поляками бився під Віднем. Ян III Собеський називав його «віденським богатирем». Після повернення з походу Палій оселився на Правобережжі, але ненадовго. Коли польський уряд оголосив про формування козацьких полків, Палій разом із кількома сотнями запорожців переселився в Південну Київщину, отримав «приповідний лист» короля й зробив центром полку місто Фастів.

Під його управлінням перебувала територія колишніх Білоцерківського, Канівського, Чигиринського та Уманського полків. Але на ці землі прагнула повернутися й шляхта. Козацькі звичаї заважали поширенню панщини, що викликало конфлікт зі шляхтою. Зрештою дійшло до відкритого протистояння. Загони шляхти стали нападати на «Паліївщину». Ситуацію загострило укладення «Вічного миру» між Польщею і Москвою, за яким Правобережжя залишалося у складі Речі Посполитої. Це перекреслило плани Палія. На всі його звернення до царя взяти Правобережжя під свою руку той відповідав відмовою, натомість пропонуючи йому переселитися на Січ. С. Палій на таку акцію погодитися не міг, бо це не розв'язувало справи визволення Правобережжя від поляків. У 1689 р. С. Палій із загоном козаків напав на Немирів, пристановище пропольського гетьмана Гришка. Узяти місто не вдалося. Новим гетьманом став Самусь. Палія заарештували й ув'язнили в місті-фортеці Магдебург. За рік козаки його звільнили, і він повернувся до Фастова, де продовжив свою політику.

Улітку 1702 р. повстання спалахнуло з новою силою, набувши рис національно-визвольної боротьби. У листопаді повсталі захопили оплот поляків на Правобережжі — Білу Церкву, а згодом Немирів. Для придушення повстання поляки кинули 15-тисячний загін під командуванням Адама Сенявського. Повстання було придушено на Поділлі та Брацлавщині.

Розвиток повстання відбувався в дуже складних зовнішніх умовах. Ішла Північна війна. Річ Посполита поділилася на два ворогуючі табори: один — на чолі зі Станіславом Лещинським — підтримував Швецію, інший — на чолі з Августом II — Росію. Об'єктивно повстання відповідало інтересам Швеції, але лідери повстання сподівалися на підтримку Москви й лівобережного гетьмана у справі об'єднання двох частин України.

Ще до початку повстання Палій звертався до царя, а також до Мазепи з пропозицією приєднати Правобережжя. Однак Росія не наважувалася порушити умови «Вічного миру» 1686 р. Лише навесні 1704 р. російські війська з українськими козаками, очолюваними гетьманом І. Мазепою, виступили в похід на Польщу, щоб надати допомогу королю Августу II в боротьбі зі шведами.

Зі вступом Мазепи на Правобережжя повстанню було покладено край. Палія як можливого претендента на гетьманську булаву було заарештовано й за згодою царя заслано до Сибіру. Правобережні землі опинилися під управлінням Мазепи, який фактично став правителем об'єднаної Гетьманщини. На цих землях він проводив обережну політику. З одного боку, було збільшено кількість козацьких полків до семи. Уся старшина, крім Палія, залишилася на своїх посадах; з іншого — каралися «бунтівники» й підтримувалася шляхта.

У 1707 р. ситуація різко змінилася. Шведський король Карл XII здійснив стрімкий похід проти Польщі, завдавши поразки Августу II. Петро I опинився перед вибором: анексувати Правобережжя і тим самим налаштувати проти себе польську шляхту чи залишити Правобережжя у складі Речі Посполитої, підтримавши проросійські сили. Він обрав останнє, вважаючи,

що краще мати в Польщі проросійські сили при владі й так контролювати всю країну, ніж отримати її частину,

Анексія — насильницьке приєднання частини однієї країни до іншої.

а другу частину — вороже налаштовану. Але такий стан справ не влаштував І. Мазепу, який зробив ставку на Швецію, сподіваючись відірвати від Росії і Польщі всю Україну. Проте поразка під Полтавою шведських військ у 1709 р. перекреслила його плани.

Ліквідація козацького устрою на Правобережжі. Поразка повстання С. Палія та антиросійського виступу І. Мазепи не привели до остаточної ліквідації правобережного козацтва. У 1709 р. із заслання повернувся С. Палій, який став білоцерківським

полковником. Це дало новий поштовх до утвердження козацьких порядків. Але наступного року він помер.

У 1711 р. Петро I здійснив невдалий Прутський похід проти Туреччини. За Прутським миром, Росія мала відмовитися від претензій на Правобережжя і вивести свої війська із цієї території. За наказом Петра I українське населення почали зганяти на Лівобережжя. Цей процес тривав аж до 1714 р.

У 1712 р. польський сейм прийняв рішення про скасування полкового устрою на Правобережжі. У 1714 р. російські війська передали полякам Білу Церкву, а залишки правобережних полків переправились через Дніпро. Польща остаточно відновила свою владу на Правобережжі. Проте ці землі не стали «пусткою». Уже з 1720-х рр. почалося їх інтенсивне заселення і відродження. Але на цей раз уже не козацтво відіграло вирішальну роль у цьому процесі.

Висновки

- Війна Туреччини і Польщі, що тривала в останній чверті XVII ст., поставила на порядок денний питання про відродження козацтва, яке мало стати на перешкоді набігам татар і турків і сприяти господарському відродженню Правобережжя.
- Створення козацьких полків у Правобережній Україні відроджувало традиції національного державотворення в цьому регіоні. Вагома роль у цьому процесі належала С. Палію, який кінцевою метою своєї діяльності вважав визволення зі шляхетського гніту Правобережної України й відновлення єдності козацької держави. Це мало за мету й повстання 1702—1704 рр., яке було спровоковане рішенням польського сейму про ліквідацію козацтва.
- Незважаючи на те що на певний час удалося об'єднати дві частини України, міжнародне становище було не на користь України. Зрештою Правобережжя залишилося у складі Речі Посполитої, а козацький устрій на цих землях був знищений.

Залитання та завдання

1. За яких обставин і коли відродилося козацтво на Правобережжі? 2. Назвіть причини національно-визвольного повстання на Правобережжі в 1702—1704 рр. 3. Розкажіть про перебіг повстання. За яких обставин і як воно було придушене? 4. Коли польський сейм прийняв рішення про ліквідацію козацького устрою на Правобережжі? Коли ця ухвала була здійснена?

5. Що мав за мету польський уряд, узаконюючи козацький устрій на Правобережжі? 6. За що боролися учасники національно-визвольного повстання на Правобережжі 1702—1704 рр.? 7. Яка роль І. Мазепи в подіях 1702—1704 рр. на Правобережжі?

8. Покажіть на карті території, охоплені повстанням 1702—1704 рр., та місця його основних подій. 9. Складіть історичний портрет С. Палія.

10. Чому національно-визвольне повстання на Правобережжі 1702—1704 рр. називали «Другою Хмельниччиною»? Що спільного й відмінного між ним і подіями Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького?

§ 26. Україна в подіях Північної війни

Пригадайте: 1. Якими були причини Північної війни? 2. Яку політику проводив гетьман І. Мазепа до 1708 р.?

1 Гетьманщина в умовах Північної війни Росії зі Швецією (1700—1721 рр.). Із 1700 р. Росія вела Північну війну зі Швецією за вихід до Балтійського моря. Ця війна жодним чином не торкалася інтересів України. Образно висловлюючись, у той час, як росіяни «прорубували вікно до Європи», вони «закривали двері» в Україні, через які в попереднє століття в Росію проникали європейські впливи.

Проте від самого початку козацькі полки постійно брали участь у воєнних діях, воюючи на території Московської держави, Прибалтики, Речі Посполитої, відстоюючи інтереси царя. Приводом для незадоволення було й те, що досить часто козаків використовували як дешеву робочу силу під час будівництва каналів, доріг, фортець та інших укріплень. Із 1706 р. Гетьманщина мусила також утримувати в ряді міст московську армію й воєнні гарнізони. Крім того, з України у великих кількостях вивозився хліб та інші продукти. Усе це призводило до занепаду господарства й торгівлі, посилювало незадоволення політикою московського царя.

Крім воєнних негараздів, козаків непокоїло обмеження царським урядом їхніх станових прав. Непевність майбутнього України примушувала старшину й гетьмана замислюватися над подальшою долею Гетьманщини. Охоплена антимосковськими настроями старшина тиснула на гетьмана. Та й сам І. Мазепа почав розуміти згубність існуючих відносин України з Московською державою.

2 Перехід І. Мазепи на бік Карла XII. Узявши за мету звільнення Гетьманщини з-під влади Московії, І. Мазепа розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII.

У 1708 р. Карл XII із 35-тисячною армією вирушив у похід на Москву. Пізніше до нього мав приєднатися генерал Левенгаупт із 16-тисячним військом та важкою артилерією. Шлях на Москву був перекритий великими залогами російських військ у Пскові, Новгороді та Смоленську. Карл XII, віддаючи перевагу маневреній війні, вирішив здійснити обхід через Білорусію. Але через погані дороги, вороже ставлення місцевого населення і дії партизанів шведська армія втратила потрібну рухливість. Ударом по шведах став розгром росіянами армії Левенгаупта поблизу села Лісне в Білорусії. Після цього шведський король рушив в Україну, де сподівався на допомогу І. Мазепи.

Російські війська руйнують
Батурин. 1708 р.

Коли шведський король перетнув кордон Гетьманщини, то І. Мазепа не був готовий зустріти Карла XII як свого союзника. Більшість козацьких полків була за межами Гетьманщини. Гетьман опинився перед вибором: чи стати на бік шведів, чи залишитися на боці Петра I. 4 листопада 1708 р. гетьман прийняв остаточне рішення стати на бік Карла XII і рушив до ставки короля. Дізнавшись про наміри І. Мазеви, частина козаків його залишила, оскільки не зрозуміли несподіваної зміни поглядів гетьмана, який напередодні закликав бути вірними російському цареві й боротися зі шведами. Основна маса українського населення розглядала шведів як загартбників. Також далася взнаки непопулярна соціальна політика гетьмана в попередні роки.

Дізнавшись про це, Петро I діяв швидко і рішуче. Він наказав О. Меншикову розгромити гетьманську столицю Батурин, де були великі запаси зброї, артилерії та продовольства. Долю Батурина вирішила зрада. Полковник І. Ніс показав таємний хід у місто. Через нього російські війська проникли в місто і вчинили погром. Місто було спалене, а населення знищене.

І. Мазепу було оголошено зрадником. На старшинській раді в Глухові новим гетьманом було обрано Івана Скоропадського (1708—1722 рр.). Крім того, Петро I звернувся до населення із закликом бути вірним йому, а на Січ відправив дарунки і гроші. Через кілька днів більшість старшини залишили Мазепу, підписали присягу на вірність царю і визнали гетьманом Скоропадського.

Незважаючи на це, до Мазеви і Карла XII приєднався кошовий отаман Кость Гордієнко з частиною запорожців.

8 квітня 1709 р. Мазепа і Гордієнко підписали угоду з Карлом XII, яка передбачала утворення на українських землях, що перебували у складі Росії, князівства під протекцією Швеції. Питання про долю правобережних і західноукраїнських земель не порушувалося, оскільки шведський король визнавав їх частиною Польщі. Та цим планам не судилося здійснитися.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Незабаром козакки нижче за течією Дніпра заснували нову Січ, що дістала назву Кам'янської. Але в 1711 р. вона теж була зруйнована за наказом царя. Тоді запорожці з дозволу кримського хана заснували Січ в Олешках, яка проіснувала до 1734 р.

Петро I продовжував каральні заходи в Україні. У квітні 1709 р. російські війська під командуванням П. Яковлева здійснили каральний похід на Січ, у результаті якого вона була знищена. Лише небагатьом запорожцям удалося врятуватися.

3 Полтавська битва. Смерть І. Мазепи. На той час основні сили шведів підійшли до Полтави. Тут були зосереджені великі припаси, яких українці не вистачало шведам. Залога міста, що складалася з козаків і російських солдат, відмовилася здатися. Облога міста тривала три місяці. Тим часом до Полтави підійшли головні сили росіян. Вирішальна битва Північної війни відбулася 8 липня 1709 р. під Полтавою і завершилася поразкою Карла XII й Мазепи.

Після поразки під Полтавою І. Мазепа й Карл XII утекли в турецькі володіння. Своему послу в Стамбулі П. Толстому Петро I доручив підкупити великого візира, якому було обіцяно 300 тис. талерів за видачу Мазепи.

Ця звістка схвилювала Мазепу. Такий перебіг подій остаточно підірвав слабе здоров'я гетьмана, і 22 серпня 1709 р. він помер (за іншими даними — 28 серпня 1709 р. або 18 березня 1710 р.) у селі Варниці поблизу міста Бендери. Його тіло відвезли в Голац і там, у колі військової старшини і короля Карла XII, поховали в монастирі Св. Юра.

Полтавська битва

Смерть І. Мазепи

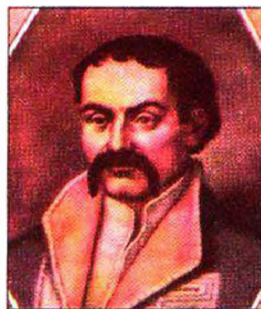

4 Гетьман Пилип Орлик. Конституція П. Орлика.

16 квітня 1710 р. під Бендерами відбулася козацька рада. Новим гетьманом було обрано найближчого сподвижника І. Мазепи генерального писаря його уряду Пилипа Орлика (1672—1742 рр.). Він очолив першу українську політичну еміграцію в Західній Європі й уряд в екзилі (еміграції).

Під час козацької ради 16 квітня було прийнято написаний ним документ «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» (пізніше цей документ дістав назву «Конституція Пилипа Орлика»). Це була угода між старшиною і запорозькими козаками з одного боку та гетьманом — з іншого.

Уперше новообраний гетьман укладав зі своїми виборцями офіційну угоду, де чітко зазначалися умови, на яких він отримував владу.

Гетьман П. Орлик

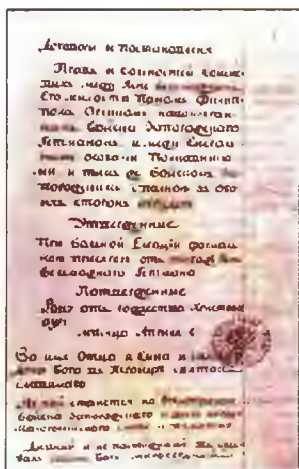
ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Пилип Орлик походив із давнього чеського роду. Його батько загинув у війні з Туреччиною. Навчався П. Орлик спочатку в єзуїтській колегії у Вільно, а потім у Києво-Могилянському колегіумі. Був освіченою людиною, знав кілька європейських мов. Обіймав посади в Генеральній військовій канцелярії, згодом став генеральним військовим писарем і найближчим радником гетьмана Мазепи.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Документ складався зі вступу й 16 статей. У ньому проголошувалася незалежність України від Московії та Речі Посполитої; обґрунтовувалася протекція шведського короля та союз із Кримським ханством; територія України визначалась Зборівським договором 1649 р.; козакам поверталися їхні традиційні території в Подніпров'ї; при гетьманові утворювалася Генеральна рада із законодавчою владою, яка складалася з генеральної старшини, полковників, виборних депутатів від кожного полку та з делегатів від запорожців; рада збиралася тричі на рік — на Різдво, Великдень, Покрову; справи про кривду гетьманову та провини старшини розглядав генеральний суд, до якого гетьман не мав права втручатися; державна скарбниця і майно підпорядковувалися генеральному підскарбію, на утримання гетьмана призначалися окремі землі; установлювалася виборність полковників, сотників із наступним їх затвердженням гетьманом; спеціальна комісія мала здійснювати ревізію державних земель, якими користувалася старшина, а також повинностей населення; гетьман мав захищати козацтво і все населення від надмірних податків і повинностей, допомагати козацьким удовам і сиротам.

«Пакти і Конституції...» П. Орлика

Таким чином, проголосивши фактично республіканський політичний устрій Української держави, «Конституція Пилипа Орлика» стала зразком тогочасної політичної думки не тільки в Україні, а й узагалі в Європі.

Конституція обмежувала права гетьмана, передбачала створення представницького органу — Генеральної ради. У ній були закладені основи принципу розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади, упроваджувалась виборність посад.

Зміст документа відповідав інтересам козацької старшини, яка завдяки послабленню гетьманської влади отримала можливість більшої участі в державному управлінні. «Конституція Пилипа Орлика» до 1714 р. діяла на тій частині Правобережної України, де зберігався військово-територіальний полковий устрій.

Подальші дії П. Орлика були спрямовані на створення коаліції для звільнення України з-під російської влади. Він уклав угоду з кримським ханом Девлет-Гіреєм, шведським королем Карлом XII, прибічниками поваленого польського короля С. Лещинського. Угоди передбачали спільне визволення Гетьманщини й Слобожанщини. До цієї коаліції приєдналась Туреччина, яка 20 листопада 1710 р. оголосила війну Росії. За спільним планом союзників передбачалось здійснити військову експедицію з метою звільнення Правобережної України.

На початку 1711 р. хан із 40-тисячною ордою та 2 тис. запорожців вирушив на Слобідську Україну. Не досягнувши там воєнного успіху, він із 12 тис. захоплених бранців повернувся до Криму. Тим часом Орлик із 5 тис. запорожців, 20—30-тисячною татарською ордою та загonom поляків рушив на Правобережжя. Він здобув Немирів, Брацлав, Вінницю і взяв в облогу Білу Церкву. До нього приєдналося близько 11 тис. місцевих козаків на чолі із Самусем. Однак коли прийшла звістка про наближення російських військ, татари припинили облогу та розпочали брати ясир (10 тис. жителів). Місцеві козаки залишили гетьмана і кинулись рятувати своїх близьких. Із П. Орликом мало хто залишився, він був змушений припинити похід і з невеликим загonom прибічників повернувся до Бендер.

Козаки Самуся відмовилися відступити і продовжили боротьбу. Вирішальна битва з російськими і польськими військами відбулася при обороні Богуслава. Самусь та його прихильники потрапили в полон і були заслані до Сибіру.

Після невдалого походу П. Орлика на Правобережжя царський уряд аж до 1714 р. «зганяв» місцеве населення на Лівобережжя з метою позбавити П. Орлика будь-якої підтримки.

Улітку 1711 р. Петро I розпочав воєнну кампанію проти Османської імперії. Російська армія вирушила до Молдавії, де її володар підняв антитурецьке повстання. 8—9 липня 1711 р. поблизу річки Прут відбулась вирішальна битва. Армія Петра I була оточена турецьким військом, і їй загрожувала капітуляція. Петро I вирвався з оточення лише завдяки підкупу та великим політичним поступкам.

За Прутським мирним договором 1711 р., російська сторона повертала Туреччині Азов, знищувала свої фортеці, нещодавно збудовані на Запорозжжі, і зобов'язувалася не втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої. Окремий пункт стосувався українських земель, від яких Росія мала відмовитися і які повинна була повернути під протекторат Кримського ханства і Туреччини. Проте його сформулювали дуже нечітко і було незрозуміло, чи йдеться про Запорозжжя, Правобережжя, чи про всю Гетьманщину.

Росія зволікала з виконанням умов договору. Зрештою наприкінці 1711 р. Туреччина висунула російській стороні вимогу передати всю Наддніпрянську Україну з Києвом під її протекторат відповідно до умов Прутського миру. Росія відмовилася це зробити. У результаті переговорів за сприяння англійського і голландського послів було досягнуто домовленості, що росіяни відмовляються від Правобережжя (окрім Києва з околицями) і західної частини Запорозжжя (землі на правому березі Дніпра з Кодакком), а турки не висувують претензій на інші запорозькі землі та Лівобережну Україну.

Ці домовленості були зафіксовані в російсько-турецькому договорі, підписаному у квітні 1712 р., та Адріанопольському договорі 1713 р. Вони стали тяжким ударом для П. Орлика та його сподвижників. Адже Україна залишалася знову розділеною. Влада ж П. Орлика над Правобережною Україною, отримана згідно із султанським указом, була нетривалою. У квітні 1714 р. між Туреччиною й Польщею було укладено договір, за яким Правобережна Україна залишалася за Польщею.

У червні 1714 р. П. Орлик виїхав із Бендер у подорож до країн Європи, де намагався створити нову антиросійську коаліцію.

На запрошення Карла XII П. Орлик зі своїми прибічниками прибув до Швеції. У 1720 р. перебрався до Німеччини, а згодом до Франції. Однак політичної підтримки своїх планів у правителів європейських держав не знайшов.

Після підписання російсько-шведського Ніштадтського мирного договору 1721 р. на перебування українських політичних емігрантів в усіх європейських столицях дивилися як на небажане.

У 1722 р. П. Орлик був змушений переїхати на територію Туреччини, де й прожив останні 20 років свого життя. Усі його дипломатичні зусилля виявились марними.

Висновки

- Північна війна лягла важким тягарем на плечі українського народу. У таких умовах проти політики царя виступив гетьман І. Мазепа.
- Гетьман у своїх діях покладався на хитрість, розрахунок та інтриги, а не на героїзм та відданість народу та його провідників. Поразка шведів у битві під Полтавою (27 червня (8 липня) 1709 р.) стала і поразкою планів гетьмана на здобуття незалежності України.
- Заслугою гетьмана І. Мазепи стало те, що він створив прецедент виступу української еліти проти російського центру.
- Царська влада доклала всіх зусиль, щоб витравити пам'ять про гетьмана в українському народі. Йому було проголошено анафему. «Мазепинством» став називатися в Російській імперії український національно-визвольний рух.
- Поразкою завершилися й спроби гетьмана П. Орлика відновити козацьку державу, поява якої на карті Європи не входила в плани тодішніх володарів Європи. Проте, завдяки діяльності П. Орлика в європейських дипломатичних колах стали краще уявляти складнощі політичної ситуації на українських землях і прагнення українців.
- П. Орлик збагатив українську і світову історію першою Конституцією в сучасному розумінні цього слова.

Залитання та завдання

1. Коли і між якими державами тривала Північна війна? 2. Якою була участь козацьких військ у першому етапі Північної війни? 3. Які воєнно-політичні акції Петра I стали відповіддю на союз І. Мазепи з Карлом XII? 4. Яким був перебіг подій Полтавської битви? Чим вона завершилась? 5. Якою була доля І. Мазепи після Полтавської битви? 6. Коли і за яких обставин П. Орлика було обрано гетьманом?

7. Що підштовхнуло І. Мазепу на союз зі Швецією? 8. Чому І. Мазепа не зміг підготуватися до вступу шведської армії в Україну? 9. Що спонукало запорожців підтримати україно-шведський союз? 10. Чим гетьманство П. Орлика відрізнялося від усіх попередніх? 11. Із якою метою П. Орлик запропонував козацтву «Пакти і Конституції...»? 12. Чому походи П. Орлика в Україну зазнали поразки?

13. Складіть історичний портрет І. Мазепи або П. Орлика. 14. Простежте на карті події Північної війни на теренах України. Позначте основні етапи. 15. Складіть хронологічну таблицю «Українські землі в умовах Північної війни».

16. Доля України в Полтавській битві вирішувалася без участі українців. Чому так сталося?

§ 27. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Спроби ліквідації гетьманства

Пригадайте: 1. Як розгорталися події Північної війни на українських землях? 2. Якою є роль І. Мазепи в історії України? 3. Якими були наслідки Полтавської битви для України?

1 Становище Гетьманщини після Полтавської битви. Наступ на автономні права Гетьманщини. Перехід І. Мазепи на бік шведів Петро I використав як привід для розгортання терору. Спеціальна слідча комісія, створена за наказом царя, розглядала справи прибічників гетьмана. Сотні українців було репресовано і страчено, а їхнє майно конфісковано. Переслідувань зазнали родичі козаків, що разом із П. Орликом опинилися в еміграції. На початку війни з Туреччиною за жеребом страчували кожного десятого в поселеннях Лівобережжя і Слобожанщини, які не виявляли достатньої лояльності щодо царя.

Одночасно з цим відбувався форсований наступ на українську автономію. Коли новообраний гетьман І. Скоропадський запропонував цареві підтвердити в нових Решетилівських статтях традиційні права та вольності, то отримав від Петра I відповідь: «Українці й так мають із ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі».

Петро I відхилив прохання І. Скоропадського про те, щоб козаки перебували під командуванням наказного гетьмана, а не російських генералів. Він відмовився повернути гармати, які були захоплені в Батурині. Перед гетьманським урядом була поставлена вимога звітувати про податки й доходи Військового скарбу.

Поступово звужувалася влада гетьмана. Воеводи отримали право втручатися у внутрішні справи козацької України. Для нагляду за гетьманом був приставлений царський міністр-резидент (із 1710 р. їх уже було двоє). У Глухові — новий гетьманській резиденції — було розміщено два полки російської армії. У 1708—1709 рр. запровадився губернський устрій при збереженні полково-сотенного. Гетьманщина, а з 1719 р. і Слобожанщина входили до Київської губернії, яка поділялася на провінції. У 1715 р. царський указ установив новий порядок виборів полкової старшини, згідно з яким основну роль у цьому процесі відігравав царський представник. У старшину почали обирати іноземців, яких поступово ставала більшість, а згодом Петро I сам наказав призначити своїх соратників П. Толстого ніжинським полковником, а А. Ганського — київським, тим самим привласнивши право призначати старшину й порушивши виборний

Терор — розправа з політичними противниками шляхом насильства.

Репресії — система заходів, які передбачають усунення, ізоляцію, знищення політичних ворогів (справжніх або надуманих), конкуруючих соціальних груп чи прошарків, етнічних спільнот із метою встановлення панування або зламу опору противників шляхом насильства.

принцип формування влади в Гетьманщині. До того ж росіянам стали надаватися великі землеволодіння в Україні, що спричинило виникнення великих територій, непідконтрольних гетьману. 1720 р. Петро I обмежив функції Генерального суду.

Посилилося втручання російського уряду в економічне життя: українські товари дозволялося вивозити за кордон лише через російські прибалтійські порти, і до того ж не українськими купцями. Водночас заборонялося ввозити певні товари в Гетьманщину із Західної Європи (голки, сукна, полотна, панчохи, цукор, тютюн тощо), а замість них треба було купувати продукцію російських фабрик. Запроваджувалося особливе мито для російської казни. У 1721 р. на території Гетьманщини російський уряд запровадив «мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися в обігу населення Росії і якомога більше зосереджувалися в державній казні».

Дедалі частіше козаків стали використовувати за межами Гетьманщини: на будівництві каналів, фортець, у військових походах тощо. У той же час господарства козаків на батьківщині занепадали. Крім того, населення Гетьманщини страждало від постоїв російських військ.

Крім того, поширеними були утиски і в культурній сфері. Так, із Києво-Могилянської академії за наказом царя було виключено всіх студентів і викладачів із Правобережжя, заборонялося друкувати в Україні будь-які книги, крім церковних, а в тих, що друкувалися, «щоб ніякої різниці й осібною наріччя не було». Цим цар розпочав наступ на українську мову.

Адміністративний поділ України у складі Російської імперії XVII ст.

Етапи колоніальної політики Російської Імперії щодо України у XVIII ст.

Роки	Зміст
1708—1728	Форсований наступ на українську автономію
1728—1734	Часткове відновлення прав і вольностей України-Гетьманщини
1734—1750	Посилення імперського тиску на українську автономію
1750—1764	Тимчасове уповільнення імперської експансії. «Золота осінь» української автономії (О. Субтельний)
1764—1783	Остаточна ліквідація української автономії

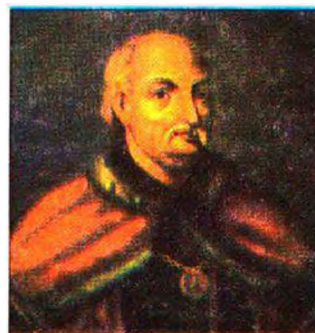
2 Гетьманство І. Скоропадського (1708—1722 рр.). Діяльність І. Скоропадського

в цих умовах була дуже обережною. Він усіляко намагався засвідчити свою вірність цареві. Це допомогло йому утримувати гетьманську владу, але, водночас, розгортанню царської політики сприяло обмеження гетьманської влади. Разом із тим Скоропадський проявляв порядність і в міру своїх сил намагався захистити українську автономію.

У соціальній політиці І. Скоропадський продовжував політику І. Мазепи. Він роздавав землі старшині й монастирям. За його правління близько 30 % оброблюваних земель перебувало в приватній власності старшини, деякі з них перетворювалися на справжніх земельних магнатів.

У січні 1721 р. І. Скоропадський, незважаючи на погане самопочуття, вирушив до Москви, щоб остаточно визначити статус Гетьманщини у складі Російської імперії. Поштовхом до подорожі став указ царя про виведення генеральної канцелярії з-під управління гетьмана.

Проте візит, головною метою якого було клопотання про полегшення становища Гетьманщини, не дав бажаного результату й не припинив подальше обмеження прав і вольностей. Натомість І. Скоропадський одержав указ про запровадження Малоросійської колегії (29 квітня 1722 р.). Її створення мотивувалося тим, що до царя почали доходити скарги від народу про хабарі й здирства, про відбирання в козаків

Гетьман І. Скоропадський

Указ Петра I про заснування Малоросійської колегії

земель, лісів, млинів: «Це робиться для вашого ж блага... бути під великоруським судом та управлінням, для того щоб припинити всі неправильні суди й тяготи малоросійського народу».

Ця новина приголомшила І. Скоропадського й остаточно підірвала його здоров'я. Повернувшись до Глухова, він передав «правління діл» П. Полуботку. 3 липня 1722 р. гетьман помер.

3 Перша Малоросійська колегія (1722—1727 рр.). Наказний гетьман П. Полуботок. По смерті гетьмана всю владу в Гетьманщині перебрала на себе Малоросійська колегія у складі шести російських офіцерів на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. Фактично її діяльність відігравала роль дестабілізуючого чинника, що поглиблював прірву між українською елітою і народом і руйнував українську державність. Петро I не дозволив обирати нового гетьмана, а доручив наказному гетьману П. Полуботку (1722—1723 рр.) слухати колегію.

Чернігівський полковник П. Полуботок був людиною енергійною, палким прибічником української автономії. Він не змирився з претензіями президента Малоросійської колегії С. Вельямінова не тільки на контроль за владою, а й на саму політичну владу. П. Полуботок згуртував навколо себе старшинську опозицію, розпочав судову реформу (зробив Генеральний суд колегіальним, установив порядок подання апеляцій), розгорнув боротьбу з хабарництвом. Він звертався зі скаргами в Сенат (верховний розпорядчий орган Російської імперії) на порушення Малоросійською колегією українських законів і традицій, наполягав дозволити провести вибори нового гетьмана.

У серпні 1723 р. представники старшинської опозиції в козацькому таборі на річці Коломак склали так звані **Коломацькі чолобитні** на ім'я царя, у яких вимагали скасувати запроваджені

Цар Петро I у П. Полуботка
у в'язниці. Художник В. Волков

Засідання Малоросійської колегії

ІНТЕРЕСНО ЗНАТИ

Смерть П. Полуботка відгукнулася в Україні великим болем. Його прославляли як великого захисника України, про нього складали легенди. Однією з найпопулярніших була та, що немовби цар, довідавшись про хворобу П. Полуботка, прибув просити в нього вибачення, і вмираючий гетьман виклав йому всі кривди, що їх завдав царизм Україні. Закінчувалася вона словами: «За невинне страждання моє і моїх земляків будемо судитися у спільного і нелицемірного судді, Бога нашого: скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом». І справді 25 січня 1725 р. помер Петро І.

Малоросійською колегією податки й дати дозвіл на обрання гетьмана. Коли ці чолобитні отримав Петро І, то наказав ув'язнити П. Полуботка і 15 опозиційних українських старшин у Петропавлівській фортеці. Не витримавши такого стану і допитів, 18 грудня 1724 р. наказний гетьман П. Полуботок помер.

4 Гетьманство Данила Апостола (1727–1734 рр.). Після смерті

Петра І уряд Росії змінив політику щодо козацької України. Наростання невдоволення діяльністю Малоросійської колегії і загроза нової війни з Туреччиною спричинили її скасування в 1727 р. і деяке пом'якшення російської політики в українському питанні. Було дозволено провести вибори гетьмана. Ним став 73-річний миргородський полковник Данило Апостол. Діяльність гетьмана визначалася «Рішительними пунктами» — відповіддю на «Статейні пункти», надані Апостолом царю. На відміну від попередніх «Статей», вони були оформлені не як договір між державами, а як односторонній акт царського пожалування.

Основні положення «Рішительних пунктів» 1728 р.:

- Дозвіл обирати гетьмана, але лише за згодою царя.
- Гетьманщину було повернуто з відання Сенату під юрисдикцію Міністерства закордонних справ.
- Зменшення кількості російських військових, що розміщувалися на території України.
- Гетьман не мав права без дозволу царя карати на смерть старшину й проводити зовнішню політику.
- Уведення російських представників до складу Генерального суду.
- Генеральну старшину й полковників із 2—3 кандидатів на посаду мав затверджувати цар, а не гетьман.
- Скасовувалися податки, запроваджені Малоросійською колегією.
- Відновлювався Генеральний військовий скарб, але підконтрольний російському урядові.

Гетьман Д. Апостол

Спираючись на обмеження дій російських представників в Україні певними юридичними нормами, Д. Апостол енергійно взявся за відновлення втраченої автономії: він призначив на полковничі посади своїх прихильників, здійснив низку заходів щодо впорядкування старшинського землеволодіння, уперше вжив дії щодо вироблення тогочасного бюджету Гетьманщини, упорядкував українську торгівлю, підпорядкував гетьманській владі Київ, реорганізував судову систему, домогся дозволу на повернення запорожців із володінь кримських татар в Олешках та заснування ними в 1734 р. Нової Січі на річці Підпільній (Підпільненська Січ).

Позитивне значення для боротьби з хабарництвом і впорядкування землеволодінь мало здійснене гетьманом Генеральне слідство про маєтності, яке в 1729—1730 рр. здійснило ревізію маєтків і з'ясувало законність володіння ними. За сприяння Д. Апостола Кодифікаційна комісія в Глухові в 1728 р. розпочала створювати збір законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», що мав юридично закріпити автономний статус і привілеї Гетьманщини у складі Російської імперії. Збір було завершено вже після смерті гетьмана, але російський Сенат категорично відмовився його затвердити.

Жалувана грамота
Д. Апостола на гетьманство

5 Політика «Правління гетьманського уряду». Спроба ліквідації автономного устрою Слобожанщини.

Після смерті Д. Апостола в 1734 р. нова імператриця Анна Іоанівна знову заборонила обрання нового гетьмана, а відання українськими справами було передано «Правлінню гетьманського уряду» (1734—1750 рр.). «Уряд» складався з трьох представників козацької старшини і трьох російських урядовців. У своїй діяльності «Уряд» мав керуватися «Рішительними пунктами» 1728 р. Крім того, російські урядовці мали всіляко применшувати значення гетьманської влади й підривати довіру до неї, сприяти зближенню старшини з російськими офіцерами, а також шлюбам українців із росіянами. Українські справи знову було повернуто до Сенату. В Україні було проведено ревізію для впорядкування збору податків. Завершено складання зводу українського законодавства.

Для таємного контролю над суспільством була створена «Таємна канцелярія». Достатньо було вигукнути гасло «Слово і діло государеве» та вказати на когось, як його вже вважали державним злочинцем і віддавали до рук ката. Так, за підозрою в державній зраді в повному складі був заарештований Київський магістрат.

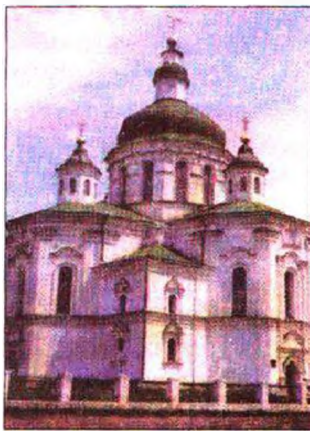
Роки «Правління гетьманського уряду» проходили в умовах чергової російсько-турецької війни (1734—1739 рр.). Російське військо перебувало на утриманні українського населення прифронтової зони. Постійні реквізиції лишали населення найнеобхіднішого. Єдиним здобутком війни стало повернення запорожців у межі Російської імперії.

Істотні зміни відбулися в устрої Слобожанщини. Ще в 1726 р. полки потрапили у відання Військової колегії. Із 1723 р. полковниками могли призначатися тільки росіяни. Із 1732 р. почалися перетворення, спрямовані на ліквідацію автономного самоврядування. У Сумах була створена «Канцелярія комісії заснування слобідських полків», що перебрала на себе чимало функцій полковників. Полкові ратуші в 1733—1734 рр. були перейменовані на канцелярії й отримали права, що їх мали канцелярії в провінціях губерній. Судочинство проводилося на основі російського законодавства. У 1734 р. було скасовано право козаків і селян на «займанщину», також жителям заборонялося залишати межі Слобожанщини. Підпомічники викреслювалися з козацького стану.

Пам'ятник гетьману Д. Апостолу в Сорочинцях

Преображенська церква в Сорочинцях, збудована коштом Д. Апостола

Висновки

- Заходи російського уряду протягом 1708—1722 рр. свідчили про підготовку до широкомасштабного наступу на українську державність. Проте зовнішні обставини змусили пригальмувати процес ліквідації козацької держави, і на короткий термін було відновлено владу гетьмана (1727—1734 рр.).
- Загальний напрямок російської політики щодо України залишався незмінним: перетворити її на звичайну провінцію Російської імперії. У таких умовах українська козацька еліта докладала зусиль для збереження давніх автономних прав. Проте у своїх діях вона уникала радикальних заходів і не спиралася на народну підтримку.

Зопитання та завдання

1. Яких обмежень зазнала влада гетьмана за часів І. Скоропадського? 2. Як російський цар Петро І використовував ресурси України для досягнення своєї мети? 3. Який зміст Решетилівських статей? Чи мали вони офіційний характер? 4. Хто такий П. Полуботок? Які заходи здійснювала козацька старшина для відновлення державних прав України? Якими були результати діяльності старшинської опозиції? 5. Що відбувалося в Україні під час «Правління гетьманського уряду»?

6. Чим характерне правління гетьмана І. Скоропадського? 7. Чому Петро І не дозволив вибори нового гетьмана після смерті І. Скоропадського? 8. Які основні політичні ідеї закладено в Коломацьких чолобитних? 9. Що собою являла Малоросійська колегія? Яким чином її діяльність руйнувала традиційну систему управління в Україні? 10. Чим відзначене правління гетьмана Д. Апостола? 11. Якими були наслідки для України «Правління гетьманського уряду»?

12. Підготуйте розповідь про наказного гетьмана П. Полуботка. Чому він не вдавсь до дій, подібних І. Мазепі, хоча Петро І казав про нього, що він «гірший за Мазепу»?

§ 28. Культура України

Пригадайте: 1. Які основні риси української культури попередньої доби? 2. Назвіть головні здобутки української культури XVII ст.

Особливості розвитку культури. Українська культура наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. розвивалася в суперечливих умовах. Так, з одного боку, створення власної держави, підтримка культури з боку гетьманів, загальне національне піднесення сприяли розвитку української культури, з іншого — її розвиток гальмувався заходами царської влади та поступовим занепадом держави. У 20-ті рр. XVIII ст. Україною прокотилася перша хвиля русифікації. Проте в цей період ще переважали тенденції, що зумовили розквіт української культури. Культура цього періоду ґрунтувалася на двох основах: попередньому розвитку української культури та впливу західноєвропейського бароко.

Особливості культури бароко

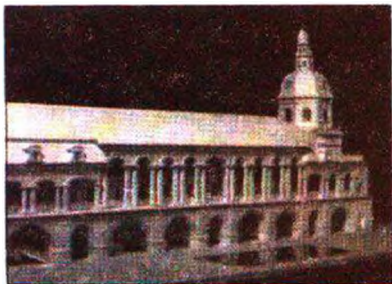
Вигадливе поєднання деталей, ліній, прикрас

Інтерес до людських почуттів та громадських учинків

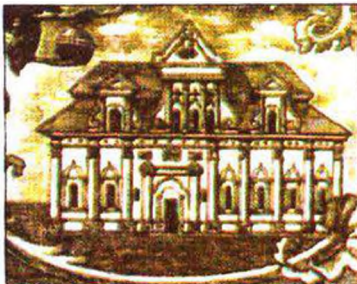
Увага до символів та алегорій

Театральність, парадність

На українському ґрунті культура бароко набула особливих рис, що дає підставу вченим-мистецтвознавцям стверджувати про існування «українського (козацького) бароко». Крім того, культура цього періоду почала швидко набувати світських рис.

Київська академія. Макет.
1703—1740 рр.

Києво-Печерська друкарня

Акт про заснування
Львівського універ-
ситету

На характер культури цього періоду мали вплив і зміни в соціальній структурі українського населення. Основну частину культурно розвиненого населення складали вже не шляхтичі й духівництво, а козаки, козацька старшина, міщани. Це приводило до розширення підґрунтя, на якому розвивалася українська культура.

2 Освіта і друкарство. Києво-Могилянська академія. Наприкінці

XVII ст. освітній рівень населення козацької України залишався відносно високим. Тут діяла велика кількість початкових шкіл, у яких учителювали переважно дяки. Вони навчали читати, писати, рахувати, співати. Поширеним було й домашнє навчання.

Саме в цей період на Гетьманщині набула поширення форма навчання й здобуття професійних знань при канцеляріях, де виконували різні доручення й водночас навчалися ведення канцелярських справ, складання ділових паперів. В Україні характерною була професійна підготовка підлітків через систему учнівства в ремісничих цехах. Таку підготовку здобували й козацькі діти в січовій школі на Запорозжжі. Вона готувала канцеляристів, кобзарів, сурмачів, скрипалів, цимбалістів.

Виникали нові колегіуми, які були середніми навчальними закладами: Чернігівський (1700 р.), Харківський (1727 р.), Переяславський (1738 р.). Значним освітнім центром став Харківський колегіум. У ньому навчалося 800 учнів. Крім традиційних предметів, тут вивчалися також інженерна справа, артилерія і геодезія.

У колегіумах вивчали старослов'янську, українську, польську, німецьку, французьку мови, логіку, риторику, філософію, богослов'я, математику, фізику, медицину, історію, географію, астрологію (астрономію), музику.

Піітика (поетика) — розділ науки про літературу, що вивчає структуру і творчі прийоми поетичних творів, їхню форму й принципи аналізу.

Риторика — наука красномовства, ораторського мистецтва.

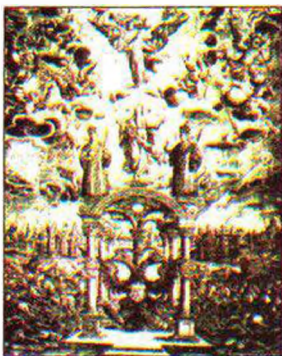

Д. Туптало

Ф. Прокопович

І. Щирський. Авантитул книги Л. Барановича «Благодать та Істина»

На Правобережжі та західноукраїнських землях діяли переважно єзуїтські колегіуми — Луцький, Кам'янецький, Львівський, Перемишльський та ін.

Вища освіта на українських землях була представлена Києво-Могилянським колегіумом (від 1632 р.) та Львівським університетом (від 1661 р.).

Києво-Могилянський колегіум за організаційною структурою відповідав вищим навчальним закладам Західної Європи. Після тривалих клопотань у 1694 р. колегіум одержав царську грамоту на самоврядування. За грамотою Петра I від 1701 р. він був перетворений на академію як вищий навчальний заклад. У 1709 р. тут навчалось близько 2 тис. студентів. Проте вже за декілька років їх кількість зменшилася до 165 осіб.

Поширення грамотності серед населення сприяло розвитку книгодрукування. Найбільшою друкарнею в Україні з 13 існуючих була Києво-Печерська. Серед виданих нею книг відома, зокрема, «Іфіка ієрополітика» (1712 р.), у якій пояснювалися норми поведінки. Видавалися релігійні трактати, букварі та інші книги.

На західноукраїнських землях продовжувала діяти Львівська братська друкарня. Вона видавала букварі та інші книжки. Значний внесок у розвиток книгодрукування зробили Почаївська та Унівська друкарні.

Прикметною рисою книгодрукування, попри заборони Синоду Російської православної церкви, стало зростання друку світської літератури. А запроваджений за Петра I гражданський шрифт зробив книжки більш доступними для широкого кола читачів.

3 Розвиток природничих наук. У XVII—XVIII ст. на українських землях, як і в інших країнах Європи, починає швидко розвиватися наука. Особливістю науки в Україні було те, що на відміну від Європи, де вона долала сильний опір церкви, тут її представниками у своїй більшості були церковні діячі, іноді вищі ієрархи. Так, Феофан Прокопович навіть виголосив перед студентами й викладачами Києво-Могилянської академії спеціальну промову «Про заслуги і користь фізики».

Тому видатні діячі того часу зосереджували увагу на складних питаннях астрономії, математики, медицини, географії. Так, І. Галтовський намагався розкрити причини таких природних явищ як сонячне й місячне затемнення, хмарність, дощ, вітер, блискавка тощо. Є. Славинецький здійснив переклад слов'янською мовою посібника з астрономії Везалія «Космографія», яку вивчали в медичних колегіумах. У 1707—1708 рр. Ф. Прокопович уклав курс лекцій з арифметики та геометрії для Києво-Могилянської академії.

У XVIII ст. набувають поширення медичні знання. З'явилась низка лікарів-українців, які отримали вчений ступінь доктора медицини: І. Полетика, М. Кружень, П. Погорецький та ін. У 1707 р. в Лубнах відкрилася перша в Україні польова аптека.

4 Розвиток літератури. Від другої половини XVII ст. розпочався період піднесення літературної творчості. Для літератури цього періоду характерними були такі риси:

- зберігався зв'язок літератури з релігійним світоглядом;
- мистецтво слова поступово ставало самостійною галуззю творчості;
- усе виразніше проявлялися світські й естетичні функції літератури, вироблялися нові форми і способи художньо-словесного зображення;
- головна увага письменників зосереджувалася на людині, а також її зв'язку з Богом, утверджувалися нові жанри художньої літератури.

Друга половина XVII ст. — це період розквіту в українській літературі стилю бароко.

Найбільш яскраво барокові риси проявляються в поезії. Поетичні твори цієї доби різноманітні: він громадсько-політичних до ліричних.

Громадсько-політична поезія пов'язана з Національно-визвольною війною під проводом Б. Хмельницького та Руїною. Відомі такі твори: «Висипався хміль із міха», «Похвала віршами Хмельницькому от народа малоросійського», «Чигирин» тощо.

Творцями релігійно-філософської поезії були представники духовництва — Л. Баранович, В. Ясинський, Д. Туптало, С. Яворський, Ф. Прокопович та ін. У творах цих авторів порушувалися морально-етичні проблеми. У поезії цього напрямку найбільше проявляється стиль бароко — символіка, алегорія, гра слів, ускладнені асоціації, натуралістичність деталей. Найбільшу поему (23 тис. рядків) на релігійну тематику склав І. Максимович («Богородице Діво»).

У руслі бароко розвивалася і панегірична поезія. Найвідомішими її представниками були І. Величковський, Л. Баранович.

Синопис

І. Галятовський.
Євангеліст Іоанн

Великою популярністю користувалися епіграми. Серед найкращих епіграмістів були Л. Баранович, І. Величковський, Д. Братковський, К. Зінов'єв. В епіграмах часто перепліталися релігійно-філософські та побутові сюжети.

Найкращі вірші ліричної поезії написані С. Климковським, І. Бачинським, Д. Левицьким, І. Мазепою, Л. Барановичем. Жанрово ця поезія дуже різноманітна — це й опис соціально-побутових явищ, і опис природи, і любовні елегії. Вона наповнена народними образами та символами. Любовна поезія тісно пов'язана з піснею.

Значної популярності набула й сатирична віршована література. У рукописних збірках поширювалися вірші К. Зінов'єва (370 віршів) та І. Некрашевича («Ярмарок», Сповідь»). У них відтворювалися колоритні побутові сцени, висміювалися вади суспільства, прославлялася чесна праця хлібороба й ремісника.

Серед прозової літератури найбільше значення залишається за полемічною богословською. Серед найвидатніших полемічних творів можна виділити «Фундаменти», «Бесіду» І. Галятовського, «Нову міру старої віри» Л. Барановича, «Навіти» анонімного автора.

До богословської літератури належать і проповіді. Їх автори викривають вади суспільства, засуджують аморальні вчинки, дають настанови щодо правильного життя. Так, вони схвалювали вірність православ'ю, прагнення миру, злагоди та спокою, засуджували підступність, зрадливість, лицемірство, моральну розпусту. Найвизначнішими творами були «В істинній вірі», «Мир із богом людині» І. Гізеля, збірки проповідей Л. Барановича «Меч духовний» і «Труби словес проповідних».

Крім того, проповідями уславилися Д. Туптало, С. Яворський, Ф. Прокопович та ін.

Продовжує розвиватися й агіографічний жанр (опис житій святих). Переробляються житія популярних святих, виникають оригінальні бароковські переробки житій князів, використовуються давні легенди «Києво-Печерського патерика». Найвидатнішою пам'яткою цього жанру є чотиритомна збірка житій святих Д. Туптала.

Від середини XVII ст. в літературі набув поширення жанр езопівської байки. Її вивчали в школах, поширювали в рукописних збірках. Згодом ці байки сприяли формуванню нової української літератури.

Великий пласт літературного доробку складає історична література. Серед неї слід виділити «Синопис» (1674 р.) — короткий нарис історії України та Московії від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст. (автор невідомий).

У XVIII ст. в українському суспільстві існував великий інтерес до подій Національно-визвольної війни. У 1702 р. з'явився перший такий твір — «Літопис Самовидця», створений одним із діячів часів Руїни Р. Ракушкою-Романовським. Найпопулярнішими творами стали праці С. Величка «Сказання про козацьку війну з поляками» та «Повість літописна про малоросійські та частково інші події» і Г. Граб'янки «Дійствія презильної брані» («Події визначної війни»). У XIX ст. їх твори називали літописами, хоча насправді це були типові історичні твори XVIII ст., написані в барочному стилі.

5 Архітектура. Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, події Руїни, народні повстання, війни Росії, Речі Посполитої з турками, татарами, шведами зумовили бурхливий розвиток фортифікаційного будівництва. Не було такого міста, містечка, яке б не мало оборонних споруд із валів, ровів, дерев'яних або кам'яних стін, ланцюгових мостів, веж. Розвиток артилерії зумовив і зміни у фортифікації. Домінуючими стають укріплення бастіонного типу, які зводяться навіть навколо старих фортець і замків у Кам'янці-Подільському, Хотині, Львові, Ужгороді тощо.

Від другої половини XVII ст. нове піднесення переживає монументальне будівництво. На українському ґрунті його поширення відбувалося двома напрямками: українізація західноєвропейського бароко та надання барокового вигляду українській архітектурній традиції. Для архітектури бароко були характерні риси урочистої піднесеності, грандіозності, схильності до напружених рухливих композицій, декоративної насиченості.

Архітектура бароко в першу чергу вплинула на оздоблення старовинних храмів, які, зберігаючи попередню структуру, отримали новий декор — вибагливі декоративні фронтони, обрамлення вікон і дверей, мальовничі багатоярусні грушоподібні бані, ступінчасті дахи. Після реконструкції барокового вигляду набули Софія Київська, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор, Спаський і Борисоглібський собори в Чернігові. У такому бароковому вигляді ці храми існують і сьогодні.

Більшість барокових споруд в Україні були збудовані за часів гетьманства І. Мазепи або його коштом. До найкращих барочних ансамблів культового призначення належать Миколаївський собор у Ніжині (1668 р.), Троїцький собор Густинського монастиря (1671 р.), Покровська церква в Харкові (1689 р.), Троїцький собор у Чернігові (1679—1695 рр.), Всесвятська надбрамна церква Києво-

Михайлівський Золотоверхий собор
у Києві

Церква Св. Юра в Дрогобичі

Печерської лаври (1696—1698 рр.), костюл домініканців у Львові (1745—1749 рр.) та ін. До цього переліку можна віднести дзвіницю Софії Київської. Крім церковного розгортається і світське кам'яне будівництво. Будуються трапезні, колегіуми, магістрати, військові канцелярії, житлові будинки. Серед цих споруд слід відзначити корпус Київської академії, келії Києво-Печерської лаври, Троїцького і Євцького монастирів Чернігова, будинок Кочубея в Батурині.

Проте основним будівельним матеріалом залишається дерево. До наших днів збереглося чимало дерев'яних храмів тієї доби, особливо у Прикарпатті, Буковині та Закарпатті.

6 Мистецтво. Від другої половини XVII ст. український живопис швидко відходить від церковних канонів, у ньому починає переважати зображення реальних людей, подій. Домінуючим у творчості митців цього періоду був вплив мистецького стилю бароко.

У монументальному живописі яскраво проявлялися народні традиції. Особливо реалістично відтворено образи людей із народу, краєвиди в оздобленні церкви Св. Юра в Дрогобичі, а також у розписах дерев'яних храмів на Закарпатті. У Софії Київській були створені нові розписи з використанням сюжетів, що відображали боротьбу з татарами та поляками. В Успенському соборі Києво-Печерської лаври була намальована велика портретна галерея української знаті цієї доби. У той же час київські майстри намагалися максимально зберегти старовинні мозаїчні та фрескові композиції.

Творчість народних майстрів яскраво відбилася в картинах «Страшного Суду». Визначним явищем стало звернення до образів козака-бандуриста — захисника Батьківщини («Козак Мамай»), а також селянина-повстанця, борця проти соціального й національного поневолення.

Серед українських монументальних живописців того часу найбільш відомим був Ю. Семигиновський.

Продовжував розвиватися іконопис. На іконах поряд із біблійними персонажами стали зображати реальних осіб — гетьманів, старшин, рядових козаків, міщан на тлі реальних інтер'єрів тієї доби. Так, на одній із найвідоміших лівобережних ікон другої половини XVII ст. — «Воздвиження Христа» — зображені не лише церковні діячі, а й міщани, козаки, студенти, селяни в невимушених позах. На іншій відомій іконі «Запорозької Покрови» зображені запорожці, військові клейноди, геральдика, зброя тощо.

Цікавим явищем українського малярського бароко стала діяльність *художнього осередка в Жовкві*.

Так, **І. Руткович** (1667—1707 рр.) традиційні сюжети іконостасів подавав як напівсвітські картини з тонким колористичним вирішенням та реалістичним відтворенням людських образів. Найбільш відомими його творами є іконостаси храмів у Жовкві, Волі-Деревлянській, Волі-Висоцкій, Скваряві-Новій. **Й. Кондзелевич** (1667—1740 рр.) віддавав перевагу складним монументальним композиціям, у яких знаходили відображення події реального життя українського народу. Найбільш відомі його роботи, створені для Скита Минявського (тепер експонується у Львівському національному музеї), Білостоцького та Загородського монастирів.

До плеяди жовківських митців належать також Ю. Шиманович, М. Альтамонте, В. Петрович. Їхня творча спадщина представлена не лише творами сакрального малярства, а й світськими портретами, батальними картинами.

На західноукраїнських землях у галузі іконопису також працювали І. Бродлакович, І. Маляр та С. Вишенський. Живописні роботи у львівській церкві Св. Юра очолював вихованець віденської школи Л. Волинський.

У цей період набув розвитку український портретний живопис. Портрет як жанр світського

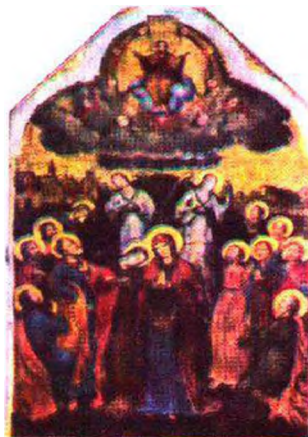

Картина «Козак Мамай»

Сцена біля криниці з іконостаса із Скваряви-Нової. І. Руткович. 1697—1699 рр.

Ікона «Вознесіння». Й. Кондзелевич. Кінець XVII — початок XVIII ст.

мистецтва мав національну особливість. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. він ще зберігав тісний зв'язок з іконописом. Були створені монументальні портрети Б. Хмельницького й відомих козацьких старшин. Світські барокові портрети надзвичайно пишно декоровані, різні орнаментальні елементи виразно підкреслюють майнове та соціальне походження зображуваних. Розквіт портретного живопису припадає вже на другу половину XVIII ст. Великої популярності за тих часів набув ктиторський портрет — зображення засновників і покровителів храмів.

Помітного розвитку досягла в цей період графіка. Її розвиток був тісно пов'язаний із друкарством. Книжки ілюструвалися гравюрами, що виконувалися на дереві чи металі.

Найбільшу роль у розвитку графічного мистецтва того часу відіграли **брати Тарасовичі**. Олександр створив портретну галерею визначних діячів України, Леонтій виконав цикл ілюстрацій до «Києво-Печерського патерика» та «Нового Заповіту».

Визначним майстром графіки був **І. Мирський**. На його гравюрах рослинні орнаменти органічно поєднуються з античними сюжетами та реалістичними зображеннями. Відзначився митець і в ще одному різновиді графіки — виготовленні тез, серед яких найбільш знаменитою є теза на честь префекта Києво-Могилянської академії П. Калачинського.

Патріотичним змістом пройнята гравюра І. Мирського «Теза Обідовського», на якій зображені епізоди Кримських походів та велична панорама Києва з архітектурними ансамблями Лаври, Софії, Подолу.

З усіх видів народної художньої творчості чи не найпоширенішими в Україні були ткацтво та вишивка, пов'язані з художнім прикрашанням побуту, одягу, житла. Ці види народної творчості були поширені на території України як домашнє виробництво, а згодом як ремесло.

7 Музика і театр. У цей період завершується формування основних рис народної музики, що існують і до сьогодні. Народні думи та історичні пісні виконували кобзарі, лірники, бандуристи. Усталюється народна інструментальна музика, що супроводжує всі свята, — *троїсті музики*. Свою назву вони отримали не за кількістю інструментів в ансамблі, а за функції, які виконували музиканти: мелодія, ритм, темп.

Побутовий багатоголосий пісенний жанр — *кант* (псалма) набув національних рис щодо поезики та змісту музики. У ньому посилюються світські мотиви. Мелодика кантів служила джерелом і для культової музики того часу. Авторами кантів були визначні культурні діячі тієї доби — Л. Баранович, Д. Туптало та ін.

Продовжував розвиватися хоровий спів. Найбільш поширеним став партерний концерт. Спів відбувався без інструментального супроводу. Він набув професійних рис. Виступи колективів відбувалися в панських палацах та церквах. Відомі імена таких визначних співаків як К. Коновський, Й. Загвойський, О. Лешковський та ін.

Професійну музичну освіту можна було здобути в Києво-Могилянській академії, музичних школах при магістратах, духовних семінаріях, оркестрах. У 1738 р. в Глухові була відкрита спеціальна музична школа.

Беручи до уваги зростаюче значення професійної музики, ще Б. Хмельницький у 1652 р. видав універсал про створення цеху музики. Згодом цехи виникли в Стародубі, Ніжині, Чернігові та інших містах. Цеховики обслуговували урочисті церемонії, брали участь у військових походах, виступали під час розваг у великих маєтках.

Продовжувало розвиватися й театральне мистецтво. Найбільш популярним, як і раніше, був *вертеп*. Вертепні вистави дуже візноманітнілися — нових персонажів брали з казок, легенд, переказів. Значно розширилася народно-побутова частина вертепного дійства.

Шкільний театр та шкільна драма найбільшого розвитку досягли в Києво-Могилянській академії, де написання та розігрування драм було обов'язковою складовою навчального процесу. Дійства шкільного театру розподілялися на різдвяні та великодні. Найпопулярнішими драмами були «Комедія на день Різдва Христового» Д. Туптала та «Слово про збурення пекла». Шкільна драма поступово ускладнювалася, виникали її різноманітні форми — повчальні та історичні драми тощо. Під час вистав використовувалися декорації, бутафорії, сценічні ефекти.

Сліпий кобзар із хлопчиком-поводирем. Художник С. Васильківський

Висновки

- У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. українська культура набула значного розквіту. Особливо це проявилось в освіті, архітектурі та мистецтві.
- В українській культурі цього періоду тісно пов'язані національні традиції і західноєвропейські впливи, що спричинило виникнення такого явища, як «українське (козацьке) бароко».
- Перебування Української козацької держави у складі Росії, що перетворювалася на імперію, негативно впливало на українську культуру: заборони, залучення провідних діячів на службу імперії, нищення національних ознак.

Залитання та завдання

1. Які чинники впливали на розвиток української культури кінця XVII — першої половини XVIII ст.? 2. Із яких закладів складалася система освіти на українських землях? 3. Як було організовано навчання в Києво-Могилянській академії? 4. Що свідчило про розвиток друкарства на українських землях? Назвіть головні центри книгодрукування в Україні. 5. Які жанри характеризують розвиток української поезії? 6. Назвіть риси богословської літератури цього часу. 7. Яка мистецька школа домінувала в українському мистецтві кінця XVII — першої половини XVIII ст.? 8. Які основні риси мистецтва бароко? Назвіть основні архітектурні пам'ятки в стилі бароко. 9. У яких формах розвивалася скульптура на українських землях? 10. Які жанри музичного й театрального мистецтва мали поширення наприкінці XVII — на початку XVIII ст.?

11. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. на території Лівобережної Гетьманщини був високий рівень освіченості населення, більша частина дорослого населення була письменною. Чим це було зумовлено? 12. Чому в другій половині XVII — першій половини XVIII ст. в Україні швидко розвивалося оборонне будівництво?

13. Схарактеризуйте жанрове різноманіття української літератури в другій половині XVII — першій половини XVIII ст. Відповідь подайте у вигляді схеми. 14. Використовуючи додаткову літературу, складіть опис однієї з археологічних пам'яток тієї доби.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ XVII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.»

1. Складіть перелік подій з історії України кінця XVII — першої половини XVIII ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «повстання С. Палія», «Малоросійська колегія», «правління гетьманського уряду», «Конституція П. Орлика».
3. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вважаєте їх внесок в історію України кінця XVII — першої половини XVIII ст.?
4. Виконайте завдання за історичною картою: а) визначте адміністративно-територіальні зміни, яких зазнали українські землі в цей період; б) покажіть події Північної війни (1700—1721 рр.), напрямки козацьких походів, найважливіших битв і подій; в) укажіть територію, охоплену повстанням С. Палія; г) покажіть на карті місця, де відбулися найважливіші історичні події цього періоду.
5. Складіть розгорнутий план «Особливості соціально-економічного та політичного становища українських земель наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.».
6. Дайте оцінку діяльності гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського, П. Орлика, П. Полуботка, Д. Апостола, кошового отамана К. Гордієнка.
7. Визначте наслідки Полтавської битви для подальшої долі українських земель.
8. Якими, на вашу думку, були найважливіші досягнення культури України кінця XVII — першої половини XVIII ст.? Поясніть свою думку.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ «УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ XVII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.»

1. Після переходу І. Мазепи на бік шведського короля гетьманом став: а) І. Самойлович; б) П. Орлик; в) І. Скоропадський; г) Д. Апостол.
2. За наказом царя Петра І Запорозька Січ була зруйнована: а) у жовтні 1708 р.; б) травні 1709 р.; в) вересні 1710 р.; г) липні 1711 р.
3. Плани гетьмана І. Мазепи на визволення Гетьманщини з-під влади російського царя перекреслило: а) повстання під проводом С. Палія; б) знищення російськими військами Батурина; в) Полтавська битва; г) підписання Коломацьких статей.
4. Резиденцією гетьмана І. Мазепи було місто: а) Батурин; б) Чигирин; в) Глухів; г) Київ.
5. Автор «Козацьких літописів» був: а) Г. Сковорода; б) С. Величко; в) І. Григорович-Барський; г) В. Боровиковський.
6. Найбільше споруд у стилі козацького бароко в Україні було збудовано в період правління гетьмана: а) І. Самойловича; б) І. Мазепи; в) І. Скоропадського; г) К. Розумовського.
7. Територія, на яку не поширювалася влада гетьмана наприкінці XVII ст.: а) Лівобережжя; б) Київ; в) Запорожжя; г) Слобідська Україна.
8. Гетьман Д. Апостол перебував при владі протягом: а) 1700—1721 рр.; б) 1709—1722 рр.; в) 1727—1734 рр.; г) 1750—1764 рр.
9. Який колегіум виник першим? а) Харківський; б) Переваславський; в) Чернігівський; г) Києво-Могилянський.
10. Поштовхом до прийняття польським сеймом у 1699 р. Ухвали про ліквідацію козацького війська на Правобережній Україні стало: а) початок козацького повстання під проводом С. Палія; б) укладення між Річчю Посполитою та Османською імперією Карловацького перемир'я; в) похід І. Мазепи на Правобережжя; г) укладення україно-російських Коломацьких статей.
11. Український пересувний народний ляльковий театр, де ставили релігійні та світські п'єси, мав назву: а) цирк; б) ярмарок; в) інтермедія; г) вертеп.
12. «Вічний мир» між Московською державою і Річчю Посполитою було укладено: а) 1686 р.; б) 1699 р.; в) 1714 р.; г) 1721 р.

- 1684—
1685 рр. Відновлення козацького устрою на Правобережжі
- 1686 р. «Вічний мир» між Московією та Річчю Посполитою
- 1687 р. Перший Кримський похід
- 1687 р. Укладення Коломацьких статей, початок гетьманування І. Мазепи
- 1689 р. Другий Кримський похід
- 1692 р. Виступ антигетьманської опозиції на чолі з Петриком
- 1695,
1696 рр. Азовські походи
- 1699 р. Прийняття польським сеймом рішення про ліквідацію козацького війська та устрою на Правобережжі
- 1700 р. Константинопольський мир між Росією та Туреччиною
- 1700—
1721 рр. Північна війна між Швецією та Росією
- 1701 р. Указ Петра I про надання Києво-Могилянському колегіуму статусу академії
- 1702—
1704 рр. Повстання під проводом С. Палія
- 4 лис-
топада
1708 р. Перехід гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII

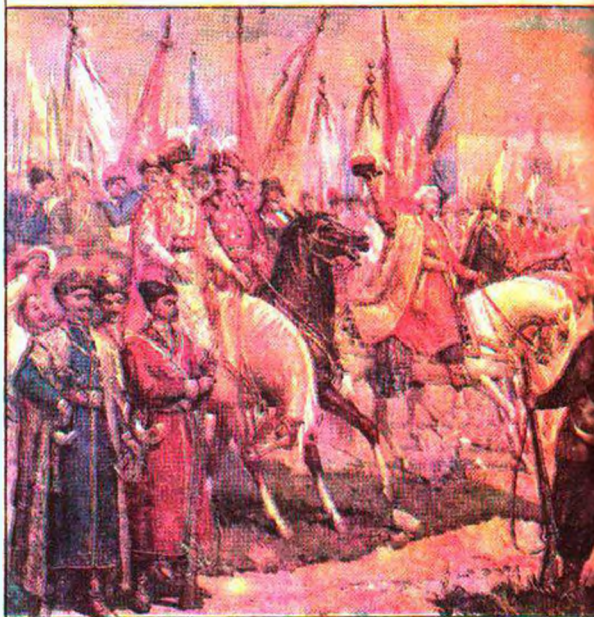

Перехід І. Мазепи на бік Карла XII

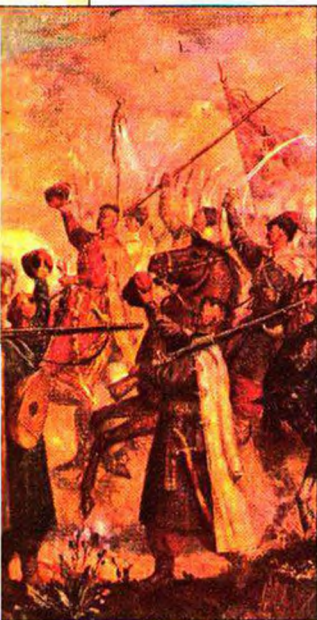

Нагородна медаль козакам за участь у російсько-турецькій війні

Зустріч І. Мазепи із запорозькими козаками. Художник П. Андрусів

- 13 листопада 1708 р. Зруйнування російськими військами Батурина
- 1708—1722 рр. Гетьманство І. Скоропадського
- 25 травня 1709 р. Зруйнування російськими військами Чортомлицької Січі
- 8 липня 1709 р. Полтавська битва
- 16 квітня 1710 р. Обрання гетьманом П. Орлика. Прийняття «Пактів і Конституцій...»
- 1711 р. Прутський похід Петра І. Прутський мир
- 1711, 1713 рр. Походи П. Орлика на Правобережжя

Герб Малоросійської колегії

Герб І. Мазепи на гарматі

- 1713 р. Адріанопольський договір Росії з Туреччиною
- 1714 р. Мирний договір між Туреччиною та Польщею. Остаточна ліквідація козацького устрою на Правобережжі
- 1721 р. Установлення контролю Синоду Російської православної церкви над українськими друкарнями. Заборона друкувати книжки українською мовою
- 1722—1727 рр. Перша Малоросійська колегія
- 1723 р. Коломацька чолобитна
- 1727—1734 рр. Гетьманство Д. Апостола
- 1728 р. Надання гетьману Д. Апостолу «Рішительних пунктів»
- 1732—1734 рр. Спроби ліквідації козацького устрою на Слобожанщині
- 1734 р. Заснування Нової (Підпільненської) Січі
- 1734—1739 рр. Російсько-турецька війна
- 1734—1750 рр. «Правління гетьманського уряду»

ТЕМА VI. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

§ 29. Лівобережна та Слобідська Україна. Ліквідація Гетьманщини

Пригадайте: 1. Яку політику проводила Росія щодо Лівобережної Гетьманщини в першій половині XVIII ст.? 2. Назвіть найбільші виступи проти російського панування на Лівобережжі та Слобожанщині в першій половині XVIII ст.

Гетьман К. Розумовський

1 **Відновлення гетьманства 1750 р.** По смерті гетьмана Д. Апостола в 1734 р. вибори нового гетьмана України було заборонено, а вся влада в Гетьманщині була передана «Правлінню гетьманського уряду», який усіляко обмежував права козаків. Серед населення Гетьманщини зріло невдоволення.

Сподівання на покращення становища були пов'язані зі сходженням на імператорський престол доньки Петра I Єлизавети Петрівни. Такі сподівання базувалися на тому, що серед оточення імператриці було чимало українців, а Олексій Розумовський був її фаворитом.

Уже скоро сподівання стали справджуватися. Зміни, що торкнулися Гетьманщини та Слобідської України, були зумовлені не лише особливими відносинами імператриці зі своїм оточенням. До цього підштовхували як зовнішні обставини (загроза війн з Османською імперією, Пруссією, адже українські землі були джерелом людських і матеріальних ресурсів), так і нагнітання соціальної напруги.

Уже 1742 р. було відновлено Київську митрополію. У 1743 р. скасовуються нововведення в Слобідській Україні.

Під час перебування імператриці в Києві (1744 р.) старшина звернулась до неї з проханням дозволити обрати гетьмана. Імператриця не заперечувала, проте конкретних обіцянок не давала. Згідно з розпорядженням Єлизавети, у березні 1750 р. в Глухові розширена старшинська рада обрала гетьманом Кирила Розумовського (1728—1803 рр.).

О. Розумовський

2 **Гетьманство К. Розумовського.** Ставши гетьманом, К. Розумовський домігся підпорядкування собі Запорозжя, а згодом Києва (у 1761 р. місто знову було повернене під пряме імперське управління). Отримав право самостійно призначати полковників та роздавати землі. Відновив традицію скликання старшинських рад (з'їздів), які набирали значення станowo-представницького органу. Почалося відновлення Батурина, який знову став гетьманською резиденцією.

Незважаючи на те, що гетьман та його брат мали значний вплив при петербурзькому дворі, такі дії викликали занепокоєння. У 1754 р. з'явилась ціла низка указів, що обмежували владу гетьмана. До К. Розумовського було приставлено радника, заборонено самостійно призначати полковників. Відтепер гетьман міг лише пропонувати кандидатуру. Гетьман був зобов'язаний постійно звітувати про прибутки й видатки скарбу, скасувати кордони між Україною та Росією, мито на ввезення російських товарів, державні митниці, що давали гетьманському уряду 50 тис. крб прибутку щороку. У відповідь на клопотання відновити самостійні зовнішньополітичні відносини Гетьманщини К. Розумовський отримав категоричну відмову.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Олексій Розумовський походив із родини козака Григорія Розума з Чернігівщини. Дитинство і юність його минали на хуторі Лемеші. Він займався звичними для сільського юнака справами. Маючи чудовий голос, час від часу співав у церковному хорі. Улітку 1731 р. ці міста відвідав полковник Ф. Вишневський, який мав набрати хлопчиків для придворного хору імператриці Анни. Зачарований співом Олексія, полковник забрав 22-річного козака до Петербурга. Там сталося несподіване: у вродливого юнака справді закохалась донька Петра I Єлизавета. Звичайно, про офіційний шлюб між ними не могло бути й мови.

Олексій прийняв найактивнішу участь в організації перевороту, у результаті якого престол посіла Єлизавета. Здобувши владу, імператриця не забула про О. Розумовського. Своїм указом вона надала йому чин генерал-поручика, обер-егер-мейстера Імператорського двору та призначила управителем усіх своїх маєтностей. Через деякий час йому було присвоєно титул графа Римського, а згодом — Російської імперії.

За часів О. Розумовського при імператорському дворі було модне все українське: при дворі грали бандуристи, на бенкетах подавались українські страви. Дедалі більше українців стали призначати на різні адміністративні посади. Не забув Олексій про свого брата Кирила. Він узяв його до себе, допоміг здобути освіту — спочатку в Петербурзі, а згодом у Німеччині, Італії, Франції. У 17 років К. Розумовський став графом Російської імперії. У 1746 р. він повернувся з-за кордону і був призначений президентом Петербурзької академії наук. Цього ж року він одружився з родичкою Єлизавети графинею Катериною Нарішкіною. Згодом К. Розумовському судилося стати останнім гетьманом України.

Ці обмеження не зупинили реформаторських поривів гетьмана. Протягом 1760—1763 рр. провадилась судова реформа, що започаткувала розмежування влади за ознакою владних повноважень: на виконавчу й судову. Вищою судовою інстанцією став Генеральний суд, у складі якого, окрім двох генеральних суддів, перебували виборні особи (по одній від полку). У свою чергу, полки (їх налічувалося десять) поділялися на два судові повіти, у яких створювалися земський (для розгляду цивільних справ) і підкоморський (для розгляду межових справ) суди; у кожному полку створювався також гродський (для розгляду кримінальних справ) суд, на чолі якого стояв полковник. Судді обиралися старшиною. Скасовувалися судові функції Генеральної військової канцелярії. Таким чином, Гетьманщина мала перетворитися з військової на цивільну державу. Разом зі змінами в судочинстві систематизовувалися закони Гетьманщини, що розпочалося ще за Д. Апостола.

К. Розумовський здійснив реформи в армії та освіті. Так, усі козаки відтепер мали однакове озброєння (рушниця, шабля, спис) та уніформу — синій мундир із червоним коміром, білі штани й різнокольорові шапки. Запроваджувалась муштра. Упорядковувалася і вдосконалювалася артилерія. В усіх полках відкривалися школи для навчання козацьких дітей. Гетьман також мав намір відкрити університети в Києві та Батурині. Перший — це оновлена Києво-Могилянська академія.

3 Остаточна ліквідація гетьманства. Діяльність П. Рум'янцева на Лівобережній Україні. У 1761 р. померла імператриця Єлизавета Петрівна. На престол зійшов Петро III. Пробувши імператором лише декілька місяців, він устиг роздратувати всіх своєю політикою. Проти нього склалася змова, у результаті якої його було усунуто від влади і вбито. Імператрицею була проголошена його дружина Катерина II. К. Розумовський прийняв найактивнішу участь у заколоті, та це не вплинуло на прагнення нової імператриці ліквідувати автономію Гетьманщини. Формальним приводом для скасування Гетьманщини стали дві чолобитні до імператриці, надіслані 1763 р. гетьманом К. Розумовським і представниками козацької старшини. У них йшлося про відновлення давніх прав України (самостійні судову і фінансову системи, землі, утрачені з 60-х рр. XVII ст., тощо) та офіційне визнання спадковості гетьманської посади за нащадками роду Розумовських.

У Петербурзі це було розцінено як прагнення відділитись від Росії. Розлючена Катерина II була готова віддати гетьмана під суд. Урешті-решт вона запропонувала йому добровільно зректися булави. К. Розумовський змушений був це зробити. Як компенсацію він отримав високий чин генерал-фельдмаршала й цілу низку нових

маєтностей. 10 листопада 1764 р. вийшов царський указ про ліквідацію гетьманської влади в Україні. У наступні роки К. Розумовський жив у російській столиці або за кордоном. Тільки в 1794 р. він повернувся до Батурина, де й помер у 1803 р. (похований у Воскресенській церкві).

Для управління землями колишньої Гетьманщини була створена Друга Малоросійська колегія, яку очолив П. Рум'янцев. Колегія складалася з чотирьох російських чиновників і чотирьох генеральних старшин. Основне завдання колегії полягало в ліквідації українських державних інституцій та утворенні натомість російських. Протягом 1765—1768 рр. колегія підпорядковувала собі всі центральні установи Гетьманщини.

У геральдичних зображеннях запроваджувався двоголовий орел — герб Російської імперії.

У таємній інструкції щодо управління краєм Катерина II наполегливо рекомендувала знищити всі залишки української автономії, закріпачити селян, здійснювати пильний нагляд за розвитком економіки, усіляко збільшувати збір податків.

Першим кроком нового генерал-губернатора було проведення в 1765—1767 рр. загальної ревізії земельної власності (Генеральний, або Рум'янцевський опис). Були переглянуті та впорядковані податки. Замінено натуральні повинності грошовим податком, сума якого сягнула 250 тис. крб на рік (у 1780 р. вона складала вже 2 млн крб). Щоб податки надходили регулярно, П. Рум'янцев намагався припинити селянські переходи. Він також налагодив регулярний поштовий зв'язок. Щоб збільшити кількісний склад козацького війська, він заборонив козакам ставати селянами чи міщанами. Він ліквідував виборність нижчої козацької старшини. Козаків позбавили традиційного суду. У той же час «для охорони народних прав» було запроваджено посади присяжних адвокатів при Колегії та Генеральному суді.

Широкомасштабні заходи П. Рум'янцева загальмувала чергова російсько-турецька війна 1768—1774 рр.

Певна річ, українці не могли не усвідомлювати того, що відбувається ліквідація автономії. Тому під час виборів у 1767 р. депутатів до Комісії для

Імператриця Катерина II

П. Рум'янцев

Указ Катерини II про скасування гетьманства

укладання нового збірника законів Російської імперії (попередній був укладений у 1649 р.) та її роботи депутати від козацької старшини, шляхти, духівництва, козаків і міщан зажадали поновити чинність україно-російського договору 1654 р., відновити гетьманську владу тощо. Серед тих, хто відстоював права України, виділявся лубенський депутат Григорій Полетика. Але комісія, не зумівши виробити якогось реального документа, у 1774 р. була розпущена, а імператриця остаточно перебрала на себе видання законів імперії.

Скасування козацького устрою на Слобожанщині. Ліквідація решток автономного устрою Гетьманщини.

У серпні 1765 р. Катерина II видала указ про скасування полкового устрою й створення Слобідсько-Української губернії. Замість п'яти козацьких полків було сформовано п'ять гусарських. Місцеві козаки були позбавлені прав і привілеїв і перетворювалися на «військових обивателів». У 1780 р. замість Слобідсько-Української губернії утворюється Харківське намісництво.

У вересні 1781 р. був скасований полковий адміністративно-територіальний поділ, і Гетьманщина перетворилася на Малоросійське генерал-губернаторство в складі трьох губерній (намісництв) — Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської. Генерал-губернатором був призначений П. Рум'янцев. У губернських центрах і повітових містах були створені російські адміністративні та судові установи.

Поряд з адміністративно-територіальними змінами царський уряд переймався проблемою втечі українських селян. У травні 1783 р. було прийнято указ про остаточне прикріплення селян до місць їхнього проживання. Цим самим було узаконене кріпосне право на Лівобережжі та Слобожанщині.

9 липня 1783 р. дійшла черга й до української армії: замість десяти козацьких і трьох компанійських полків формуються десять кінних карабінерських полків російської армії. Термін служби складав шість років. Козацька старшина отримувала російські офіцерські звання, а козаки перетворювалися на державних селян.

Правове становище українських станів зрівнювалося із загальноросійськими нормами. Щоб викоринити опозиційні настрої серед козацької старшини, у 1785 р. була видана «Грамота на права, вольності і переваги благородного російського дворянства», яка урівнювала їх із правами російських дворян.

Таким чином, на початок 80-х рр. XVIII ст. було остаточно ліквідовано Українську державу. Українські прапори, гармати, печатки вивозились до Петербурга. Її адміністративно-територіальний устрій, судова система, соціальний склад були в основному уніфіковані з рештою регіонів Російської імперії. Як констатував

П. Рум'янцев, доповідаючи Катерині II, що «давнина тут не залишила жодних слідів, як була керована Малоросія». В історії України починається новий період — період становлення нової національної ідеї розгортання боротьби за відновлення Української держави.

Висновки

- На час гетьманування К. Розумовського (1750—1764 рр.) припадає останній період існування Гетьманщини у складі Російської імперії.
- У 1764 р. імператриця Катерина II скасувала гетьманство, а протягом наступних 20 років, щоб не викликати заворушень, вона ліквідувала автономію Гетьманщини, Слобідської України, а також знищила Запорозьку Січ.

Запитання та завдання

1. Коли було відновлено гетьманство в Україні? Хто був останнім гетьманом? 2. Назвіть реформи, здійснені гетьманом К. Розумовським. 3. Хто очолював Другу Малоросійську колегію? Які заходи були нею здійснені? 4. Коли був ліквідований автономний статус Слобожанщини?

5. Схарактеризуйте реформаторську діяльність К. Розумовського. 6. Чим було зумовлено стримування реформаторської активності останнього гетьмана? 7. Чим обернулася для українського народу ліквідація автономії Гетьманщини та Слобожанщини? 8. Яке історичне значення української козацької держави — Гетьманщини?

9. З'ясуйте причини ліквідації гетьманства. 10. Складіть розгорнутий план відповіді: «Ліквідація гетьманства і решток автономії України».

11. Як ви вважаєте, чи могла Україна вибороти незалежність за правління К. Розумовського?

§ 30. Правобережжя і західноукраїнські землі

Пригадайте: 1. Як складалася доля Правобережної Гетьманщини в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.? 2. Що таке національно-визвольна боротьба? 3. Які країни в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. прагнули включити Правобережжя і західноукраїнські землі до свого складу?

Соціально-політичне та економічне становище Правобережної України. Причини розгортання національно-визвольної боротьби. У 30—60-х рр. XVIII ст. Правобережжя і Прикарпаття,

що входили на той час до складу Речі Посполитої, стали ареною значних виступів українського населення проти всіляких утисків.

Повернувши собі Правобережжя наприкінці XVII ст., поляки змогли відновити колишню владу лише на початку XVIII ст. (1714 р.). Українські землі знову були розподілені між магнатськими

ІЗ ЛИСТА ШЛЯХТИЧА З ЛЕТИЧЕВА ДО КОРОННОГО ГЕТЬМАНА ЮЗЕФА ПОТОЦЬКОГО ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ГАЙДАКАМИ СВОЇХ НАПАДІВ (1746 Р.)

Ми маємо тут достовірні дані про ці дії гультяїв. Коли нападають на село або містечко, то насамперед забезпечують собі дзвіницю, щоб ніхто не вдарив на сполох. Пізніше кілька стає в брамі або на воротах, двох або трьох гарно кличуть до вікна, щоб їм відчинити.

Коли хтось добровільно відчинить, лише заберуть те, що він має. Коли буде сперечатися або боронитися, то поб'ють, поріжуть і все заберуть. Коли нападають на полі або в лісі, то мають такий звичай. Розміщуються в якомусь ярі, де їм із близьких сіл доставляють харчі. Один із гайдаків сидить на дереві й дивиться на всі дороги, коли хтось переходить або переїздить, вискакують і проводять до себе до яру.

? 1. Яку тактику використовували гайдаки? 2. Чим можна пояснити появу такого явища як гайдамацтво?

родинами, яких налічувалося близько 40. Вони володіли 80 % земель Правобережжя. Серед них виділялися роди Любомирських, Потоцьких, Чорторийських, Ревуцьких та ін.

Щоб відродити життя на цих землях, магнати роздавали селянам земельні наділи і звільняли їх від усіх повинностей терміном на 15—20 років. Завдяки цим заходам Правобережжя швидко почало заселятися переселенцями з Галичини, Лівобережжя та інших районів та відроджуватися до життя. По закінченні терміну слобід вимоги панів до селян зростали. Почалося відродження кріпацтва. Панщина сягала 5—6 днів на тиждень. Крім соціального гноблення поляки знову почали утиски щодо православ'я.

Посилення панщини та національно-релігійні утиски призвели до виникнення широкого народного опору. Відсутність козацтва позбавляла народний опір організованості. Учасників народного руху називали гайдаками. Перші писемні згадки про дії гайдаків датуються 1715 р.

?? Слово «гайдамак» тюрського походження (гайде — гнати, переслідувати) та означає «волоцюга», «грабіжник». Спочатку гайдаками польські шляхтичі називали селян-утікачів, що об'єднувалися у ватаги і ховалися в лісах, а час від часу виходили грабувати шляхетські маєтки. Гайдаки не мали чіткої мети й далекоглядних планів своєї діяльності, вони керувалися прагненням помститися магнатам, шляхті, орендарям за гноблення своїх співвітчизників, відібравши в них власність.

Гайдаки, які спочатку викликали в магнатів та шляхти лише легке роздратування, поступово перетворилися на постійну головну загрозу для них. Зростання кількості невдоволених посиленням кріпацтва, малочисленність польської армії на Правобережжі (4 тис. осіб), сусідство із Запорозькою Січчю, із якої виходили ватажки для ватаг, перетворило гайдамацький рух на могутню силу, яка могла знищити польське панування на Правобережжі.

2 Гайдамацькі повстання. Перше велике гайдамацьке повстання вибухнуло в 1734 р., коли в Польщі точилася боротьба навколо обрання нового короля.

Сотник надвірного війська князя Єжи Любомирського на ім'я Верлан утік із війська та оголосив повстання проти панів. Зібравши загін із майже тисячі гайдамаків та селян, він рушив у похід Брацлавщиною та Галичиною, знищуючи маєтки шляхти та магнатів, суди та канцелярії. Найбільшим успіхом Верлана було здобуття Вінниці. Під тиском російських та польських військ Верлан був змушений утекти до Молдавії.

Гайдамацький рух — широкий народний рух на Правобережжі проти шляхетського свавілля, утисків православної церкви тощо.

Успіхи Верлана підняли на боротьбу проти поляків іще більші сили. Нові загони гайдамаків перетворили життя шляхти на справжнє пекло. Щоб їх приборкати, шляхта почала чинити розправи. Проте гайдамацький рух не вщухав. Зрештою поляки вдалися до тактики: «Поділяй і володарюй». Вони залучили на свій бік одного з ватажків гайдамаків Саву Чалого, який став завзято нищити своїх колишніх побратимів.

Новий спалах гайдамацького руху відбувся навесні 1750 р. За своїм розмахом він був більшим за попередній. Брацлавщина, Київщина, Волинь, Поділля були звільнені від шляхетського панування. Але звільнення від шляхти, орендарів, уніатів не супроводжувалося встановленням порядку, відновленням Української держави.

Гайдамацькі повстання

Дата	Керівники	Територія	Результат
1734—1738 рр.	Наказний козацький полковник Верлан	Брацлавщина, Поділля, частина Волині та Галичина	Виступ було придушено польськими й російськими військами. Верлан із невеликим загonom відступив у Молдавію
1741—1748 рр.	Г. Голий	Брацлавщина, Уманщина	Виступ було придушено регулярними польськими військами й надвірними командами місцевих магнатів
1750 р.	О. Лях, К. Ус, М. Мамай, М. Сухий та ін.	Північне Поділля, Уманщина, Київщина	Гайдамаки, зазнавши поразок у відкритих сутичках із польськими та російськими військами, відступили на Запорозжя, Лівобережжя та до Молдавії
1768—1769 рр.	М. Залізняк, І. Гонта	Правобережжя	Виступ було придушено спільними зусиллями польських і російських військ

Спостерігаючи за розвитком подій, російська правительська зрозуміла, що події починають набирати негативних для неї наслідків. Вона ввела свої війська і жорстоко приборкала повстання. Але остаточно гайдамацький рух придушити не вдалось. Прагнення народу волі та помсти було занадто сильним.

3 Коліївщина. У другій половині 60-х рр. XVIII ст. Правобережна Україна опинилася у складній ситуації. Продовжували діяти загони гайдамаків. Польська шляхта була розколота на прихильників і противників короля С. Потоцького. Загострилися відносини між православними та католиками й уніатами. Уніати на чолі з митрополитом Ф. Володкевичем розгорнули наступ на православну церкву. У відповідь православні на чолі з ігуменом Матронівського монастиря Матвієм Значко-Яворським звернулися по допомогу до Росії.

М. Залізняк

На початку 1768 р. між Річчю Посполитою й Росією було укладено трактат про зрівняння православних і протестантів у політичних правах із католиками. Але реалізувати цей договір не вдалося. Проти короля в місті Барі утворилось воєнно-політичне об'єднання «Конфедерація шляхти» (Барська конфедерація), члени якої насаджували в Україні католицьку й уніатську церкви й намагалися відновити владу шляхти. Король не мав достатніх сил, щоб придушити цей рух, і звернувся по допомогу до Росії. На Правобережжя ступив корпус російських військ на чолі з генералом Кречевським.

Ці події стали поштовхом до народного повстання, що увійшло в історію під назвою **Коліївщина** (назва походить від слів «колоти», «кіл», оскільки головною зброєю повсталих був спис). Повсталих очолив Максим Залізняк (народ. бл. 1740 р.).

Виступивши 6 червня 1768 р. з урочища Холодний Яр, повстанці визволили від шляхти десятки сіл і містечок. Їхній шлях проліг через Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Лисянку. Кінцевою метою походу була Умань — форпост польського панування на Правобережжі.

У міру просування повстанців їх кількість швидко зростала. Вони нищили шляхту, католицьке й уніатське духовництво. Повстання швидко охопило Київське, Брацлавське, південь Волинського і схід Подільського воєводств. Його рушійною силою стали селяни й міщани. Активну участь у повстанні брали загони гайдамаків.

І. Гонто

Коліївщина мала відмінності від попередніх повстань гайдамаків. Вона носила національно-визвольний характер. Вістря боротьби було спрямоване проти польського панування, засилля католицизму й уніатства, утисків орендарів та соціального визиску з боку шляхти. Метою боротьби було відновлення Гетьманщини, де не було б «панів і підданих, а всі користувалися б козацькими вольностями».

20 червня повсталі з'явилися в околицях Умані. Із допомогою сотника **Івана Гонти**, який із надвірними козаками перейшов на бік повсталих, наступного дня **М. Залізняк** оволодів містом. Дії повсталих в Умані вирізнялись нечуваною жорстокістю. У місті загинуло щонайменше 2 тис. осіб. Було зруйновано костьоли, єзуїтські школи, шляхетські палаци.

Повстання перекинулося на інші райони краю. Знищувалися королівські органи влади та встановлювалося народне самоврядування. **М. Залізняк** було обрано гетьманом, а **І. Гонту** — уманьським полковником. Поміщицька земля розподілялась між селянами, ліквідовувалися важкі повинності.

Перетворивши Умань на свій центр, **М. Залізняк** відправляв в усі регіони України невеликі загони, що мали піднімати народ на боротьбу й поширювати звернення до народу — універсали.

У той час як розгорталася повстання, російські війська підійшли до Умані. Налякані могутнім повстанням, панівні класи царської Росії та шляхетської Польщі об'єднали свої зусилля для придушення народного руху.

Командуючий російськими підрозділами під Уманню полковник **Гур'єв** заявив про свою прихильність до повстанців і запросив **М. Залізняка**, **І. Гонту** та іншу старшину на бенкет, на якому ватажків було заарештовано. Загони повсталих, залишившись без провідників, були розгромлені російськими військами.

Після розгрому основного осередку повстання розпочались каральні акції проти повсталих. **І. Гонта**, як підданий польського короля, був переданий полякам, які жорстоко стратили ватажка. **М. Залізняк**, як підданий Російської імперії, був засуджений на каторжні роботи до Сибіру. Незважаючи на репресії, повстання тривало й наступного року.

Коліївщина була останнім повстанням українців проти Речі Посполитої. Воно зазнало поразки. Причини для цього були різні: російські та польські війська переважали повсталих в озброєнні. Дії всіх повсталих загонів не були скоординованими. У скороченні соціальної бази повстання значну роль відіграла невинуватана жорстокість повсталих.

Після придушення Коліївщини окремі гайдамацькі загони вели боротьбу майже до кінця століття.

«УНІВЕРСАЛ» ДО СЕЛЯН ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1768 Р.)

Уже ваш час настає, коронні громадяни, що живете здебільшого в шляхетських, королівських та духовних маєтках, [час] визволення з неволі й звільнення від ярма і тягарів, які досі ви терпіли від своїх безпосередніх панів. Глянув Бог із високого неба на вашу долю, вислухав ваші сльози та стогін із цієї земної долі, послав вам захисників, які помстяться за ваші кривди. Отже, прибувайте на допомогу тим, які хочуть вас зробити вільними, зберегти й залишити ваші права та свободи. Зараз настав час жадати від ваших наставників розплати за всі ваші кривди, побої, убивства, тортури, а також за нечуване здирство, які ви досі зазнавали від ваших панів. Посилаємо вам провідників, яким треба довіряти і за якими треба йти зі зброєю, яку хто має. Залишайте хати, дружин своїх, коханих дітей, не пошкодуєте, бо незабаром побачите, що Бог послав нам із вами, правовірним, перемогу, і будете вільними панами, коли знищите це гадюче кодрло, тобто ваших панів, які досі п'ють вашу кров. Ми раніше застерігали вас, але ви не вірили, тепер можете вірити, коли ваші побратими почали щасливо визволятися з неволі і від цього ярма на Україні та Поділлі.

? 1. До чого закликав населення «Універсал»? 2. Чим аргументували свої дії повстали?

Опришківський рух. Олекса Довбуш. Рух на-

родних месників мав поширення і на західно-українських землях, особливо в Карпатах. Там їхні загони називалися «чорними хлопцями», або оприш-

ками. Перші такі загони, згідно з історичними джерелами, з'явилися у XVI ст. Виступаючи проти утисків селянства, діючи невеликими загона-

ми (20—50 осіб), вони нападали на шляхту, лихварів, купців. Маючи гарні схованки в горах і користуючись підтримкою населення, вони були невловимими.

Найбільш відомим ватажком опришків був Олекса Довбуш (1700—1745). Очолюваний ним загін громив панські маєтки, розправлявся із сільськими багатіями. На відміну від багатьох опришків, прагнення здобичі не відігравало вирішальної ролі в його вчинках. Значну частину захоплених багатств він роздавав бідним.

Опорним пунктом опришків стала гора Стіг. Звідти народні месники здійснили стрімкі рейди на Дрогобич, Солотвин, Рогатин, Надвірну та інші міста. Про виняткову хоробрість народного героя, його винахідливість складали легенди.

” Слово «опришок» походить від латин. *oppressor* — знищувач, порушник.

О. Довбуш.
Невідомий художник

О. Довбуш загинув у 1745 р. від кулі найманця, який спокусився на обіцянки шляхти (звільнення від повинностей і володіння землею на правах власника). Незважаючи на смерть народного ватажка, рух опришків продовжував тривати і в наступні століття.

О. Довбуш став символом волелюбності й нескореності духу українців Прикарпаття, Карпат і Закарпаття.

5 **Поділ Речі Посполитої та українські землі.** У другій половині XVIII ст. Річ Посполита зазнавала періоду занепаду. Фільваркова система господарювання і шляхетська анархія гальмували господарський розвиток країни, послаблювали її перед зовнішньою агресією.

Ослабленням Польщі скористалися сусідні Росія, Пруссія та Австрія. Вони планували розділити Польщу, розширити свої володіння за рахунок її території. Їх лякало також поширення ідей Просвітництва, а згодом ідей Французької революції. Перший поділ Польщі відбувся в 1772 р., у результаті до Австрійських володінь Габсбургів відійшли терени Руського (за винятком Холмської землі), Белзького й південно-західної частини Кременецького повітів Волинського воєводства, також у суперечку угоді Габсбурги заволоділи західною частиною Подільського воєводства, установивши кордон по річці Збруч. Ці землі разом із Малою Польщею були проголошені Королівством Галичини і Лодомерії із центром у Львові, що підпорядковувалось безпосередньо імператору.

У 1785 р. край було поділено на 18 округів, очолюваних старостами. Вища влада в краї належала наміснику (губернатору), якого призначав імператор. Вищим представницьким органом був становий сейм.

Після чергової війни з Османською імперією до володінь Габсбургів у 1775 р. додалась Буковина, яка як окремий округ увійшла до складу Королівства Галичини і Лодомерії.

Під впливом Великої Французької революції в Польщі розгорнувся масовий визвольний рух, який очолив Т. Костюшко. Була прийнята конституція. Щоб знищити революційний осередок у себе на кордонах, Катерина II направила до Польщі війська, які згодом очолив видатний російський полководець О. Суворов.

Військові дії російської армії проти польських військ на Правобережжі розпочалися на початку травня 1792 р.; польська армія опору майже не чинила. 27 березня 1793 р. з'явився маніфест Катерини II, за яким Правобережна Україна мала увійти до складу Росії.

Незабаром розпочалось складання присяги населенням краю на вірність Росії (крім селян, за яких її складали поміщики). Унаслідок другого поділу Польщі в 1793 р. до Росії увійшла територія Правобережної України (Подільське, Волинське, Брацлавське і Київське

воєводства). Через два роки (1795 р.) відбувся новий поділ Речі Посполитої, і до Росії відійшли західні землі Волині. Решту земель Речі Посполитої поділили Австрія і Пруссія. Польська держава припинила існування.

Протягом 90-х рр. XVIII ст. на Правобережжі була поширена дія загальноімперських адміністративних органів та установ. У 1797 р. тут було утворено три губернії: Київську, Подільську та Волинську. Становище народних мас майже не змінилося. Вони, як і раніше, відробляли панщину в маєтках шляхти та сплачували численні державні податки. Одночасно польські магнати одержали від царської влади нові чини, звання, права російського дворянства.

Поділи Польщі мали негативний вплив. Польський народ на десятиліття втратив свою державну незалежність. У результаті ліквідації державних кордонів між землями Лівобережжя та Правобережжя в межах Російської імперії опинилось 80 % українців, що всупереч політиці російського царизму сприяло консолідації і розвитку українського народу.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. українські землі потрапили під владу двох імперій, Російської та Австрійської, які в наступне століття продовжували здійснювати національне гноблення українського народу.

6 Соціально-політичне та економічне становище в Галичині, на Буковині та в Закарпатті. У другій половині XVIII ст. Галичина й Буковина опинилися під владою австрійських Габсбургів (Закарпаття потрапило під їх владу ще в 1711 р.). Вирішальний вплив на соціально-економічне становище цих земель мала реформаторська діяльність Марії-Терезії та Йосифа II. Перші реформи торкнулися населення Закарпаття. У 1766 р. селяни отримали від панів садиби й земельні наділи (від 10,2 до 17,1 га землі залежно від якості ґрунтів), за які вони мали відробляти повинності й певну кількість днів панщини. За законом 1783 р. селяни дістали право займатися ремеслом і розпоряджатися майном, а панам заборонялося відбирати в них садиби і втручатися в їхнє сімейне життя. Закон 1785 р. звільнив селян від кріпацької залежності, вони могли вільно пересуватися країною, передавати майно у спадок, вибирати професію, навчатися в школах.

Подібним чином змінювалося і становище галицьких селян. Закон 1775 р. заборонив панам змушувати їх відбувати повинності, які не були визначені в інвентарі. У 1782 р. селян звільнили від особистої залежності, їм дозволили одружуватися на власний розсуд, навчатися ремесел, пересуватися країною. У 1786 р. були визначені категорії селян і розміри панщини залежно від кількості землі (від 12 до 156 днів панщини на рік для повнонадільних). Скасовувалися

дворові повинності й роботи за звичаєм. Наступного року землі, що перебували в користуванні селян, були проголошені їхніми володіннями. Виданий у 1789 р. закон установлював повинності пропорційно до кількості землі, яка була в користуванні селян. Повинності мали сплачуватися грошима, що фактично скасовувало панщину. Але цей закон у 1790 р. було скасовано.

Меншою мірою ці перетворення торкнулися буковинських селян. Тут продовжувала діяти «Золота грамота», запроваджена молдавським господарем Григорієм Гікою в 1766 р., яка скорочувала панщину до 12 днів на рік, а для прикордонних сіл до шести днів. Згодом і тут було поширено дію законів 1782 і 1786 рр.

Також суттєві зміни відбулися і в господарстві. З'являються нові культури. Із 1750-х рр. на Закарпатті починають вирощувати картоплю. В останній чверті століття вона поширюється в Галичині. Наприкінці століття починається вирощування кукурудзи. Активно освоюються гірські райони. Розвиваються вівчарство й свиначство.

Дуже повільно розвивається міське життя. Єдиним великим містом був Львів (30 тис. жителів). Більшість жителів міст займалися сільським господарством, а не ремеслом і торгівлею. Проте відбувається швидка зміна національного складу міст, вони втрачають український характер. Більшість населення міст складають євреї, поляки, німці, вірмени тощо. Українці поступово перетворюються на селянську націю.

У другій половині XVIII ст. на західноукраїнських землях з'являються і перші мануфактури з виробництва сукна і полотна. Але переважаючим залишається ремісничє виробництво. Габсбурги мало опікувалися економічним розвитком периферії своєї імперії, у якій уже існували давні промислові центри (Австрія, Чехія).

Складною була релігійна ситуація. Панівне становище тут посідали католицька й уніатська церкви, які в 1720—1780-х рр. продовжували боротьбу з православною і протестантськими церквами. На середину століття в Закарпатті всі парафії стали греко-католицькими. Проте в 1770—1780-ті рр. ситуація істотно змінилася. Австрійський уряд ліквідував становість духовництва, обмежив

Марія-Терезія. Невідомий художник

Йосиф II. Невідомий художник

вплив Римської курії, закрив монастирі й конфіскував їхні землі в разі, якщо вони не утримуватимуть школи чи притулки для старих. Важливим стало запровадження віротерпимості та зрівнялівки в правах представників усіх конфесій. Імператор Йосиф II розпорядився, щоб духовництво здійснювало літургію мовою місцевого населення, і при кожній церкві була створена школа. Останнє мало далекосяжні наслідки. Так, греко-католицька (уніатська) церква зі знаряддя колонізації та окатоличення перетворилася на захисника мови і традицій українського населення.

Висновки

- Посилення соціального, національного та релігійного гніту на Правобережжі в умовах послаблення Речі Посполитої призвело до розгортання на Правобережній Україні могутнього гайдамацького руху, кульмінацією якого стала Коліївщина.
- Історичне значення Коліївщини полягає в тому, що це повстання укріпило у свідомості народу ідеї соціальної свободи, національного визволення і встановлення козацьких порядків.
- Ослаблення Речі Посполитої призвело до її поділу між Австрією, Пруссією та Росією, у результаті Польща припинила своє існування як самостійна держава.

Запитання та завдання

1. Назвіть причини посилення національно-визвольної боротьби на Правобережжі в другій половині XVIII ст. 2. Яких форм набув національно-визвольний рух в Україні в другій половині XVIII ст.? 3. Хто такі гайдамаки? Які причини виникнення гайдамацького руху? 4. У якому році спалахнула Коліївщина? 5. У якому регіоні діяли опришки? Назвіть ім'я найвідомішого керівника опришків. 6. Скільки було поділів Польщі? Які країни брали в них участь?

7. Які були наслідки поділів Польщі для України? Чому українські землі виявилися розділеними між сусідніми державами? 8. Що спільного і відмінного між гайдамацькими повстаннями 1730—1750-х рр. і Коліївщиною? 9. Назвіть особливості опришківського руху. 10. Схарактеризуйте розвиток західно-українських земель у другій половині XVIII ст.

11. Складіть порівняльну таблицю повстань 1734, 1750 і 1768 рр. 12. Підготуйте історичні портрети М. Залізняка, І. Гонти, О. Довбуша. 13. Простежте на карті події національно-визвольної боротьби на Правобережжі й Прикарпатті у XVIII ст. Визначте ключові місця подій.

14. Чи можна гайдамацький і опришківський рухи схарактеризувати як соціальний бандитизм? 15. Як ви вважаєте, чи міг національно-визвольний рух другої половини XVIII ст. привести до відродження Української держави?

§ 31. Південна Україна.

Ліквідація Запорозької Січі

Пригадайте: 1. Унаслідок яких подій виникла Нова (Підпільненська) Січ? 2. Яку роль відігравала Запорозька Січ у подіях української історії?

1 **Адміністративно-територіальний поділ земель Нової (Підпільненської) Січі.** Нова (Підпільненська) Січ проіснувала сорок один рік (1734—1775 рр.). Навколо Січі розташовувалися землі («вольності») Війська Запорозького. У цей час Запорожжя поділялося на адміністративно-територіальні округи — паланки. У 30—40-х рр. XVIII ст. їх налічувалося не більше п'яти (пізніше їхня кількість зросла до восьми).

Адміністративним центром паланки була укріплена слобода, де стояв гарнізон, розміщувалися полковник і старшина. Паланкова старшина зосереджувала у своїх руках військову, фінансову, судову та адміністративну владу.

Адміністративним центром Запорожжя була Січ. На Січі військовими й одночасно господарськими одиницями були 38 куренів, до яких приписували всіх козаків. Запорозька адміністрація, як і раніше, обиралася козаками на радах, перед якими вона і мала звітувати. Вища військова або кошова старшина обиралась один раз на рік на загальній військовій або січовій раді, яку за звичаєм скликали 1 січня. У другій половині XVIII ст. роль січових рад зменшилась, натомість посилилось значення старшини.

Паланковий устрій Запорозьких «вольностей»

Територія Запорожжя

Землі, відторгнуті від Гетьманщини і Запорожжя

Адміністративні одиниці, утворені на відторгнутих землях:

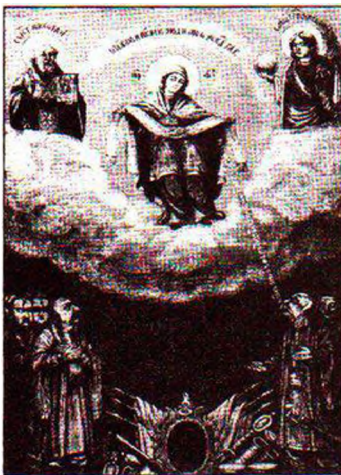
- ① Нова Сербія, ② Новослобідський козацький полк,
- ③ Українська лінія укріплень, ④ Слов'яносербія

Поланкові печатки

Козацька ікона «Покрова» із зображенням останнього кошового отамана П. Калнишевського

Земля вважалася загальновійськовою власністю. Кожний козак, який мав певне майно і був спроможний вести власне господарство, міг отримати її від коша у власність і заснувати власний зимівник (хутір). Свій зимівник козак міг продати, віддати в заставу, подарувати тощо. Однак козацька старшина самочинно привласнювала пасовища, рибальські та мисливські угіддя. Вона встановлювала звичай збирати з шинкарів і ремісників двічі на рік «подарунок» на свою користь.

2 Освоєння нових земель. Нова Січ значно відрізнялася від Запорозького війська попередніх часів. Козацька старшина перетворилася на заможних землевласників. Основою їхньої діяльності став розвиток господарства, а не військові походи. Козацька старшина перетворила Запорозжя часів Нової Січі на край квітучої ринкової економіки, що базувалася на передових господарських засадах. Однак разом із тим виникли й нові проблеми.

На Запорозжя тікали, щоб не працювати на панів і жити «по-людськи». Але у XVIII ст. війни бували досить рідко і не приносили такого збагачення, як раніше. Для того щоб прожити, козакам доводилося ставати до роботи. Господарем його був представник козацької старшини, який мало чим відрізнявся від пана.

Яскравим свідченням соціальних проблем на Запорозжі ставали повстання незаможних козаків і зворотні хвилі втікачів. Вони переселялися на засновані російським урядом «слободи». Це із середини руйнувало весь соціальний організм Нової Січі.

Одночасно із цим козацька старшина була неспроможна власними силами швидко колонізувати всі землі Запорозжя. Небезпеку цього добре розумів останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового Петро Калнишевський (1690—1803).

За розпорядженням кошового всіх селян-втікачів, що прибували на Січ, перестали записувати до козацького реєстру. Їх розселяли «слободами» на вільних землях, «щоб сторонні

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

П. Калнишевський походив із давнього козацько-старшинського роду Луб'янського полку. Кошовим отаманом він обирався десять років поспіль. П. Калнишевський докладав чималих зусиль, аби уникнути залежності Січі від російської корони. Він тричі їздив до Петербурга, де відстоював військові та адміністративно-територіальні права Запорожжя. Опікувався культурним піднесенням краю. Його коштом було збудовано п'ять церков і соборів, придбано значну кількість церковних книг та начиння як в Україні, так і в Єрусалимі.

П. Калнишевський брав участь у багатьох походах козаків на Крим і Туреччину. Особливо відзначився в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр., під час якої командував запорозьким військом. За це російський уряд нагородив П. Калнишевського золотою медаллю на андріївській стрічці. Після зруйнування царськими військами Нової Січі П. Калнишевський був заарештований і за наказом Катерини II засланий до монастирської в'язниці Соловецького монастиря. Понад 25 років останній кошовий Січі провів у жаклих умовах одиночної камери. За указом імператора Олександра I він був звільнений із в'язниці, але за власним бажанням залишився в тому ж монастирі, де й помер у віці 113 років.

не мали можливості влізати до тих місць». За час свого гетьманування П. Калнишевський заснував кілька сотень нових сіл на землях Запорожжя. Однак, для того щоб перешкодити намірам російського царизму, цього було недостатньо.

 Обмеження російським урядом «вольностей» Запорожжя. Ліквідація Запорозької Січі. Від початку заснування Нової Січі російський царський уряд поступово обмежував її права. У складі монархічної держави, якою була Російська імперія, козацька республіка не мала перспективи тривалого існування.

У 1753 р. царизм спробував заборонити запорожцям обирати кошового. Однак примусити січовиків відмовитися від цієї давньої традиції він не зміг. У 40—60-ті рр. XVIII ст. російський уряд розпочав заселення північних і північно-східних околиць Запорожжя військовими поселенцями. Це спричиняло ізоляцію «вольностей» від Правобережжя і Гетьманщини й перешкоджало втечам сюди селян.

У 1752 р. в північно-східній частині Запорожжя було створено Нову Сербію, а наступного року на північно-східному кордоні володінь Січі засновано Слов'яносербію. Заселялися ці землі втікачами від османського ярма — сербами, угорцями, молдаванами, греками, болгарами.

У 60-х рр. XVIII ст. смугу запорозьких земель вилучили для Новоросійської губернії, а ще через десять років — для будівництва Дніпровської лінії укріплень. На протести запорожців уряд імперії не реагував. Козаки із сумом говорили: «Вічна пам'ять нашим степам. Проспали».

Остання рада на Січі.
Художник В. Ковальов

4 Ліквідація Запорозької Січі. Питання остаточного знищення Січі було для імперського уряду лише справою часу. Основні причини ліквідації Запорозької Січі були такими:

- Несумісність республіканського устрою Січі з імперськими порядками.

- Побожовання можливого союзу Нової Січі з Кримським ханством для спільної боротьби з імперією.

- Висока ймовірність унезалежнення Запорозжя.

- Недоцільність існування в межах імперії державного утворення зі своєю митною системою, що перешкоджало вільному доступу до Чорного моря.

- Прагнення російських землевласників привласнити землі Запорозжя.

- Загроза того, що Запорозжя може знову стати осередком національно-визвольної боротьби українців.

- Перетворення Запорозжя з його гаслом «Утікачів не видавати» на загрозу для розвитку кріпосницького господарства імперії.

Відповідний момент для розв'язання запорозької проблеми виник після успішного завершення російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Після проголошення незалежності Кримського ханства від Османської імперії над ним було встановлено російський протекторат. Відтепер зникла загроза татарських нападів, для захисту від яких імперії й були потрібні запорозькі козаки.

На початку 1775 р. запорозька старшина, прагнучи зберегти козацтво, відрядила до Петербурга делегацію з проектом реорганізації Січі на зразок Донського козацтва. Однак ці пропозиції відкинули не розглядаючи. Фаворит імператриці Г. Потьомкін із відвертим глузуванням відповів старшині А. Головатому: «Не можна вам залишатися. Ви дуже розігралися і ні в якому вигляді не можете приносити користь».

По завершенні російсько-турецької війни під час повернення російських військ додому генерал Петро Текеля несподівано отри-

мав наказ зайняти Січ і розігнати запорозьке козацтво. Наприкінці травня 1775 р. регулярні війська вступили на Запорожжя і рушили на Січ. У козаків це не викликало ніякої підозри.

4 червня російські війська непомітно зняли вартових і оточили січову фортецю. Звістку про намір П. Текелі козацтво зустріло з обуренням. Воно хотіло дати бій російським військам, але сили були надто нерівні. З огляду на це старшина відмовила козаків від бою. Після оголошення указу Катерини II про скасування Січі двотисячний гарнізон склав зброю. Інші війська також без бою захопили паланкові центри.

Вищу січову старшину заарештували й віддали до суду. Землі Запорожжя увійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній. Запроваджувалися російські порядки й органи влади. Розпочалася роздача земель царським вельможам.

5 Доля запорожців після ліквідації Запорозької Січі. Нову Січ зруйнували, та січове товариство залишилося. Згідно з указом Катерини II запорожцям дозволялося або вступати до кінних пікінерських полків, або повертатися туди, звідки вони прийшли на Січ, або залишатися жити на Запорожжі. Але не минуло й двох років, як вони пожалкували про це рішення. Царський уряд роздавав запорозькі землі своїм вельможам, не звертаючи уваги на козацькі зимівники. Нові господарі відбирали в козаків землю, а інколи перетворювали їх на кріпаків.

Значна частина козаків-запорозжців (близько 5 тис.) після ліквідації Січі подалася до турецьких володінь. Вони просили турецького султана прийняти їх під свою протекцію і надати землі для будівництва Січі. Султан задовольнив це прохання, унаслідок чого виникла Задунайська Січ.

Чимало козаків переселилося також до австрійських володінь. Для їхнього розселення було призначено землі в провінціях Банат і Бачка, біля річки Тиси. Близько 8 тис. козаків-запорозжців, які опинились тут, заснували Банатську Січ.

Така ситуація стурбувала російський уряд. Замість знищення запорозького козацтва й перетворення його на регулярне військо сталося інше. Задунайська Січ, яка стала продовжувачем традицій запорожців, перетворилася на вогнище небезпеки для Росії.

В умовах наближення чергової російсько-турецької війни, що вибухнула в 1787 р., царський уряд намагався схилити козацтво на свій бік. У 1788 р. імперський уряд дозволив колишнім козакам-запорозжцям створити **Військо вірних козаків**, перейменоване згодом на **Чорноморське козацьке військо**. У війську дозволялося відновити запорозькі порядки: козацькі військові клейноди, виборність старшини, ради, курені. Однак це не відновило запорозької вольниці. Служити імперії погодилися 12 тис. колишніх запорожців.

6 **Участь українських козаків у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст.** Напередодні російсько-турецької війни 1768—1774 рр., коли питання про ліквідацію Січі було вирішено, Катерина II, закликаючи запорожців до війни, запевняла: «Ми вважаємо (запорожців) найзичливішими нашими підданими і при першій нагоді Височайшу нашу милість усьому нашому вірному Війську Запорозькому низовому вчинемо». У війні 1768—1774 рр. запорожці взяли найактивнішу участь.

У 1774 р. був підписаний Кучук-Кайнарджийський договір, за яким до Росії відходили землі між Дніпром і Південним Бугом, місто Керч, а Кримське ханство проголошувалося незалежним.

Знову про запорожців згадали під час війни з Туреччиною 1787—1791 рр. У бойових діях брало участь Чорноморське козацьке військо. Особливо вдало козацькі полки діяли в обороні Кінбурна, облозі та взятті Очакова в 1788 р. У вересні 1789 р. два полки козаків-чорноморців оволоділи Хаджибеєм (сучасне місто Одеса).

Вагомим був внесок козаків-чорноморців у взятті головної фортеці турків на Дунаї — Ізмаїл, яка вважалася неприступною. Козаки знищили турецький флот на Дунаї, що дало змогу здійснювати штурм міста з усіх боків.

Активно діяли козаки-чорноморці в останній рік війни. Зокрема, у битві біля озера Бабадат козаки розгромили чималий загін турецько-татарської кінноти. Під час цього бою козаки-задунайці, що були в складі турецької армії, допомогли своїм товаришам у розгромі турків.

Згідно з договором, підписаним у Яссах, кордоном між Туреччиною і Росією ставала річка Дністер.

Сподіваючись на подяку, козаки-чорноморці прагнули відродити колишні козацькі вольності в межиріччі Дністра й Південного Бугу. Але це занепокоїло царський уряд, і козаків було вирішено відправити подалі з України.

У 1792 р. їм дозволили оселитися на Таманському півострові в межиріччі Кубані та Дону. У серпні 1792 р. перші 3877 козаків прибули на Тамань, де постало Кубанське козацьке військо.

7 **Історичне значення Запорозької Січі.** Ліквідація Запорозької Січі стала однією з найважливіших подій української історії другої половини XVIII ст. Із нею відходила в минуле козацька доба. Хоча Запорозька Січ загинула, вона залишила помітний слід у пам'яті українського народу. Запорозькі козаки уславилися героїчною боротьбою, яку впродовж трьох століть вели проти іноземних загарбників, і обороною південних рубежів України. Вони були на чолі національно-визвольної боротьби українського народу впродовж століть. Завдяки цьому створювалися умови для розвитку економічного

і культурного життя українців. Разом із тим наявність Січі була тим чинником, який стримував закріпачення українських селян, оскільки саме в запорозьких степах збиралися втікачі з усієї України. З'явившись як воєнна організація, козаки цим не обмежились. Ними були створені нові форми соціального, політичного та економічного життя.

Для українського народу запорожці були й залишаться уособленням кращих людських якостей і виразником незламного національного духу, прикладом для наступних борців за незалежність України.

8 Ліквідація Кримського ханства. Остаточна доля кримсько-татарської держави вирішилася внаслідок російсько-турецької війни 1768—1774 рр. За Кучук-Кайнарджийським миром 1774 р. була проголошена незалежність Кримського ханства від Османської імперії, але фактично воно опинилося під контролем Росії. Це спричинило звернення в 1776 р. татарського уряду до Росії, у якому він відмовлявся від її підтримки. Відповіддю на це стало введення на територію ханства 25-тисячного корпусу російської армії. Новим ханом було проголошено Шагін-Гірея, який утримував владу завдяки росіянам.

Ліквідації Кримського ханства передували заходи, спрямовані на визрівання соціально-економічної кризи в ньому. За наказом імператриці російський полководець О. Суворов силою виселив із Криму все християнське населення (31 тис. вірмен і греків) до Азовської губернії під приводом його захисту від засилля мусульман. Греки й вірмени становили майже все торговельно-ремісничє населення півострова й були основними платниками податків до ханської скарбниці.

Уряд Російської імперії вважав, що в 1783 р. склалися всі умови для поширення його влади на півострові.

З УКАЗУ КАТЕРИНИ II ПРО ПРИЄДНАННЯ КРИМСЬКОГО ПІВ-ОСТРОВА ДО РОСІЇ (1783 Р.)

Перетворення Криму на вільну і незалежну область не спричинило спокою для Росії, а перетворилося для неї в нові турботи зі значними витратами. Досвід часу з 1774 р. показав, що незалежність мало притаманна татарським народам. І для того, щоб зберегти її, нам потрібно... виснажувати свої війська важким рухом, здійснюючи такі витрати, як за часів війни. Така морока з кримською незалежністю спричинила понад 7 млн надзвичайних витрат. Приймаючи це відома всі ці обставини, Ми прийшли до рішення... зробити в майбутньому Кримський півострів не кублом розбійників і бунтівників, а територією Російської держави.

? Яким був офіційний привід для ліквідації ханства?

Останній хан Шагін-Гірей був змушений зректися влади та виїхати до Туреччини. Оволодівши Кримом, Катерина II стала відбирати кращі землі й дарувати їх дворянам і чиновникам. Кримських татар стали витісняти на безплідні землі. Це призвело до катастрофічних наслідків у демографічному стані населення півострова. За наступні сто років населення Криму скоротилося з 500 тис. до 200 тис. осіб, причому основна маса населення складалася з нових переселенців.

Отже, кримських татар, як і українців, на багато років спіткала доля поневірянь і страждань під владою Російської імперії.

9 Освоєння півдня України. Заснування нових міст. Унаслідок перемоги Росії у війнах із Туреччиною (1768—1774, 1787—1791 рр.) і ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) та Кримського ханства (1783 р.) утворився масив відносно вільних земель, які Російська імперія стала активно колонізувати. Російський уряд використовував щодо цих земель назву «Новоросія». Для позначення цього регіону виникла також назва «Південна Україна», адже більшість поселенців у цьому краї були українцями. Серед земель, що були приєднані до Російської імперії впродовж XVII ст., південь був найпривабливішим. Надзвичайна родючість причорноморських степів обіцяла в майбутньому великі прибутки, до того ж цьому сприяла загальна економічна ситуація у Європі. В освоєнні цих земель на початковому етапі вагому роль відіграв Григорій Потьомкін (1739—1791 рр.).

Нові міста активно роздавалися російським дворянам, сюди на пільгових умовах залучалися переселенці. У XVIII ст. на півдні України з'явилося чимало нових міст. Їх виникнення зумовлювалося потребами оборони, заселення та господарського освоєння південних степових просторів. Нові міста засновувалися переважно на місці фортець. Зокрема, такі міста, як Єлисаветград (зараз Кіровоград),

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Григорій Потьомкін, князь Таврійський, генерал-фельдмаршал, російський діяч зі Смоленщини. Брав участь у палацовому перевороті 1762 р., унаслідок якого до влади в Російській імперії прийшла Катерина II. Був її фаворитом і, як стверджували сучасники, єдиною людиною, яка мала на неї вплив. Із 1774 р. правитель півдня України, із 1777 р. — імператорський намісник. Був одним з ініціаторів ліквідації Запорозької Січі, але війни з Туреччиною переконали його в необхідності відновити козацтво. Він сприяв переселенню на нові землі переселенців. Під його керівництвом будувалися фортеці, порти, російський торговельний Чорноморський флот. У 1787 р. за указом Катерини II «на згадку подвигу його в приєднанні області Таврійської до Російської імперії і зусиль у заселенні та відбудови цієї області» до його прізвища додавалося слово «Таврійський».

Новомиргород і Новоархангельськ утворилися з фортець, що були закладені в 40—50-х рр. XVIII ст. У 70-х рр. XVIII ст. на місці козацької слободи Половиці розгорнулося будівництво Катеринослава (сучасного Дніпропетровська).

На узбережжі Чорного та Азовського морів виникли значні міста-порти. У 1778 р. біля гирла Дніпра було засновано Херсон. У гирлі річки Інгул — Миколаїв. У 1798 р. на місці турецької фортеці Єні-Дунай у місцевості Хаджибей розпочалося будівництво Одеси. На Азовському морі було засновано великий порт — Маріуполь.

До кінця XVIII ст. на півдні України налічувалося близько 30 міст. Ці нові міста з часом стали провідними економічними центрами України та всієї Російської імперії.

Висновки

- Друга половина XVIII ст. стала вирішальною для долі півдня України і Криму. Після чергових російсько-турецьких війн ці території остаточно опинилися під владою Російської імперії.
- У 1775 р. було ліквідовано Запорозьку Січ, а в 1783 р. — Кримське ханство.
- Під імперською владою почалося активне господарське освоєння новоприєднаних земель.

Запитання та завдання

1. Яку назву мала остання Запорозька Січ? Скільки років вона проіснувала? 2. Хто був останнім кошовим отаманом Січі? Чим він уславився? 3. Як проявили себе козаки під час російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.? 4. За умовами якого договору Північне Причорномор'я увійшло до складу Російської імперії? 5. У якому році було ліквідовано Запорозьку Січ? 6. Коли було ліквідовано Кримське ханство?

7. Схарактеризуйте адміністративно-територіальний поділ земель Нової Січі. 8. Як відбувалося освоєння земель півдня України впродовж другої половини XVIII ст.? 9. Наведіть факти, які свідчать про поступове обмеження російським урядом «вольностей» Запорожжя. 10. Розкажіть, як було ліквідовано Запорозьку Січ. Якими були причини цих дій? 11. У чому полягає значення Запорозької Січі для історії України?

12. Наведіть факти, які дають підставу стверджувати, що українські козаки відіграли вагомий роль у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст. 13. Складіть план за темою «Доля кримських татар у другій половині XVIII ст.» та підготуйте за ним розповідь.

14. Запорозька Січ неодноразово зазнавала руйнувань. Чому після подій 1775 р. вона вже не змогла відновитися в колишньому вигляді на українських землях?

§ 32. Культура України в другій половині XVIII ст.

Пригадайте: 1. Якими були особливості розвитку культури України другої половини XVII — першої половини XVIII ст.? 2. Як розвивалися освіта і наука на українських землях у другій половині XVII — першій половині XVIII ст.? 3. Якими були здобутки української музичної культури кінця XVII — першої половини XVIII ст.? 4. Якими були досягнення українського образотворчого мистецтва другої половини XVII — першої половини XVIII ст.?

1 Особливості розвитку культури. В історії культури Української козацької держави XVIII ст. було складною і багатогранною добою. Це був період, коли продовжувався започаткований у попередні часи розквіт українського мистецтва й літератури. Однак у той самий час створювалися умови, за яких українська культура поступово втрачала свою самобутність і набувала рис провінційності.

Підґрунтям, на якому квітло дерево української культури, була козацька державність. Курс російського царизму на ліквідацію Гетьманщини й Запорозької Січі та перетворення Лівобережної України на російську провінцію позбавляли українську культуру основи її розвитку.

Особливістю культурних процесів на українських землях було також те, що до кінця XVIII ст. в Гетьманщині, з одного боку, і Правобережжі й західноукраїнських землях, з іншого, вони розвивалися в різних умовах. Але це не вплинуло на єдність національної культури українців.

Прикметною рисою української культури Гетьманщини XVIII ст. був вищий за сусідів рівень розвитку. Імперські кордони значно обмежили звичні раніше культурні контакти із Західною Європою. Одночасно з цим Російська імперія отримала можливість використовувати інтелектуальний потенціал Гетьманщини. Процес «вимивання» високоосвічених українців із національного середовища став характерним явищем тогочасної української культури. Українці обіймали високі посади в Російській імперії: від вищих державних адміністраторів і церковних ієрархів до ректорів вищих навчальних закладів і вихователів царської родини. Вагомий внесок у розвиток російського мистецтва XVIII ст. зробили українські митці.

2 Освіта і книгодрукування. На середину XVIII ст. загальний рівень грамотності населення України був досить високим. Його забезпечував, перш за все, найпоширеніший тип початкових шкіл — українські народні школи. Утримувалася школа коштом парафіяльного братства. У другій половині XVIII ст. тут працювало 866 українських народних шкіл. Подібні школи існували й на Слобідській Україні. Навчання здійснювалося українською мовою, учнями могли стати найнезаможніші прошарки населення.

Наступ російського царизму на українську державність зруйнував одночасно народну школу. Закріпачене українське селянство було не в змозі утримувати на власні кошти школи, а імперський уряд їх не підтримував.

В останній чверті XVIII ст. на Лівобережжя і Слобожанщину було поширено дію загально-російської освітньої реформи. Для дітей дворян створювалися головні чотирирічні народні училища, для дітей купців, міщан і урядовців — малі дворічні училища. Освіта набувала станового характеру й перетворювалася на привілей вищих верств населення.

Упродовж другої половини XVIII ст. початкові народні школи існували й на Правобережжі та західноукраїнських землях. Більшість початкових шкіл Правобережжя контролювали єзуїти, а польська початкова освіта для українських селян була фактично недоступною.

Середню освіту давали засновані в першій половині XVIII ст. Чернігівський, Харківський, Переяславський колегіуми. Це були всестанові навчальні заклади, створені за зразком Києво-Могилянської академії. Наприкінці XVIII ст. Чернігівський і Переяславський колегіуми були перетворені на духовні навчальні заклади — семінарії, а Харківський — на казенне училище.

На Правобережжі й західноукраїнських землях іноземне панування також уповільнювало розвиток середньої освіти. На Правобережжі існували гімназії для дітей польської шляхти, навчання в яких велось польською або німецькою мовами.

Надзвичайно обмеженим був доступ українців у католицькі й протестантські навчальні заклади на Закарпатті.

Величезне значення в розвитку освіти мала Києво-Могилянська академія. У XVII—XVIII ст. із нею пов'язана більшість здобутків українського народу в освіті, філософії, богослов'ї, мовознавстві, літературі, публіцистиці, історії. У стінах академії формувалася українська літературна мова, розвивалися літературні жанри, закладалися основи національного театру. Однак у 60-х рр. XVIII ст. період розквіту академії змінюється занепадом. Поступово погіршується матеріальне становище академії. Падінню престижу академії сприяло й те, що українська шляхта, прагнучи урівнятися з російським дворянством, віддавала своїх дітей на навчання до російської столиці. В академії здійснювалися русифікаторські заходи — від студентів і викладачів під загрозою звільнення вимагали дотримання «російського правопису і московської вимови».

Зображення студентів Києво-Могилянської академії та її головного корпусу. Гравер І. Щирський

У 1829 р. Києво-Могилянську академію було перетворено на типовий для Російської імперії духовний навчальний заклад.

Важливим осередком вищої освіти на західноукраїнських землях продовжував залишатися Львівський університет. Із приєднанням Галичини до Австрійської імперії в ньому відбулися певні зміни. Австрійський уряд дозволив існування певних кафедр, які увійшли до так званого Українського інституту (Студіям рутеніум). Діяльність цієї структури суворо регламентувалася. У навчальний процес було запроваджено викладання української мови. Однак викладання інших предметів здійснювалося лише польською і німецькою мовами. Інститут проіснував до 1805 р.

Ситуація в освітньому житті галичан суттєво змінилася із заснуванням імператрицею Марією-Терезією в 1776 р. у Відні Греко-католицької генеральної семінарії (Барбарерум). Щорічно в ній могли навчатися 29 юнаків із Галичини.

У другій половині XVIII ст. добре розвивалося книгодрукування. Роль найважливіших видавничих осередків відігравали друкарні Києво-Печерського монастиря та чернігівського Троїце-Іллінського монастиря. Тут друкувалися твори як богословської, так і світської літератури. Незважаючи на постійні обмеження й заборони, українські друкарі в другій половині XVIII ст. істотно збагатили національне духовне життя. Серед тогочасних книгодруків найпомітнішими були Біблія (1759 р.), «Києво-Печерський патерик» (1760, 1762 рр.), «Синопис» (1755 р.), «Часослов навчальний» (1753, 1758, 1766 рр.), «Буквар» (шість видань) та багато інших.

Кілька друкарень існувало й на західноукраїнських землях. Найбільшою з них була друкарня А. Пілера. Вона видавала книжки різними мовами. До 1800 р. тут було видано 250 книжок. Також французькою мовою друкувалася «Львівська газета».

3 Література. Українська література другої половини XVIII ст. розвивалася на традиціях попереднього періоду. Упродовж багатьох десятиліть домінуючим тут лишався стиль бароко.

Цікавим явищем тогочасної літератури став розвиток української історико-мемуарної прози. Чільне місце в ній посідають щоденники М. Ханенка (1691—1760 рр.) і Я. Марковича (1696—1770 рр.). Обидва автори належали до козацької старшини й обіймали високі посади в Гетьманщині. У своїх щоденниках вони зображували події тогочасного державного, політичного й економічного життя, детально змальовували побут української шляхти.

Важливе місце в літературі другої половини XVIII ст. посідали поетичні твори.

До жанру історичних віршів належить написаний С. Довговичем віршований діалог «Розмова Великоросії з Малоросією». Автор твору

обстоював ідею автономії України і протестував проти централізаторської політики російського царизму в Гетьманщині. У цьому творі також обґрунтовувалися давні права і привілеї, якими користувалася українська шляхта, підкреслювалося право козацької старшини на всі права і привілеї, отримані російським дворянством.

У багатьох історичних віршах знайшла відображення національно-визвольна боротьба українського населення Правобережжя, події Коліївщини. Це вірші «Захотіла Смілянщина віру утвердити», «Во шестьдесят восьмому году собиралось народу».

Відгуком на царський указ від 10 квітня 1786 р. про вилучення в українських монастирів земельних маєтків став анонімний сатиричний вірш «Плач київських монахів».

Представником сатирично-гумористичної поезії був І. Некрашевич. Колоритні побутові сцени з народного життя змальовані ним у творах «Ярмарок» та «Сповідь». Він також є автором кількох віршованих листів, духовного вірша «Суперечка між душею і тілом».

4 Розвиток філософських ідей. Григорій Сковорода. Друга половина XVIII ст. збагатила новими ідеями українську філософську думку. У Києво-Могилянській академії курс філософії викладав відомий суспільний діяч, письменник М. Козачинський

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Григорій Сковорода народився на Полтавщині в родині бідного козака. У 12-річному віці вступив до Києво-Могилянської академії. Студент Г. Сковорода володів неабиякими музичними здібностями. Із класу філософії його взяли до придворної хорової капели в Петербурзі. Побачене при царському дворі згодом вилилося в гнівне засудження деспотизму.

Завершивши навчання, Г. Сковорода поїхав до православної церкви в угорському місті Токай і, користуючись нагодою, відвідав Буду і Пешт, Пресбург (зараз Братислава), Відень, Венецію, Флоренцію і, можливо, Рим. Опанувавши латинську, грецьку, польську, німецьку й церковнослов'янську мови, він мав можливість читати філософські твори стародавніх і сучасних йому авторів. Повернувшись до України, Г. Сковорода протягом 15 років приватно вчителював, викладав із перервами в Переяславському та Харківському колегіумах. Постійний тиск із боку представників церкви змусив його залишити викладання. У ці роки Г. Сковорода в пошуках істини і правди побував у Москві, обійшов усю Слобожанщину.

Звільнений із посади в 1769 р. Г. Сковорода втратив можливість займатися педагогічною діяльністю. Наступні 25 років він мандрував, проповідуючи свої ідеї та світогляд. Численні пропозиції духовництва і світських правителів обійняти ту чи іншу посаду філософ відхиляв, стверджуючи: «Мій жребій із голяками». Під час цих мандрівок з'явилися твори, які він сам переписував і дарував друзям і знайомим.

Помер у селі Пан-Іванівці (зараз Сковородинівка) на Харківщині. На могилі філософа викарбувані слова: «Світ ловив мене, та не спіймав».

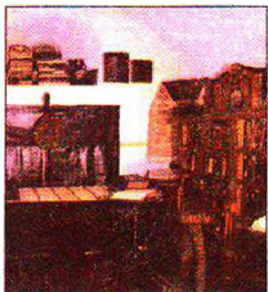
Г. Сковорода

(1699—1755 рр.). Він знайомив слухачів з ідеями про невід’ємні природні права людини, які з’явилися в тогочасній Західній Європі. Свої філософські погляди М. Козачинський виклав у книзі «Громадянська політика». Він уперше в українській філософії спробував викласти правове вчення і заклав основи громадянського природного права.

Найвизначнішим серед учнів М. Козачинського був Г. Сковорода (1722—1794 рр.) — майбутній видатний філософ, гуманіст, просвітитель, поет, педагог, музикант.

У філософських роздумах велику увагу Г. Сковорода приділяв тому, як людина може стати щасливою. На його думку, для цього потрібно пізнати самого себе й займатися в житті тим, що людині природно відповідає. Одним із головних джерел творчості Г. Сковороди була українська дійсність другої половини XVIII ст. Імовірно, саме тому філософ стверджував, що найвищим досягненням людини є воля, і треба за будь-яку ціну забезпечувати особисту незалежність. Це переконання зустріло різке засудження тих, хто гнобив українських селян. Вихід з існуючого становища філософ убачав не в активній боротьбі, а в униканні ненависного світу зла, розуміючи під ним прагнення до непотрібного збагачення і пригноблення інших. Велику роль в усуненні існуючого зла, на думку Г. Сковороди, могла відіграти освіта. Просвітитель вірив у безмежні можливості людського розуму. «Не розум від книжок, — стверджував він, — а книжки від розуму».

Інтер’єр келії колеґіуму, у якій жив Г. Сковорода. Переяслав-Хмельницький. Сучасний вигляд

Г. СКОВОРОДА ПРО ГОЛОВНУ МЕТУ ФІЛОСОФІЇ

Головна мета життя людського, голова діл людських є дух людини, думки, серця. Кожен має свою мету в житті; але не кожен головну мету... Один піклується про черво життя, себто всі діла свої скеровує, щоб дати життя череву... інший — одягам і подібним бездушним речам; філософія, або любов до мудрості, скеровує все коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю. Світлість думкам, яко голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне — то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія.

1. Як Г. Сковорода визначає головну мету людського життя та філософії?
2. Як філософія може допомогти людині стати щасливою?

5 Розвиток природничих наук. Друга половина XVIII ст. стала періодом певних успіхів у розвитку природничих наук. Рослинний світ України розпочали досліджувати М. Тереховський і М. Амбодин-Максимович. Останній у 1795 р. опублікував перший вітчизняний підручник із ботаніки, приділивши в ньому значну увагу вивченню рослин України.

Продовжували розвиватися медичні знання. У другій половині XVIII ст. чимало лікарів-українців отримали вчений ступінь докторів медицини. М. Амбодин-Максимович став автором книги «Врачебное веществословие, или Описание целительных растений». М. Тереховський довів, що мікроорганізми не самозароджуються в організмі, а заносяться ззовні.

Чимало уваги українські лікарі приділяли боротьбі з епідемічними захворюваннями. Так, Є. Мухін запроваджував віспощення, шукав засоби боротьби з холерою. Знаменитий епідеміолог Д. Самойлович, який служив військовим лікарем на Півдні, запропонував нові методи запобігання епідемії чуми, що спалахнула тут у 1784 р. Вони отримали схвалення багатьох закордонних академій наук.

Розвивалася медична освіта. У 1773 р. для підготовки лікарів і аптекарів у Львові було створено медичну колегію. У Наддніпрянській Україні перша спеціальна медична школа виникла в 1787 р. в Єлисаветграді.

6 Музика. Друга половина XVIII ст. позначена вагомими здобутками вітчизняної музичної культури. Улюбленцями українського народу, як і раніше, залишалися козаки-бандуристи.

Суттєві зміни відбулися в українській інструментальній музиці. На Запорозькій Січі музиканти грали під час походів та святкування перемог, їх скликали на козацькі ради. Після ліквідації Січі запорозьких музик перевели до спеціальних підрозділів при міських магістратах. Прикметною рисою розвитку тогочасної української музики було посилення її зв'язків із західноєвропейською музичною культурою. Останній гетьман К. Розумовський утримував у Глухові власний оркестр і театр, де ставили італійські опери. Зібрана ним нотна бібліотека є однією з найдавніших у Східній Європі.

Музичне мистецтво другої половини XVIII ст. не можна уявити без творчості трьох видатних майстрів української хорової музики: М. Березовського (1745—1777), Д. Бортнянського (1751—1825) та А. Веделя (1767—1808).

Доля цих трьох музикантів була різною. М. Березовський і Д. Бортнянський виявили неабиякі музичні здібності ще в дитячі роки. Із Глухівської співацької школи, де відбирали найкращих співаків для імператорського двору, їх відправили до придворної хорової капели в Петербурзі.

Через деякий час обдарованих юнаків за державний кошт направили навчатися до Італії. М. Березовський навчався в Болонській філармонічній академії, Д. Бортнянський — у Венеції. Навчання обох було дуже успішним. Написані ними опери з великим успіхом ішли на італійській сцені. М. Березовський є автором опери «Демофонт», Д. Бортнянський написав опери «Креонт», «Алкід», «Квінт Фабій».

Цікаво, що М. Березовський навчався в того ж учителя, що і славнозвісний Моцарт. За традиціями академії ім'я найздібнішого серед учнів заносили на почесну «золоту дошку». М. Березовський, на думку більшості, був визнаний талановитішим за Моцарта, і його ім'я було викарбуване на «золотій дошці» Болонської академії. Йому пророкували блискуче майбутнє. Однак повернувшись до Петербурга, Березовський не витримав придворних інтриг і наклав на себе руки.

Бортнянський, повернувшись до Петербурга, отримав посаду керівника придворної хорової капели, у якій співали майже виключно українці. Він прожив довге життя в імперській столиці, пристосовувався до її звичаїв.

Зовсім інакше склалася доля А. Веделя. Талановитий киянин навчався в Києво-Могилянській академії, де був співаком-солістом, пізніше — диригентом хору. Звідси його силою примусили їхати до Москви. Однак через три роки музикант повернувся в Україну. Заняття музикою А. Ведель поєднував з участю в антиросійському опозиційному русі, за що і був заарештований. Його оголосили божевільним й утримували в божевільні Кирилівського монастиря.

М. Березовський є автором 20 хороших церковних концертів. Його музика відзначається ліричністю, проникненням у внутрішній світ людини. Д. Бортнянський після повернення з Італії написав оперу «Сокіл», «Син-суперник», комедію «Свято сеньйора». Він також створив понад сто творів хорової церковної музики. Світла лірика, радісні та енергійні теми, глибокий драматизм — риси, притаманні багатогранному світу образів хороших концертів Бортнянського. А. Ведель створив 29 хороших церковних концертів, які позначені високою фаховою майстерністю і глибоким драматизмом образів.

Спільною рисою, яка єднає творчу спадщину цих трьох видатних українських композиторів, є відчутні впливи української народної пісенності.

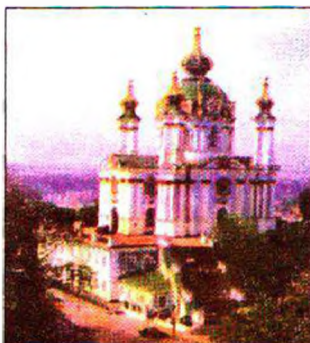
7 Архітектура і скульптура. В українській архітектурі другої половини XVIII ст. співіснували різні стилі.

В оригінальних формах українського бароко зводив будівлі С. Ковнір (1695—1786). За його участю споруджено ковнірський (жит-

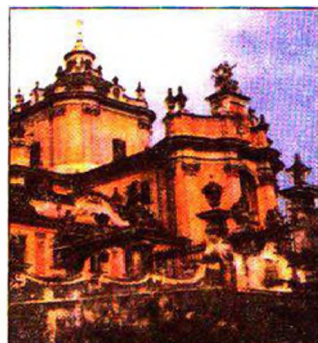

Троїцький собор (Самара)

Андріївська церква (Київ)

Собор Св. Юра (Львів)

ловий) корпус, будинок друкарні й дзвіниці на Дальніх і Близьких печерах Києво-Печерської лаври, Кловський палац у Києві, церкву Антонія і Феодосія у Василькові. Крайні риси українського бароко розвинув І. Григорович-Барський (1713—1785).

Першою роботою будівничого стало спорудження міського водогону в Києві. Його центральною спорудою був павільйон-фонтан «Феліціан» на майдані перед будинком магістрату (нині «Самсон» на Контрактовій площі). За проектами І. Григоровича-Барського в Києві було споруджено Надбрамну церкву з дзвіницею в Кирилівському монастирі, Свято-Покровську церкву, церкву Миколи Набережного на Подолі, бурсу Києво-Могилянської академії, дзвіницю Успенського собору. У творчості майстра простежуються перші паростки класицизму.

У середині XVIII ст. в українську архітектуру прийшов новий західноєвропейський стиль *рококо*. Він є подальшим розвитком бароко й відрізняється від нього деталями декоративного оздоблення. На зміну досить важким і громіздким барочним формам приходять делікатні ажурні прикраси рококо.

Будівлі в цьому стилі на українських землях споруджувалися переважно за проектами іноземних будівничих. У стилі рококо збудовані Андріївська церква в Києві (за проектом В. Растреллі), собор Св. Юра у Львові (архітектори М. Урбанік та Я. де Вітт), міська ратуша в Бучачі (архітектор Б. Меретіні) та ін.

У цей час почав також поширюватися стиль класицизму, що був своєрідною реакцією на бурхливий і напружений стиль бароко. Вищим зразком для своєї творчості його послідовники визнавали античне мистецтво.

У спокійних і навіть суворих класичних формах зведено палаци гетьмана К. Розумовського в Почепі, Яготині, Глухові та найкращий у Батурині (архітектор Ч. Камерон), палац П. Заводовського в Ляличах (архітектор Д. Кваренгі).

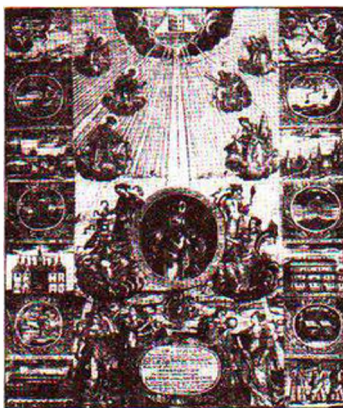

Самсон, що розриває
пашу лева. Скульптор
І. Г. Пінзель

С. Сулима. Невідомий
художник

Г. Левицький. Теза
Р. Зборовського.
Гравюра на міді

Українські народні майстри не забули секретів дерев'яної архітектури. Найбільшою дерев'яною спорудою XVIII ст. — заввишки близько 65 м — був Троїцький собор у Самарі (нині Новомосковську). Спорудив його в 1773—1779 рр. народний майстер Я. Погребняк. Це єдиний в українському дерев'яному будівництві приклад дев'ятикамерної церкви з дев'ятьма банями.

Протягом цього часу на українських землях успішно розвивалася скульптурна творчість. На Лівобережжі її досягнення пов'язують із діяльністю російського різьб'яра по дереву С. Шалматова. Він виконував скульптурне оформлення іконостасів Мгарського монастиря, церкви Св. Покрови в Ромнах, Хрестовоздвиженського собору в Полтаві. Майстер інколи відступав від релігійних канонів. Відчувалося, що він добре знав анатомію людини і прагнув психологічної характеристики образу.

Серед скульпторів, які працювали в цей час на західноукраїнських землях, виділяють І. Г. Пінзеля. Будь-які біографічні відомості й навіть ім'я майстра невідомі. Він виконав статую Св. Юра, Св. Афанасія і Лева на фасаді собору Св. Юра у Львові. Різцю Пінзеля приписують також серію кам'яних фігур, які доповнюють архітектуру ратуші в місті Бучачі, скульптурне оздоблення костьолу в Городці, «Розп'яття» у львівському костьолі Св. Мартина.

Наприкінці 60-х рр. XVIII ст. провідна роль у галицькій скульптурі перейшла до місцевих майстрів. Це були С. Сташевський, М. Філевич, П. Полейовський та І. Оброцький. Усі майстри працювали в стилі рококо. Вони виконували роботи для собору Св. Юра й Латинського кафедрального собору у Львові. Для їх творів характерним є поєднання реалістичних елементів із високою емоційністю.

8 Живопис і графіка. Для українського живопису ця доба стала часом поширення впливу стилю рококо. У Гетьманщині доба рококо — це останні часи козацької України, коли вона втрачала свою державність. Імовірно,

саме тому життєрадісне європейське рококо мало в Україні відчутні сумні настрої, властиві добі, що минала. Українські портрети доби рококо значною мірою зберігають пишність і урочистість форм, вироблену в попередні часи бароко. До наймайстерніших належать портрети полковника О. Ковпака, київського міщанина Балабухи, А. Полетики, знатного військового товариша Г. Гамалії, переяславського полковника С. Сулими, Я. Шияна та ін.

Успішно розвивалося в цей час мистецтво гравюри. У творчості Г. Левицького-Носа (1697—1769 рр.) — батька відомого портретиста Дмитра Левицького — старе українське граверство досягло своєї вершини, увібравши в себе найкращі досягнення української гравюри за попередні півстоліття.

Д. Левицький досконало володів технікою гравіювання. Своїми творами Д. Левицький виражав інтелектуальну силу людини. Це зближує його з видатним філософом-просвітителем Г. Сковородою.

Великих успіхів досягли гравери друкарні в Почаєві А. та Й. Гочемські. Перший ілюстрував не лише церковні видання, але й перший в Україні лікарський підручник А. Крилинського, виданий 1774 р. у Львові. Про його стиль говорили, що в анатомічних ілюстраціях він об'єктивно точний, а в барочних релігійних зображеннях стає багатомовним.

Найоригінальнішим жанром малярства другої половини XVIII ст. стали картини, які створювалися невідомими народними майстрами. Вони є своєрідним відображенням головних тем тогочасного українського життя.

Серед картин цих часів чимало зображень опришків, гайдамаків, ватажків Коліївщини М. Залізняка та І. Гонти. Оригінальністю визначається картина «Богдан із полками», присвячена Національно-визвольній війні українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст.

Символом минаючої епохи стала народна картина «Козак Мамай». Козак-бандурист сидить один серед широкого степу, у глибокому роздумі згадуючи славне минуле козацтва, журиться його сумною долею. У часи знищення російським урядом Гетьманщини і Запорозької Січі, безупинного соціального й духовного поневолення ця картина була найпопулярнішою серед українців.

Висновки

- У другій половині XVIII ст. українська культура ще за інерцією продовжувала бурхливо розвиватися.
- В українській культурі з'явилася постать світового значення — Г. Сковорода.
- Наприкінці століття українська культура почала швидко втрачати свій самобутній характер, її видатних представників було інтегровано до російської культури, а вона сама стала набувати рис провінційної.

Завдання та завдання

1. Схарактеризуйте розвиток освіти на українських землях. 2. Які зміни відбулися в цей час у розвитку Києво-Могилянської академії? 3. Як розвивалося книгодрукування? 4. Назвіть імена видатних представників української культури другої половини XVIII ст. 5. Якими були здобутки тогочасних природничих наук? 6. Якими були здобутки української музичної культури другої половини XVIII ст.? 7. Які архітектурні стилі були домінуючими на українських землях у другій половині XVIII ст.?

8. Схарактеризуйте розвиток літератури. Які факти свідчать, що література відображала явища тогочасного життя? 9. Що, на ваш погляд, хотів сказати Г. Сковорода своєю епітафією: «Світ ловив мене, та не спіймав»? 10. Як мистецтво рококо відображало зміни, які відбувалися в Гетьманщині в другій половині XVIII ст.? 11. Чому народні картини вважаються своєрідним відображенням тогочасного українського життя? 12. Чим можна пояснити високий рівень розвитку музичного мистецтва в Україні?

13. Складіть розповідь про Г. Сковороду та його внесок у розвиток української філософської думки. 14. Складіть таблицю «Українська культура другої половини XVIII ст.»

Галузі культури	Видатні діячі	Основні здобутки

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.»

1. Складіть перелік подій з історії України другої половини XVIII ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «гайдамаки», «опришки», «"вольності" Війська Запорозького», «Підпільненська Січ», «Задунайська Січ».
3. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України другої половини XVIII ст.?
4. Знайдіть на історичній карті: а) нові території, які були заселені українцями в другій половині XVIII ст.; б) українські землі, які в другій половині XVIII ст. змінили свою державну приналежність; в) місце розташування Запорозької Січі; г) центри гайдамацького та опришківського рухів, територію, охоплену Коліївщиною; д) місця, де відбулися найважливіші історичні події цього періоду (національно-визвольний рух, російсько-турецькі війни); е) адміністративно-територіальні зміни, що відбулись на українських землях у цей період.
5. Складіть розгорнутий план «Особливості соціально-економічного та політичного становища українських земель у другій половині XVIII ст.».
6. Дайте оцінку діяльності гетьмана К. Розумовського, кошового отамана П. Калнишевського, філософа Г. Сковороди, народних ватажків М. Залізняка, І. Гонти та О. Довбуша.
7. Визначте місце та історичне значення українського козацтва, Запорозької Січі та Гетьманщини в історії України.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.»

1. Галузь культури, у якій плідно працювали М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель: а) театр; б) література; в) музика; г) живопис.
2. Козацька старшина була урівняна в правах із російським дворянством: а) 1764 р.; б) 1775 р.; в) 1783 р.; г) 1785 р.
3. Останньою Запорозькою Січчю була: а) Кам'янська Січ; б) Олешківська Січ; в) Нова Січ; г) Чортомлицька Січ.
4. Повстання на Правобережній Україні, що увійшло в історію під назвою Коліївщина, відбулося: а) 1750 р.; б) 1764 р.; в) 1768 р.; г) 1775 р.
5. Найбільш відомим ватажком опришківського руху XVIII ст. був: а) У. Кармалюк; б) О. Довбуш; в) Л. Кобилиця; г) М. Штолюк.
6. За указом російської імператриці Катерини II гетьманство було скасовано: а) 1709 р.; б) 1727 р.; в) 1764 р.; г) 1775 р.
7. Військово-адміністративна одиниця Нової Січі називалася: а) полк; б) паланка; в) земля; г) округ.
8. У XVIII ст. було здійснено поділ Речі Посполитої: а) один; б) два; в) три; г) чотири.
9. Гайдамаки боролися проти: в) польських панів; б) російських дворян; в) татарських ханів; г) турецьких сипахів.
10. Українське селянство колишньої Гетьманщини було остаточно закріпачене: а) 1764 р.; б) 1775 р.; в) 1783 р.; г) 1785 р.
11. У XVIII ст. була охоплена гайдамацьким рухом: а) Правобережна Україна; б) Лівобережна Україна; в) Галичина; г) Запорожжя.
12. За указом Російської імператриці Катерини II Кримське ханство було ліквідоване: а) 1768 р.; б) 1771 р.; в) 1775 р.; г) 1783 р.

- 1722—
1794 рр. Життя і діяльність
Г. Сковороди
- 1734 р. Гайдамацьке повстання
на Правобережжі під
проводом Верлана
- 1738—
1745 рр. Піднесення опришків-
ського руху під прово-
дом О. Довбуша
- 1750 р. Гайдамацьке повстання
на Правобережжі
- 1750—
1764 рр. Гетьманство
К. Розумовського.
Відновлення та остаточно
ліквідація гетьманства
в Україні
- 1764—
1786 рр. Друга Малоросійська
колегія
- 1765 р. Ліквідація козацького
устрою на Слобожанщині
- 1768 р. Гайдамацьке національ-
но-визвольне повстання
Коліїщина
- 1768—
1774 рр. Російсько-турецька війна
- 1770—
1780-ті рр. Реформи Марії-Терезії та
Йосифа II
- 1772,
1793,
1795 рр. Три поділи Речі
Посполитої
- 1775 р. Ліквідація Запорозької
Січі

Портрет україн-
ського пана
XVIII ст.

Спасо-Преобра-
женська церква
в Сорочинцях

Похорон кошового. Художник О. Мурашко

Маріїнський палац. Київ. 1750—1755 рр.

Меморіальна плита на
місці Кам'янської Січі

1782—
1786 рр. Скасування царським
урядом усіх адміністративних і судових установ
Гетьманщини. Ліквідація
української автономії

1783 р. Указ Катерини II про
закріпачення селян

1783 р. Приєднання Росією
Криму, ліквідація
Кримського ханства

1785 р. Козацька старшина
урівнювалася в правах
із російським дворян-
ством

1787—
1791 рр. Російсько-турецька війна

Мотрониський монастир

Вступ	3
Тема I. Українські землі в XVI ст.	7
§ 1. Соціальна структура українського суспільства та економічне життя.....	7
§ 2. Люблінська унія та її вплив на розвиток українських земель.....	13
§ 3. Церковне життя.....	18
§ 4. Виникнення українського козацтва та перших січей.....	26
§ 5. Військо Запорозьке. Перші козацькі повстання.....	31
§ 6. Культура України. Розвиток української мови, освіти, книговидання і літописання.....	38
§ 7. Культура України. Розвиток архітектури, образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва.....	43
Тестові завдання.....	49
Енциклопедична сторінка.....	50
Тема II. Українські землі в першій половині XVII ст.	52
§ 8. Соціально-економічний розвиток.....	52
§ 9. Церковне життя.....	58
§ 10. Боротьба українського козацтва з чужоземними загарбниками.....	64
§ 11. Козацькі рухи 20—30-х рр. XVII ст.	70
§ 12. Культура України. Розвиток освіти, літописання, літератури, книговидання.....	77
§ 13. Культура України. Розвиток театру, музики, архітектури та образотворчого мистецтва.....	82
Тестові завдання.....	89
Енциклопедична сторінка.....	90
Тема III. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.	92
§ 14. Початок Національно-визвольної війни.....	92
§ 15. Розгортання національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр.	97
§ 16. Заснування Української козацької держави — Війська Запорозького.....	106

§ 17. Воєнно-політичні події 1650—1653 рр.....	112
§ 18. Українська гетьманська держава в системі міжнародних відносин	121
§ 19. Воєнно-політичні події 1654—1657 рр.....	128
Тестові завдання	135
Енциклопедична сторінка	136

Тема IV. Українські землі в 60—80-ті рр. XVII ст. 138

§ 20. Гетьманство І. Виговського. Розкол козацької України. Андрусівське перемир'я.....	138
§ 21. Правобережна та Лівобережна Гетьманщини.....	147
§ 22. Запорозька Січ	158
§ 23. Господарське життя та політичний устрій Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України.....	163
Тестові завдання	173
Енциклопедична сторінка	174

Тема V. Україна наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст..... 176

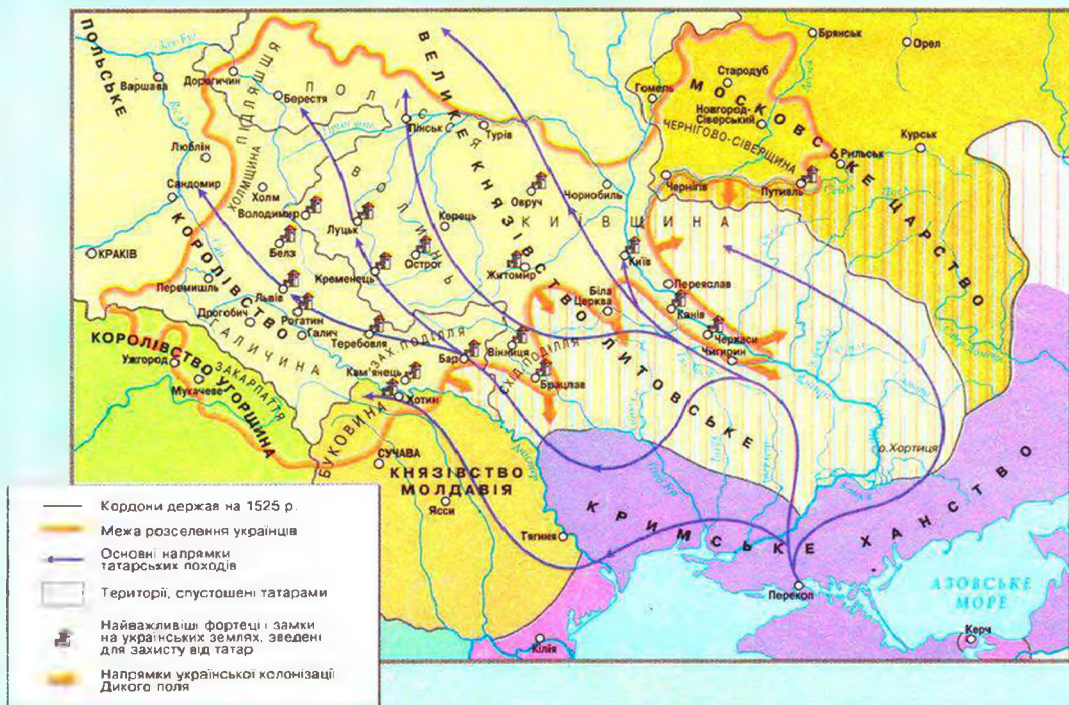
§ 24. Гетьманщина наприкінці XVII — на початку XVIII ст.	176
§ 25. Правобережна Україна наприкінці XVII — на початку XVIII ст.....	183
§ 26. Україна в подіях Північної війни.....	188
§ 27. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Спроби ліквідації гетьманства.....	195
§ 28. Культура України	202
Тестові завдання	213
Енциклопедична сторінка	214

Тема VI. Українські землі в другій половині XVIII ст. 216

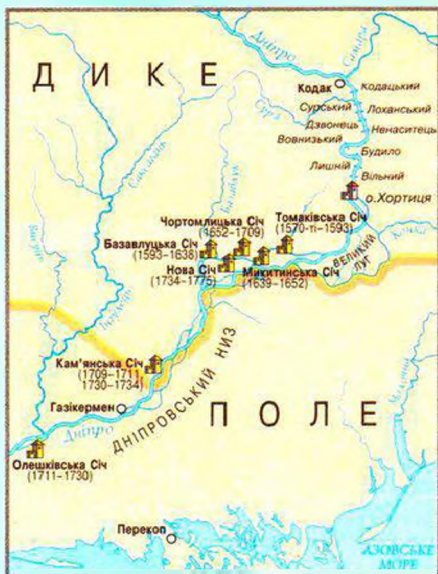
§ 29. Лівобережна та Слобідська Україна. Ліквідація Гетьманщини	216
§ 30. Правобережжя і західноукраїнські землі.....	221
§ 31. Південна Україна. Ліквідація Запорозької Січі ...	231
§ 32. Культура України в другій половині XVIII ст.....	240
Тестові завдання	251
Енциклопедична сторінка	252

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (ПОДІЇ 1648—1650 рр.)

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (ПОДІЇ 1651—1657 рр.)

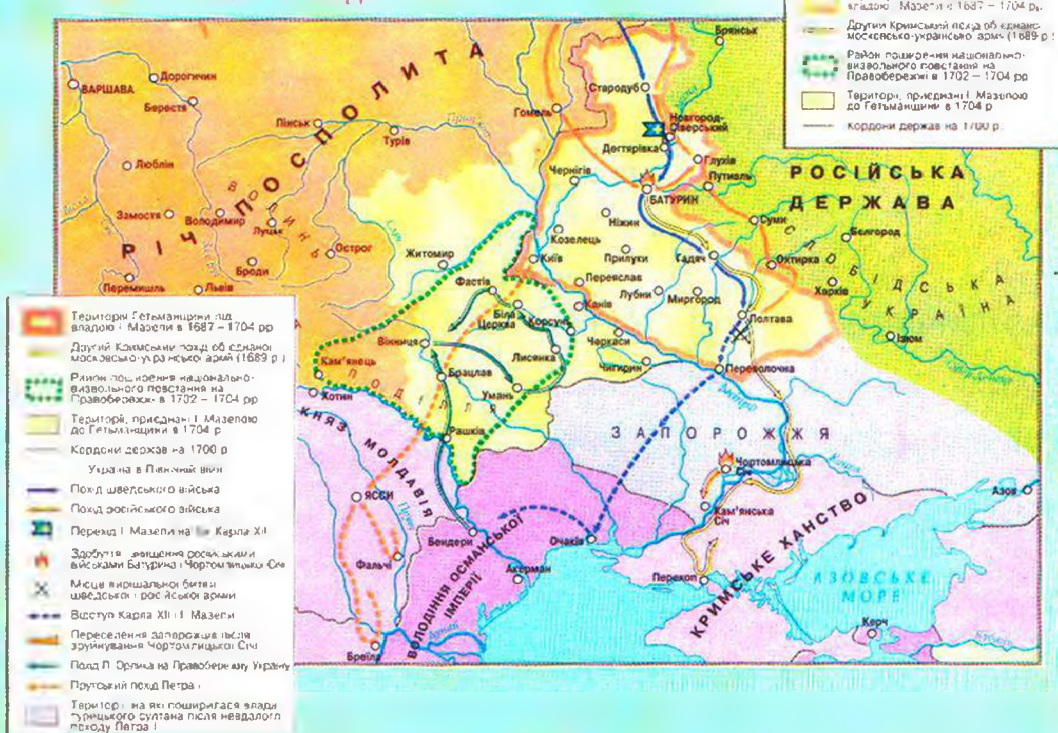

УКРАЇНА В 1687–1727 рр.

УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.

